

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bue Kaae

Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet

belyst ved eksempler fra Ribe

Til vore svigerdøtre

Bue Kaae

Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet

belyst ved eksempler fra Ribe

Historisk Samfund for Ribe Amt

Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet
udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1981.
Fremstillet i Rosendahls Bogtrykkeri, Esbjerg,
sat med Baskerville og trykt på
100 gram mat Klipp-cote.
Reproduktion: Esbjerg Klichéfabrik, Esbjerg.
Bogbind: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev.

ISBN 87-87490-46-3

Indholdsfortegnelse

Forord. 7

Opbrud i syd

- Det store skisma 1378. 9
Ripensisk gejstlighed i krisesituation. 9
Et inderligere menneskesyn. 10
Et friere menneskesyn. 10
En ny tid gryr i Ribe. 11
Svære brydninger i en overgangstid. 11
Katolsk ægteskabs- og seksualmoral. 12
Nedvurdering af kvinderne. 15
Luthers syn på ægteskab og seksualmoral. 19
Luthers kvindesyn. 25
Lutherske polemikere i kamp for ægteskab og kvindeværdighed. 27
Ribe i senmiddelalderen. 30
St. Peders sogns menighed. 35
Ribe mellem katolicisme og lutheranisme. 42

»Denne klare evangeli lyse dag« i Ribe

- Borgerne rykker frem. 46
»Smukke, fine og ærensagtige folk«. 48
Den borgerlige præstestand og kvinderne. 50
De lutherske gejstliges enker. 53
»Men den, som virkelig er enke og står ene, har sit håb til Gud«. 59
Ulykkeligt stillede præstedøtre i Ribe. 60
Kongelig majestæt som ægteskabets beskytter. 64
Den svære vej til en ny ægteskabsordning. 66
Fredrik II's ordinans om ægteskabsager, den 19. juni 1582. 70
»Når tvende personer er nu komne sammen i ægteskab . . .«. 73
Lutherske ægtekvinder i Ribe. 75
Hyppige ægteskaber i Ribe. 76
Tidlige ægteskaber i Ribe. 78
»At fejre ægteskabets stiftelse på festlig vis og ikke lade det foregå i en afsides krog«. 79
»Vorder frugtbare og mangfoldige og opfylder Jorden«. 82
Kvindedøden i Ribe. 85
Villet børnebegrænsning er djævelens værk! 91
Evangelisk børnetugt. 94
Evangeliske ægteskaber i Ribe i eftermælet. 104
»Ærlige enker bør enhver beflitte sig på, at de vel kunne vorde forset«. 109
Kvinder uden »embede«. 113
»Ægteskabsdjævelen med de sure og grumme øjne«. 115
Mandfolkesnak om kvinder i Ribe. 133
Kvindernes placering i det sociale hierarki i Ribe. 134
Konklusion. 161

Tillæg

- Peter Hegelunds bryllupsdigt. 165
Slægtstavler. 166
Personnavnefortegnelse. 171
Ordlister. 184
Anvendt litteratur. 186
Henvisninger. 188

Forord

Denne bog er først og fremmest skrevet med henblik på læsere, der er almenhistorisk interesserede, og som med en vis historisk baggrundsviden har blik for problemstillinger, der ikke er snævert tidsbegrænsede. Om bogen i øvrigt dette: Fra min tidligste ungdom har jeg været optaget af den særlige kvindeproblematik, der blandt så mange andre mere eller mindre modsætningsfyldte forhold i samfundet trænger sig på for at finde rimelig og fornuftig løsning. Bogen er således ikke fremkaldt af, men nok påvirket af den øjeblikkelige kvindepolitiske situation.

Gennem mit snart mangeårige studium af kilderne til Ribes historie i reformationsårhundredet, hvor sigtet har haft andre hovedretningslinier, har jeg samtidig gjort optegnelser vedrørende forskellige forhold i Ribe i det omtalte århundrede, der er faldet uden for det egentlige sigte, og da ikke mindst sådanne, der berører kvindernes sociale placering i Ribe på det pågældende tidspunkt. Det er disse mere eller mindre glimtvisse indtryk, jeg hermed har forsøgt at samle til en større helhed, vel vidende, at meget mere af interesse i denne specielle forbindelse nok kunne fremdrages af det rige kildemateriale, der er så karakteristisk for netop Ribe i reformationsårhundredet. Andre indfaldsvinkler kunne således anvendes, og nyt stof tages op til bearbejdning og vurdering, men jeg har alt efter omstændighederne ment det berettiget at foreslå nærværende skrift udsendt i trykken, og det har glædet mig, at bestyrelsen for Historisk Samfund for Ribe Amt har ment det forsvarligt og rimeligt at gøre det.

Jeg har, som titlen på bogen lyder, ikke snævert begrænset mig til Ribe, men har forsøgt at sætte forholdene i byen i reformationsårhundredet ind i en større sammenhæng, dels i en almeneuropæisk i særlig grad knyttet til Martin Luthers virke, dels i en dansk. Jeg håber, at det er lykkedes for mig at vise, hvorledes spændingerne ude og hjemme i det problemfyldte 16. århundrede har virket ind på livet i Ribe og naturligvis efter mit sigte ikke mindst på kvindernes vilkår, så godt som jeg nu efter de forhåndenværende forhold har kunnet gøre det.

Jeg har ment, at reformationsårhundredets problemstillinger på dette område som i så mange andre henseender på flere måder er væsentlige grundlag for nutidige problemstillinger, ikke mindst kvinderne vedrørende. En og anden vil måske ved læsning af bogen komme til den slutning, at problemer, som det lyder, ikke løses, men afløses – og så er i hvert fald ét sigte med bogen nået. Og en og anden vil måske ved en sammenligning mellem fortid og nutid synes, at den gamle Adam stadigvæk er lyslevende, at ånden trods mange smukke ord ikke altid er rede. En smule trøst kan det vel i så henseende være, at hykleriet, som det hedder, er lastens kompliment til dyden! Om man så vil betragte dette som et lyspunkt – trods alt – er det nok det bedste at overlade til den enkeltes egen afgørelse.

Jeg takker bestyrelsen for Historisk Samfund for Ribe Amt for virkeliggørelsen af udgivelsen af min bog og Statens humanistiske Forskningsråd for økonomisk støtte hertil. Jeg takker Historisk Samfunds formand, min tidligere kollega seminarielektor Verner Bruhn for velvilje og positiv kritik, Samfundets redaktør mag.art. Kirsten Agerbæk for redaktionel hjælp, bl.a. med fremskaffelse af billedmateriale og så i øvrigt for frugtbar gennemdrøftelse af manuskriptet. Også min kone bibliotekar Signe Kaae er jeg megen tak skyldig for hjælp ved manuskriptets tilblivelse og endelige udformning. Til slut en tak til Centralbiblioteket i Esbjerg og dets filial i Jerne for megen tjenstvillighed og udmærket hjælp under mit arbejde med bogen.

Esbjerg, februar 1981

Bue Kaae

Opbrud i syd

Det store skisma 1378

Fra 1309-77, under pavernes såkaldte babyloniske fangenskab, residerede den katolske kirkes overhoved i Avignon, i det monstrøse pavepalads ved Rhone.

Der var imidlertid en almeneuropæisk misfornøjelse med, at Kristi stedfortræder ikke holdt til i det traditionsrige Rom, og i 1377 drog paven til »den evige stad« og tog ophold i Lateranen; da han døde 1378, valgte kardinalerne i Rom en ny, der naturligvis skulle bo her. Men 13 franske kardinaler var ret utilfredse hermed og valgte en anden pave, den franske konges fætter, som skulle have fast ophold i Avignon. – Hermed var det store skisma indtrådt i den katolske kirke.

De vekslende paver forkætrede hinanden, og for at opretholde magten og en vis ydre form udsugede de begge kristenheden, og de økonomiske manipulationer, som da kom til at gå i svang, demoraliserede i høj grad kirken og svækkede i al almindelighed dens anseelse med den deraf følgende usikkerhed i religiøse og moralske spørgsmål¹.

Intet under derfor, at der var et meget udbredt ønske om at genskabe den katolske kirkes enhed og foretage en *reformatio ecclesiae in capite et in membris*, som det lød – en fornyelse af kirken i hoved og lemmer, altså en forbedring af kirken i alle dens led².

En række reformkoncilier søgte at imødekomme disse stærke krav, men forgæves, og med deres sammenbrud omkring 1450 forstærkedes blot de opløsningstendenser, der allerede var så udtalte. Derved forberedtes de ændringer vedrørende religionen, der i forbindelse med andre faktorer som f.eks. økonomi i den kommende tid skulle sætte sig så stærke spor inden for tro, moral, samfund, politik – og i den forbindelse indvirke på kvindernes stilling i det hele taget³.

For kvindeproblematik er naturligvis ikke noget isoleret begreb, men noget, der må ses i en større sammenhæng.

Hele denne brydningstid gjorde sig markant gældende så at sige overalt i Europa og kunne heller ikke undgå også at berøre Ribe.

Ripensisk gejstlighed i krisesituation

Det stod efter almenmoraliske synspunkter ikke for godt til i Ribe blandt de kirkens mænd, der skulle lede hjorden. Kanniker og præster manglede øjensynligt i visse tilfælde tilstrækkelig uddannelse og forsømte sjælesorgen¹.

Rent galt stod det åbenbart til med Peder Nielsen Lodehat, der beklædte bispestolen 1465-83; for i en skrivelse til ham, dateret den 4. marts 1474, bebrejdede kapitlet ham hans mangfoldige udskjelser, bl.a. overholdt han til almindelig forargelse ikke sit cølibatsløfte og omgav sig med skøger. Dertil kom, at han bortsolgte kirkelige embeder og i øvrigt tilranede sig indtægterne².

Også mod nonnerne i St. Nicolai Frue kloster kunne godtfolk i Ribe rette øjensynligt berettigede klager »om begåede skændigheder«, således 1479, og det fik i første omgang ret alvorlige følger for dem, idet de i hvert fald en kort overgang mistede deres indtægter og St. Klemens kirkegård³.

Det ville imidlertid være urimeligt udelukkende at hæfte sig ved negative sider som de lige omtalte. Den samvittighedsfulde og nidkære Peter Madsen⁴, der prædikede så trøstigt for kvinderne i den lille tungt massive blytækkede St. Peders kirke mellem Ribe å og Tved å⁵, har sikkert ikke stået alene blandt Ribes mange præster i datiden. Han veg endog ikke tilbage for at tale Roma midt imod.

I flere henseender har han sikkert passet til de forestillinger om en sjælesørger, der nærmedes af den hæderlige og lærde biskop Henrik Stangeberg⁶, den sønderjyske adelsmand, der 1454-65 residerede i den gamle bispegård i den daværende St. Hansgade, nu Bispegade⁷.

Et inderligere menneskesyn

Med stigende kraft rettedes der fra flere sider en pågående kritik af den rige kirke og de rige klostre – i Danmark som i Europa i al almindelighed – og der tegnede sig et stadig tydeligere billede af en åndelig kirke, der blev ledet af Kristus, og en »verdslig« ledet af paven; efter manges mening havde den officielle kirke i sin rigdom forsømt sjælesorgen blandt mennesker, kvinder som mænd, i nød¹.

Inden for franciskanerordenen havde de såkaldte spiritualer altid stået fast ved principperne om fattigdom i protest mod den verdsliggjorte kirke, og observansbevægelsen, der opstod i Italien i slutningen af det 14. årh., hævdede med kraft disse synspunkter. Den krævede, at franciskanerne eller gråbrødrene, som de også kaldtes, skulle give afkald på al ejendom og leve i evangelisk fattigdom og på den måde kaste lys over kristenlivet.

Denne bevægelse gjorde sig stærkt gældende i Danmark, hvor det nu forsvundne Gråbrødrekloster i Ribe – det lå mellem Gråbrødregade, Korsbrødregade og Sønderportsgade – i hvert fald før 1507 i lighed med mange andre gråbrødreklostre i landet var blevet reformeret i den nye ånd.

Den samme ånd kom i visse henseender også til at præge de konkurrerende dominikaneres eller sortebrødres St. Katharine kloster i samme by².

Den nye klosterbevægelse var helt i overensstemmelse med den inderliggørelse af kirkelivet, der var behov for så at sige overalt i Europa; sjælesorg rykkede således i forgrunden med betoning af den gejstliges og den enkelte kristnes forpligtelse over for de socialt ringere stillede medmennesker, de syge og de svage. Alt dette må i øvrigt ses i relation til den bølge af folkelig fromhed, der i slutningen af middelalderen gik over Europa, og som i visse henseender måtte føre til selvbevidsthed og til en individualisering af troen, der måtte række videre end til det rent religiøse og også omfatte flere sider af hverdagslivet, ikke mindst sådanne, der vedkom kvinderne³.

På dansk grund ses en holdning af denne art hos Claus Jensen Denne, der satte hele sin formue ind på at mildne tilværelsen for »fattige, syge og såre pøkkige« ved i København at oprette en stiftelse for disse af samfundet udstødt – en stiftelse, der var indviet til St. Anna⁴.

Mere beskeden, men sikkert ikke mindre velment i den nye tids ånd var den ildpande, som Ribe-borgeren Radke Bolcken i 1474 skænkede sin bys domkirke. Den blev anbragt inden for nordre kirkedør »til præsters og fattige peblingsers og menige fattige folks behov og nytte«. Her kunne man om vinteren varme de frosne lemmer, noget, som ikke mindst latinskoleeleverne, der to gange dagligt skulle holde bøn i kirken, kunne være glade for. Kulde og frost var deres strenge og ubønhørlige fjende, vel værre end ferlen⁵.

Englene i himmelen er sikkert standset op et øjeblik og har sendt et venligt smil til den fromme Ribe-borger.

Et friere menneskesyn

Side om side med de nævnte religiøse bevægelser gjorde den almeneuropæiske renæssancebevægelse sig stærkt gældende i sin afstandtagen fra den middelalderlige katolske kirkes udtryksformer i arkitektur, bildende kunst og litteratur, der blev betragtet som barbariske og fordærvede. Man søgte bag om middelalderens »mørke« til, hvad den nye tids mænd mente var værdigere og sundere udtryksformer, nemlig således som de forefandtes i den antikke verden. Man ønskede en genfødelse heraf, en renæssance.

Samtidig satte datidens kampberedte humanister energisk ind mod pavekirkens åbenlyse

fejl og den af kirken understøttede skolastik, der for den nye tids mænd betød et middelalderligt barbari, karakteriseret bl.a. ved sin ufuldkomne »munkelatin«, og et nyt syn på skole og undervisning brød igennem; humanisterne gav udtryk for et nyt og optimistisk syn på menneskelivet, der havde antikken, som de opfattede den, som myte og ideal. Dignitas hominis – menneskets værdighed – blev understreget¹, og italienske humanister tog det som en selvfølge, at kvinder og mænd skulle have samme udviklingsmuligheder til dygtiggørelse og dannelse².

En ny tid gryr i Ribe

En mand af den nye tids støbning var i Ribe allerede omkring 1500 den mærkelige, næsten faustiske hr. Bakken, der ifølge »Den gamle skolebog«, der blev påbegyndt 1590, »var en nidkær mand og den første, der udjog de barbariske skribenter og versemagere fra skolen og i deres sted indførte veltalende forfattere i skolen, hvilke han forklarede jævnt på modersmålet«¹.

Hr. Bakken forenede således de nye humanisters ønske om at finde frem til gode klassiske tekster, der kunne forædle de unges sind, med senmiddelalderens folkelighed, og det var sikkert ham, der kastede glans over reformatoren Peder Palladius' skoletid i Ribe. Den var, som han skrev, karakteriseret ved, »at med lyst og leg lærte vi det, vi lærte«².

Hr. Bakken må trods sin egenart nok ikke have været nogen absolut ener i Ribe i tiden omkring 1500. Han må sikkert ses som en særpræget eksponent for et kuld gejstlige, der var velfunderet i de nye strømninger i Europa, strømninger³, der senere i århundredet så markant skulle finde udtryk hos andre ripensere som f.eks. Anders Sørensen Vedel (1542-1616) og Peder Jensen Hegelund (1542-1614). Veluddannede og velskolede i reformationstidens europæiske åndsliv levede de i deres skrifter op til den eloquentia – veltalenhed – som de, humanister som de var, tillagde så stor betydning, at den også slog igennem i de gravskrifter, som de forfattede. De har måske i lighed med den italienske digter Francesco Petrarca (1304-74) betragtet eloquentia i sig selv som opbyggelig og fremmede for gode egenskaber⁴. Læs f.eks. i den henseende, hvad Anders Sørensen Vedel skrev over sin første hustru, den sekstenårige Marine Svanning (1562-78). Efter at han først har ladet hende selv omtale de vigtigste begivenheder i sit eget liv, fortsætter han på egne vegne: »Med flere tårer, med kosteligere mindesmærke burde jeg tale om dig, min Marine; men intet ord kan omfatte min smerte og intet mindesmærke opveje dine dyder; kun det håb har jeg tilbage, at jeg snart skal mødes med dig, og at vi skal forenes i Kristus: kom dog Herre og Frelser«⁵.

Alt naturligvis på fornemt latin, og det har sikkert været en meget begrænset kreds, der har kunnet føle opbyggelse ved at læse Anders Sørensen Vedels utvivlsomt oprigtige og dybfølte ord.

Dansk var jo ret beset et vadmæsssprog, og trods al senmiddelalderens og reformationstidens folkelighed passede latinen ganske godt til humanisternes silketunger, selv om det straks må tilføjes, at nogle, som f.eks. Anders Sørensen Vedel selv, hertilands på mesterlig vis beherskede modersmålet.

Svære brydninger i en overgangstid

Tiden op imod og efter 1500 var i Europa en kaotisk tid, hvor alt var i bevægelse. Uroen på det kirkelige område var i stadig stigen. Humanisterne rensede nemlig ikke blot de antikke tekster, men ønskede også en rigtig bibeltekst, så troens sandhed kom til at stå lysende klart, og der var hos dem trods begejstringen for antikken gennemgående ingen tvivl om kristendommens absolutte sandhed, og de havde ligeledes et udbredt ønske om, at kirken på evangelisk grund skulle reformeres inden for den katolske læres rammer. Hedninger var humanisterne ikke – der var blot tale om reformkatolicisme¹. Alt for en stor del en følge af de skismatiske stridigheder i det 15. århundrede, der skabte usikkerhed og uro².

Meget af alt dette kanaliseredes ud i en bevægelse, der blev betegnet som *devotio moderna* – den ny fromhed – og som fik grobund mange steder i Europa. I forbindelse med ønsket om *imitatio Christi* – efterligning af Kristus – gjorde bevægelsen sig stærkt gældende ikke blot hos humanister, gejstlige af alle afskygninger, hos munke og nonner, men også hos kvinder og mænd i bred almindelighed³.

Dertil kom så i den almindelige forvirring i religiøs henseende den politiske og sociale uro, der på anden måde gjorde tilværelsen utryk flere steder i Europa, forårsaget bl.a. af en uheldig økonomisk udvikling, der f.eks. i Tyskland medførte, at såvel de gejstlige som de verdslige godsejere i mange henseender hensynsløst søgte at presse så store afgifter som muligt ud af bønderne. Bønderne søgte at hævde sig ved oprørsforsøg, men de mislykkedes.

Også i byerne var der uro; her så man med stedse stigende mistro på de gejstliges på trods af al fornødt overdådige liv og var samtidig kritisk indstillet over for de nye handelshuse, der var udtryk for den såkaldte ungenkapitalisme⁴.

I dette åndelige, sociale og politiske kaos kunne man i folkelige kredse se forsøg på at forene *devotio moderna* med reformbetonede ønsker om at virkeliggøre kristendommen i samfundslivet. Det var f.eks. tilfældet med »Brødrene af det fælles liv« – her levede man i et kristeligt fællesskab, der kunne minde om de første kristne tider⁵.

Således som overgangen formede sig mellem det, som man med et gængs udtryk kalder senmiddelalderen, og det, der med et lige så gængs udtryk kaldes den nyere tid, fremstod den lutherske reformation ingenlunde som noget absolut og revolutionerende nyt, men må, hvad der sikkert ikke kan overraske, ses i nøje sammenhæng med en urolig tid, hvor forskellige strømninger mødtes og brødes.

Martin Luther blev så at sige trukket ind i tidens stærke hvirvelstrømme, og det var slet ikke med udelt glæde, at han sent på året 1517 pludselig – som den stille stuelærde mand, han tilsyneladende var – så sig betragtet som en art folkefører mod den katolske kirke. Men ligefuldt kom Luther, vel fordi han i sin i virkeligheden magtfulde personlighed ligesom samlede forskellige tendenser i tiden og prægede dem dermed, til at betyde et nybrud inden for kirkelivet og dermed for andre sider af samfundslivet i det nordlige Europa – især i Nordtyskland og i de nordiske lande. Det skete i kraft af de nyvurderinger af normerne for kristenlivet, han gik ind for, og det indhold, han gav troen. Ikke mindst i synet på forholdet mellem mand og kvinde, seksualitet og ægteskab, betød Luthers opgør med den katolske kirke noget afgørende i de lande, hvor den lutherske reformation slog igennem. Og ikke mindst for kvinderne.

Og hvorledes var så det katolske syn på disse spørgsmål?

Katolsk ægteskabs- og seksualmoral

Ifølge den katolske kirkes lære var kønsdriften dybt forbundet med synden, noget, der vel nok har sin psykologiske forklaring i det almenkendte faktum, der er udtrykt i den gamle latinske *sentens*: *omne animal post coitum triste* – efter samlejet er ethvert levende væsen trist, eller friere oversat: efter elskovsrusen de gustne tømmermænd. De højsttemte følelser og deres tilfredsstillelse bliver efterfulgt af en antiklimaks.

Dertil kommer så myten om syndefaldet den ulyksalige dag i Edens have, da Ung-Eva så fatalt gav efter for fristelsen og forså sig på det meget omtalte æble.

Ægteskabet var ganske vist indstiftet i Paradis ved Guds sidste skaberværk, kvinden, der skulle være Adams medhjælp og hustru¹; men først ved det skæbnesvangre syndefald blev kønsdriften til noget uværdigt, bestemt som den blev ved vellyst og begær. Men Gud oprettholdt dog ægteskabet som et led i sin verdensorden og godkendte driftslivet i denne sin hellige institution, som måtte blive helt central i det menneskeliv, der for fremtiden skulle fristes på Jorden².

Ægteskabet blev gjort til et af de syv sakramenter, og det var Guds bestemmelse med dette sakramente at sikre slægten ved sit bud til menneskene om gennem børn at opfylde Jorden; dertil kom, at ægteskabet skulle forhindre menneskene i at synde gennem udskjelser som hor og utugt³.

Kønsligt samkvem blev derfor i kirkelæren nært knyttet til børneavl, og Peder Madsen var i sine prædikener i St. Peders kirke i Ribe i fuld overensstemmelse med katolsk seksualetik, når han her formanede mand og hustru i menigheden om at være seksuelt afholdende i menstruationsperioder, og når kvinden på grund af alder ikke længere kunne føde børn⁴.

Ja, så afgørende var børneavlen i ægteskabet, at det var en almindelig opfattelse i kirkelæren, at det var syndigt, hvis man havde glæde af det seksuelle samkvem, og det blev almindeligvis betragtet som djævelens værk, hvis f.eks. en mand var lidenskabeligt forelsket i sin hustru, ja noget sådant var ganske simpelt hor⁵.

Peder Madsen kunne i øvrigt forklare sine sognebørn, at det var syndigt at have samleje i tiden, før kvinden efter fødsel blev indledt i kirken, noget, der måske også kan betragtes som en beskyttelsesforanstaltning for kvinden. Den nidkære præst krævede desuden, at mand og hustru skulle iagttage seksuel afholdenhed i fastetiden – denne skulle nemlig først og fremmest minde om syndefaldet og fortabelsen; heller ikke på vigilier og helligdage var kønsligt samkvem ægtefællerne imellem tilladt⁶.

Da ægteskabet var indstiftet i himmelen som led i Guds uforanderlige verdensorden, hævdede den katolske kirke den hellige Augustins – måske lidt uklare – lære om ægteskabets uopløselighed, og det var helt naturligt, at den opfattelse slog igennem – i hvert fald fra det 11. århundrede – at ægteskabet var et kirkeligt anliggende. Romerkirken fik domsmagt i spørgsmål ægteskabet vedrørende.

Det var vel i forlængelse heraf, at det ved Laterankonciliet 1215 blev fastslået, at der ved ægteskabsindgåelse måtte kræves kirkelig velsignelse, men dette betød dog ikke, at det blev betragtet som en helt uundgåelig nødvendighed, og var derfor ikke en underkendelse af verdslige retsbeføjelser.

Dermed var det sakramentale ved den kirkelige vielse dog afgjort fastslået; men det var ikke i sig selv præstens velsignelse, der var afgørende i sakramentet, men bruds og brudgoms samtykke i at gifte sig, deres ja-ord indbyrdes.

Derved blev nemlig slægternes indflydelse på ved forhandling og aftale om, hvem der måtte gifte sig, således som det gennem generationer havde været tilfældet, i nogen grad trængt i baggrunden gennem den kirkelige indflydelse.

Kirken krævede i øvrigt konsummatio (fuldbyrdelse) eller, som det også hed copula carnalis (samleje), for at sakramentet kunne have gyldighed, hvorfor impotens ved ægteskabets indgåelse blev betragtet som gyldig grund til, at samlivet blev ophævet – det samme gjaldt, hvis tvang var blevet anvendt, og hvis der var forholdt væsentlige oplysninger ved ægteskabets indgåelse, som f.eks. vedrørende parternes sociale stilling, fri contra ufri, rig contra fattig o.s.v., og så var i øvrigt nært slægtskab brud og brudgom imellem en hindring for ægteskab; på Laterankonciliet 1215 fastsattes således slægtskab i 4. led som ægteskabshindrende – indtil da havde forbudet omfattet 7. led⁷.

Disse og andre forhold gav imidlertid uenige ægtefæller mulighed for skilsmisse ved kirkelig dispensation, noget, som man nok vidste at udnytte i højere kredse.

Også ægteskabsbrud gav ret til skilsmisse, men kun »fra bord og seng«; det var kun den krænkede part, som kunne fremsætte krav herom; men parterne blev stadig betragtet som ægtefæller, og ingen af dem kunne indgå nyt ægteskab, så længe den anden levede.

Dog, ægteskabet var nu engang et sakramente og en Gud velbehagelig institution, og hvor ufuldkomment ægteskabet end kunne forme sig som følge af menneskenes skrøbeligheder, der var så mangefold, var det kirken magtpåliggende, at ægteskab mellem meget unge mennesker

blev indgået tidligt – naturligvis for at man kunne forhindre det, der var værre, utugt m.m. Ukyskhed var nemlig, som det lød i England, nok en øjeblikkelig tilfredsstillelse, en beruselse, men medførte evig bitterhed; ukyskhed svækkede sindet, plettede sjælen og ødelagde personligheden, lammede indbildningskraften, formørkede fornuften og forstyrrede forstanden⁸.

Der var virkelig fare på færde, og ifølge kanonisk ret var det således tilladt at indgå ægteskab, når parterne var kønsmodne. Det var derfor i middelalderen ret almindeligt, at unge mænd på 15-19 år giftede sig med piger på 13-15 år, et forhold, som omfattede alle samfundslag⁹, og noget, som vel også var berørt af, at døden var en hyppig gæst hos middelalderens mennesker; gennemsnitslevealderen var ikke høj – 30-35 år¹⁰ –, og man skulle jo gerne opfylde Jorden og gøre sig den underdanig.

Kirken var således i den vanskelige situation at måtte anbefale ægteskab for meget unge aldersklasser for bl.a. at redde dem fra utugt, skønt det naturligvis måtte erkendes, at de manglede den åndelige modenhed til at leve i et kristeligt ægteskab.

Derfor fremhævede kirken da også, at det måtte anses for rimeligt, at forældrene som de ældre og derfor mere erfarne havde indflydelse på, hvem deres børn giftede sig med; ægteskab grundet på kærlighed alene blev af kirken anset for direkte anstødeligt, da amor carnalis – kødelig kærlighed – ikke ligefrem var sagen for kirken. Men på den anden side måtte kirken anse tvang fra forældrenes side som tidligere anført for ganske uantagelig, og det samme gjaldt principielt ægteskaber, der overvejende var indgået af økonomiske hensyn¹¹.

Kirkens dilemma var således stort, endda meget stort. Intet under derfor, at der, som menneskene nu engang er indrettet, bredte sig en almindelig, men afmægtig skepsis over for det hellige ægteskab¹², og så kunne man nok så meget hævde, at det var indstiftet i himmelen.

Og alt dette blev naturligvis ikke bedre af, at kirken rent principielt kun kunne betragte ægteskabet som en i bedste fald såre beklagelig nødvendighed, der kun vanskeligt lod sig forene med et virkelig kristeligt liv. Ægteskabet var jo i sin inderste kerne blot en tålt og anerkendt form for ukyskhed; cølibat var et gode, noget der klart nok medførte, at de kyske munke, nonner og præster m.m. i værdighed stod over almindelige dødelige, der ved at leve i ægteskab befandt sig i en lavere sfære, underkastet et efter omstændighederne nødvendigt onde¹³.

Dette kyskhedsideal var så stort, at det ser ud til, at 3% af mændene i det 13. århundredes Europa har afgivet løfte om cølibat¹⁴.

Men også dette høje ideal strandede på den menneskelige ufuldkommenhed. For vel var ånden sikkert i mange tilfælde redbon, men kødet desværre skrøbeligt. Man måtte sande, hvad en åndfuld fransk forfatter i vor tid har ment om den sag, nemlig, at dyden har det som raven: den bor kun i ruiner¹⁵.

Intet under derfor, men beklageligt nok: de virile katolske gejstlige måtte nok som en fundamental grundsætning forsage ægteskabet og al kønslig omgang, men høj og lav i klostre og kirker havde ikke så helt sjældent mere eller mindre løse forbindelser¹⁶, hvorfor præstebørn da også blev et af kirkens store problemer i middelalderen¹⁷. Og kirken måtte beklageligvis i lighed med de verdslige myndigheder anerkende prostitutionen, omend nok ikke så åbenlyst, men dog i den udstrækning, at den måtte give sin dobbeltmoral mere eller mindre klart til kende og se igennem fingre med, at gejstlige over en bred front besøgte glædeshuse, som det hed, eller havde løse forbindelser¹⁸, som det nu kunne falde sig.

Ganske vist bestemte kanonisk ret, at en præst, der havde en elskerinde, begik så stor en synd, at han ganske simpelt var ekskommuniceret – bandlyst – og ingen, som var bekendt hermed, måtte gå til messe hos ham; men alt dette var øjensynligt ganske virkningsløst¹⁹.

Den hellige Augustin (354-430) havde i sin tid skrevet: »Fjern skøgerne, og man vil forstyrre alt ved løssluppenhed«. Den store kirkefaders ord fandt altså gyldighed inden for selve kirken²⁰.

Og på samme måde, som en skare prostituerede regelmæssigt fulgte efter middelalderens hære, når de drog i felten, og også ledsagede adelsmænd og andre standspersoner, når de drog til rigsdagene, fulgte skarer af disse lettigæselige kvinder troligt de gejstlige, når de f.eks. drog til koncilerne – som til dem i Konstanz 1414-18 og Basel 1431. Her angives antallet af disse letlevende kvinder at have udgjort flere hundrede, i Basel således 700 og muligvis over det dobbelte efter visse kilders vidnesbyrd¹.

Nedvurdering af kvinderne

Den spænding, der hos mange katolske gejstlige var mellem det højstemte krav om cølibat og det mere jordbundne og virkelighedsnære driftsliv, blev naturligvis medbestemmende for synet på kvinden.

For ganske vist betød kristendommen ved sin fremkomst en nyvurdering af kvinden i positiv retning; men det betød ikke så forfærdelig meget omsat i den sociale og politiske virkelighed, da den nye lære først og fremmest begrænsede sig til troen og håbet om det evige liv til husværelse for det store, larmende romerriges undertrykte og forurettede, og da den i sin foragt for og afstandtagen fra denne verden ikke indeholdt noget politisk og socialt reformprogram.

Og som tiden gik, blev det påfaldende, i hvor høj grad der inden for den kristne kirke kom til at gøre sig en ringeagt for kvinderne gældende. Befordrende var i så henseende naturligvis forbudet mod, at kvinder blev præster og derved kom til at indtage den hædrende stilling i menigheden, som var forbundet dermed. Dette blev selvsagt ikke mindre udpræget, efterhånden som gejstligheden tog til i omfang og antal, i værdighed og indflydelse¹.

I negativ retning i synet på kvinderne virkede desuden de ærværdige kirkefædres betoning af det fortjenstfulde ved livet i kyskhed og tilbagetrukkethed i klostre, og netop derfor måtte kvinderne for de mandsdominerede synspunkter inden for kirken stå som uvelkomne fristere og som følge heraf som ufuldkomne og mindreværdige².

Ja, den hellige Augustin var helt overtydet om, at kvinden var et kønsvæsen, der med hensyn til sædelighed og fornuft var manden underlegen. Det var især fra denne kirkefader og fra Hieronymus (ca. 345-420), at den katolske kirke hentede støtte og styrke i kravet om cølibat³.

Betegnende nok for dette nedvurderende syn var det, at det kun var kvinderne tilladt at komme ind i kirkerne ad en dør i nordmuren – fra nord kom nemlig det onde, her holdt »den gamle fjende«, djævelen til⁴. Dertil kom, at det fra det 12. århundrede blev sædvane, at præsterne under messen læste evangeliet mod nord, mod kvindesiden, hvor evangeliet ifølge sagens natur i særlig grad tiltrængtes, medens epistlen læstes mod sydsiden, mod mandssiden, eftersom alt godt kom fra syd⁵. Mændene var nemlig – derom kunne der ikke tvivles – de stærke og overlegne. De stakkels Eva-døtre lignede i deres svaghed alt for meget Ung-Eva, deres stammøder, og hoverende kunne mændene med fingeren i skriften fremhæve, at djævelen jo først og fremmest henvendte sig til den i alle henseender svage Eva.

Og vel på intet tidspunkt kom kvinderne den onde nærmere, end når de som straf for Evas syndefald med smerte skulle føde deres børn, der jo var undfanget i synd. Med henvisning til 3. Mosebog kap. 12 v. 2-5 kunne den kyndige i skriften påvise, at kvinderne i denne hedenske tilstand var urene. Hvis hun døde i barselseng, var det derfor et spørgsmål, om hun i det hele taget måtte begraves i indviet jord; dog et afsides hjørne af kirkegården kunne nok tilstedes disse kvinder⁶, der foruden fødselsveer og andre onder i forbindelse med fødselen vel også ofte har måttet fortvivle om deres sjæls frelse – utvivlsomt også en pinefuld og fortvivlet situation for deres pårørende.

Og det var vel også først og fremmest dem magtpåliggende, at de døde kvinder fik en efter omstændighederne hæderlig begravelse. – Båndene mellem mennesker, der står hinanden

nær, har til alle tider været stærkere end mere eller mindre perverterede forholdsregler truffet af magthavere, såvel verdslige som gejstlige.

Dog – medens de skarpsindige højgejstlige teologer fjernt fra det levende liv eftertænksomt gennemdrøftede dette subtile emne om barselsdød, havde sognepræsterne på en mere håndgribelig måde problemerne ind på livet og kunne i deres sjælesorg gå helt imod dette uhyrlige standpunkt som f.eks. Peder Madsen ved St. Peders kirke i Ribe. Han tog ganske simpelt afstand derfra og benægtede, at kvinder, der døde i barselseng, tog skade på deres sjæl og derfor kun kunne se Guds ansigt gennem et slør⁷ – dette sidste punkt var øjensynligt en variation i den strenge lære.

Peder Palladius fortæller i sin visitatsbog forarget om, at det var sædvane at iklæde den døde barselkvinde en grå kappe, og at et slukket lys skulle bæres foran hende⁸.

Overlevede kvinderne fødselen, skulle de som urene holde sig inde i 40 dage og skulle i den tid leve i seksuel afholdenhed, hvorefter de på ceremoniel vis skulle optages i menigheden⁹. Peder Palladius kunne stadig forarget bevidne, at de da skulle have lys og vand »at lyse og stænke djævelen fra sig med igen«¹⁰.

Theologernes kvindediskriminerende synspunkter, der lå så klart for dagen, blev i høj grad støttet af dyrkerne af tidens helt uudviklede natur- og lægevidenskab. Derfor stod det meget sløjt til med den viden, man havde om embryologi; man afskrev atter og atter den førso-kratiske filosof fra ca. 500 f.Kr. Parmenides, der hævdede, at der var en forbindelse mellem det mandlige foster og legemets højre side – altså den fornemme side – og mellem det kvindelige foster og legemets venstre side. En opfattelse, der nåede frem helt til det 18. århundrede¹¹.

Hos den historisk meget usikre, på det nærmeste legendariske Hippokrates (sædvanligvis ansat 460-377 f. Kr.) kunne man læse, at fosteret opstod ved en forbindelse af den mandlige og den kvindelige sæd. Den sidste var ganske simpelt det vaginale sekret – og naturligvis havde den mandlige sæd visse fortrin frem for den kvindelige¹².

Denne opfattelse konkurrerede gennem mange århundreder med den aristoteliske. Aristoteles (ca. 450-385 f. Kr.), der på det naturvidenskabelige område middelalderen igennem og en del af den nyere tid var autoriteten over alle autoriteter, mente nemlig, at manden som bærer af et aktivt princip gennem sin sæd var det egentlige ophav til fosteret, og at kvinden i sin passivitet og i det hele taget som et ringere væsen blot nærrede det med sit blod, egentlig blot frembragte næring, så det kunne vokse. Kvinden opbevarede således på en måde kun barnet¹³.

Menstruation var i øvrigt efter Aristoteles' og andre klassiske forfatters mening blot udskillelse af urent blod¹⁴ – noget, der i sig selv diskriminerede kvinden i forhold til manden.

De aristoteliske synspunkter blev videreført af Galen (131 – beg. af det 3. årh.) og var med den autoritet, man gennem århundreder tillagde klassiske forfatters mening, fremherskende i Europa indtil det 18. århundrede¹⁵.

Den aristoteliske opfattelse blev da også fuldtud accepteret inden for kirken; således af den store theolog Thomas Aquinas (1227-74), der i sin Summa Theologica gjorde gældende: »Kvindens avleevne er ufuldkommen sammenlignet med mandens; for ligesom den ringere arbejder ved håndværksarbejde sørger for materialet, og den dygtigere håndværker former det, så sørger den kvindelige avleevne for substansen, men den mandlige skaber det færdige produkt«¹⁶.

Sådanne synspunkter kunne endvidere finde støtte i Bibelen, som når der i Visdoms bog kap. 7 v. 2 står: »og jeg blev dannet til kød i moders liv, ti måneders tid, sammenløbet i blod af mandens sæd og lyst, som kom med søvn«.

Alt dette i forening med til nedvurdering af kvinderne, der således var prisgivet en i egen interesse mere eller mindre bedrøvelig mandsverden. Det passede storartet ind i det mand-

lige magtsystem, at man havde Skriftens og videnskabens ord for, at kvinden var et ringere væsen end manden.

Helt afgørende var det naturligt, at man havde Bibelens klare ord for, at kvinden ved ægteskabets indgåelse blev sin mand underdanig¹⁷ og altså også måtte tåle hans ret til magtudøvelse, herunder ikke mindst hans tugtelsesret, noget, der i øvrigt omfattede alle kredse i samfundet, selv de øverste¹⁸.

Kirken søgte ganske vist så lempeligt at modvirke denne form for magtmisbrug, men kirken grundindstilling over for kvinderne var alt for bekendt og gjorde disse bestræbelser ret virkningsløse – de skulle nok ikke tages alt for alvorligt, og blev det da heller ikke¹⁹.

En forfatter har begrundet denne tugtelsesret med, at mange ældre mænd i middelalderen giftede sig med piger på 12-15 år og således ganske simpelt fortsatte den opdragelse af pigerne, der var påbegyndt i deres forældres hus²⁰.

Men naturligvis gjorde det håndgribelige hverdagsliv mand og kvinde imellem sig også gældende på en mere positiv måde, og mange kvinder har naturligvis i kraft af deres intelligens og personlighed trods alle vanskeligheder fra gejstlig og verdslig side forstået at hævde sig på det rent menneskelige plan.

Men kvindernes almene status i de bestående middelalderlige strukturer var alt i alt ikke særlig gunstig.

Der var således ingen planmæssig skolegang for piger, selv om det i adelige kredse dog var regelen, at forældrene i lighed med, hvad der var sædvane med sønnerne, sendte dem til opdragelse og uddannelse uden for hjemmet hos slægt og andre, som ville tage sig af dem; og for pigernes vedkommende var sigtet her rettet mod de vedtagne kvindesysler som f.eks. håndarbejde; desuden var anstandslære, musik, læsning og skrivning m.m. i kurs. Det gjaldt selvfølgelig også, hvis de blev opdraget i hjemmet.

Gejstliges døtre, og dem fandtes der jo trods alle cølibatsløfter en del af, fik almindeligvis privattimer hos andre gejstlige, der lærte dem at læse og skrive, noget, som de også kunne lære i klostreskoler, der i øvrigt stod åbne også for andre.

Men generelt og navnlig gældende for langt den største del af pigerne i de lavere lag var livsmønsteret så at sige fastlagt allerede i vuggen. Deres kommende virkefelt var sysler inden for hjemmet. Det var den livslod, som blev dem tildelt, og i hvilket deres arbejde dengang – som nu – var såre betydningsfuldt. Det var samfundsmæssigt ret fundamentalt, men ikke særlig regnet, så lidt som bøndernes, skønt disse på deres skuldre bar hele den middelalderlige samfundspyramide.

Der krævedes noget af den middelalderlige husmoder, hvis hun skulle kunne udfylde sin plads, hun skulle være dygtig i køkken, ved rokkehjul og i bryggers m.m. Dertil kom, at kvinderne yderligere kunne bidrage til hjemmets fælles økonomi ved husflid, ligesom de som håndværkerkoner kunne være med til at opretholde hus og hjem ved at gå til hånde i arbejdet sammen med svende og lærlinge. Som enker især kunne de hævde sig som erhvervsdrivende.

Men efterhånden som tiden gik, trådte kvindearbejdet i erhvervslivet i baggrunden til fordel for mændenes mere kvalitetsbetonede arbejde; den almindelige økonomiske udvikling krævede koncentration om arbejdet, og på det felt havde mændene naturligvis mulighed for i langt højere grad end kvinderne at kunne samle sig om deres særlige beskæftigelse. Rent håndværksmæssigt var pigerne så meget ringere stillet, som de ikke kunne komme i håndværkerlære og som følge heraf ikke kunne optages i lavene. Afhængigt af den almindelige økonomiske udvikling blev kvindearbejde i erhvervslivet ikke agtet ret højt, hvad der yderligere nedsatte kvinderne i det almindelige omdømme.

Særlig beklagelsesværdig var den ugifte kvinde, der jo var berøvet den gifte kvindes muligheder, og i bedste fald var henvist til familiens nåde og barmhjertighed. Men også her kunne personlige forhold selvsagt gøre sig gældende, så den ugifte kvinde inden for familiens kreds

kunne finde et meningsfyldt arbejde. Ellers kunne hun se sig henvist til at arbejde for fremmede som tyende, en i høj grad ufri stilling, eller i erhvervslivet med den for kvindearbejde ringe betaling; tilbage stod så klostrene og forsørgelsesinstitutionerne.

Og for de helt ubeskyttede kvinder fra de lavere lag stod prostitutionens brede vej åben²¹.

Kvindediskriminationen, der var så udtalt i middelalderen, blev bl.a. af de lige nævnte årsager betydelig skærpet i senmiddelalderen.

Man føjede så at sige spot til skade.

Den tyske digter, satirikerens Sebastian Brant (1457-1521) havde i sin bog »Narreskibet« (1494) så at sige opfundet en ny helgen, St. Grobian, der holdt til i knejper og kipper. Denne opdigtede person var en art personliggørelse af senmiddelalderens grovheder og sjofelheder, der i høj grad i al deres råhed havde kvinderne som deres yndede mål, således som de i øvrigt i samtiden gjorde sig gældende i visse satirer, fastelavnsspil og skæmtedigte. Her blev kvinderne i høj grad lastet for sådanne dårlige egenskaber, som en brovtende og stupid mandfolkeagtighed nu engang kunne pådutte dem²².

I den såkaldte grobianske litteratur skildredes kvinderne således som behæftede med dårlige egenskaber som dovenskab, liderlighed, magtbegær, opsætsighed, trods og halsstarrighed.

Det var alle disse egenskaber, der efter en udbredt mening i tiden gjorde kvinden til en husdjævel, og ved siden af tøffelhelten, der lå under for hendes tyranni, opstod begrebet Siemann, der senere udvidedes til dr. Siemann, kvinden, der førte strengt husregimente²³.

Men var kvinden i den folkelige litteratur en husdjævel, vidste manden på den anden side til gengæld at hævde sig ved en brutalitet, der gav sig meget rå og grove udtryk.

Denne ringeagt for kvinderne, der manifesterede sig mere eller mindre bastant i brede folkelige kredse, blev ikke mindre gennem dominikanerne Heinrich Institoris' og Jacob Sprengers vidtudbredte Malleus malificarum – Heksehammer – (1487); her blev kvinden med henvisning til Bibelen, Aristoteles, den hellige Augustin, Albertus Magnus (1193-1280), Thomas Aquinas m.fl. gjort til praktisk taget oprindelsen til al synd²⁴. Ringeagten for kvinderne, der vel her som andetsteds bundede i hadsk seksualangst, var kun alt for tydelig, som når det f.eks. lyder: »Hvad er kvinden andet end en fjende af venskabet, en uafvendelig straf, et nødvendigt onde, en naturlig prøvelse, en attråværdig ulykke, en huslig fare, en fornøjelig skade, en naturlig mangel malet med smukke farver«²⁵.

Heksehammer ved at fortælle, at overtro hos kvinden er hyppigere end hos manden; hun er uden mål og med, og svag, som hun er, søger hun at hævne sig gennem hemmelige kunster og er således mere tilbøjelig til kætteri og djævelpagt end manden. Hun er kort sagt på alle områder i moralsk henseende ringere end manden, hun mangler desuden forstand og er sanselig.

Tre laster er især kendetegnende for kvinden: upålidelighed, ærgerrighed og trang til luksus; og jo mere hun giver efter for disse dårlige egenskaber, desto lettere vil hun blive fristet til trolddom.

I denne opfattelse af kvinderne som potentielle hekse var der lagt en ond sæd til ulykke for utallige kvinder, der i den kommende tid som troldkvinde skulle lide en kvalfuld død på bålet²⁶. Næppe nogen anden bog i den vestlige verden har bragt så megen ulykke og lidelse i sit kølvand. Den udkom i henved 200 år i 29 oplag.

Og hvordan forholdt den nye tids mænd, humanisterne, sig til denne massive nedvurdering af kvinderne? Humanismens sigte var jo som bekendt den menneskelige værdighed, og humanisten så at sige over alle humanister Erasmus af Rotterdam (1466-1536) havde da også dette klare sigte for øje, når han i sine skrifter hævdede kvindernes rettigheder og menneskeværd²⁷.

Men mange humanister havde tabt dette ideal af syne, og adskillige fandt sig alt for godt til rette i den almindelige kvindediskriminering, og de kunne hovere så meget mere, som de

kunne give deres foragt og seksualneuroser til kende på elegant nylatin. Den fine form dækkede dog kun alt for ofte over et indhold, hvis niveau og obskønitet ikke hævede sig væsentligt over det, som i folkelige kredse gav sig udtryk i krostuesnak og visse former for litteratur.

Som eksempel på en sådan nylatinsk humanist kan nævnes vikar-biskoppen af Konstanz Johann Faber, der med næsen i de klassiske værker, som han naturligvis i sin egenskab af at være den ny tids mand var godt fortrolig med, kom med sit besyv i den almindelige kvindeforagt. Han kunne således med megen lærdom give udtryk for sin ringeagt for ægteskabet og for kvinderne; men som så mange af de samtidige humanister havde han en ret uoriginal evne til at samle kompilatorisk viden sammen. Han kunne derfor med støtte hist og pist hævde, at en klog mand ikke skulle gifte sig, og naturligvis måtte – det vides ikke for hvilken gang i litteraturens historie – Xantippe holde for. Hipponax (6. årh. f. Kr.) blev citeret for en udtalelse om, at en ægtemand kun havde to lykkelige dage i sit liv: bryllupsdagen og hustruens dødsdag.

De gammelkendte travere om kvindernes pyntesygge, deres skinsygge, deres mistro og utroskab, som manden naturligvis kun opdagede, når det var for sent, måtte, hvor bovlamme de end kunne synes, ud i fornem dressur. – Ægteskabet hindrede den lærde mand i de så herlige studier og samkvemmet med lærde venner, og der var naturligvis ingen muligheder for videnskabelige rejser.

Til al overflod kunne vikar-biskoppen endog fremføre mange eksempler på det livsfarlige i at indgå ægteskab, da der var ikke så helt få tilfælde, hvor kvinder havde dræbt deres ægtemænd²⁸.

Man var altså advaret fra kyndigt hold.

Yderligere kan nævnes Gotha-kannikken Mutianus Rufus (1471-1526) i den stærkt kritiske universitetsby Erfurt med de livsglade, for ikke at sige løsslupne humanister; han gennemhåned over en bank kirkens lære, dens dogmer, munkevæsenet, cølibatet og ægteskabet og ytrede sig med gennemført kynisme om sine humanistvenners seksuelle udskjelser. Om ham fylkedes en skare elever af et vist humanistisk tilsnit, og blandt dem den bekendte Ulrich v. Hutten (1488-1523)²⁹. I denne kreds færdedes i al uskyldighed også den unge Martin Luther, førend han 1505 besluttede sig til at blive augustiner munk³⁰.

Man kunne måske spørge, hvad betød så i virkeligheden den med humanismen så stærkt forbundne renaissancebevægelse i det hele taget for kvinderne? Dertil må svaret blive, at renaissancebevægelsen først og fremmest var en overklassebevægelse, der kun i ringe grad berørte ganske almindelige mennesker som borgere og bønder. De lavere klassers jævne kvinder har med deres engang givne forudsætninger ikke mærket så forfærdelig meget dertil³¹. Og nu reformationen. – Hvad kom den til at betyde i forholdet mellem kvinde og mand og i den forbindelse i synet på ægteskabet?

Luthers syn på ægteskab og seksualmoral

Luther kunne følge den katolske opfattelse af ægteskabet et godt stykke vej¹, og det samme gjaldt synet på kvinderne – og de formodede hammerslag på kirkedøren i Wittenberg den 31. oktober 1517 har da heller ikke drønet gennem kristenheden og fra første færd rystet Rom. Der er da også immervæk nuomstunder formelt 700 mill. katolikker og blot 71 mill. lutheranere².

Men blandt de notoriske afvigelser fra den katolske lære, som Luther gav udtryk for, var opfattelsen af seksual- og ægteskabsetikken nok det, der var mest iøjnefaldende.

Luther er ganske vist ikke fremkommet med noget samlet syn i så henseende; men det meget, som han har ytret sig herom i dette for ham så vigtige spørgsmål, findes mere eller

Katharina v. Bora var født d. 29. januar 1499 på et riddergods i den lille landsby Lippendorf i det sachsiske. Da moderen døde – 1504 – sendte hendes fader hende til opdragelse hos nonnerne i benediktinerklosteret i Brehna ved Bitterfeld, derefter 1508 til nonnerne i cistercienserklosteret Nimbschen ved Grimma, hvor hun senere aflagde klosterløfte. Med Luthers billigelse flygtede hun 1523 sammen med otte andre nonner herfra – et særdeles voveligt foretagende for dem og for Luther. Luther sørgede for, at hun fik asyl i fornemme Wittenberghuse. Efter en kærlighedsskuffelse blev hun 1525 gift med den 42-årige Luther. Vennerne havde været meget betænkelige ved netop dette ægteskab – det var nemlig meget provokerende, at en munk, oven i købet en bandlyst munk, giftede sig med en forløben nonne.

Ægteparret flyttede ind i det tidligere augustinerkloster, hvor Katharina v. Bora med stor dygtighed og udpræget økonomisk sans evnede at skabe et godt hjem for sin travle mand. Hun forstod at skabe glæde om sig, og såvel Luthers breve som hans bordtaler vidner om den nære samhørighed mellem ham og hustruen, der bl.a. gav sig udslag i Frau Käthes stærke personlige optagethed af Luthers virke. Hun delte hans glæder og sorger. – I ægteskabet var der seks børn, hvoraf de fire overlevede forældrene. Katharina v. Bora døde i Torgau d. 20 december 1552 efter at have været enke i seks år.

*Katharina v. Bora opholdt sig efter sin flugt fra klosteret et stykke tid i Lucas Cranachs hus. Det kan næppe siges, at kunstneren har ønsket at smigre sig ind på den 30-årige Katharina v. Bora med denne »realistiske«
gengivelse af hendes ydre. Der er dog en vis kraft over det brede ansigt med de høje kindben og det markant udformede kæbeparti. Den krumme næse (ikke rigtig tydelig på nærværende maleri) og den smukke følsomme mund medvirker til at forlene billedet med fornemhed; det er en adelsdame, der er portrætteret. Hendes øjne er blå og håret rødligt. Det er i nakken samlet af en hårpung. Hun bærer en pelsbesat overklædning. Hendes kjole har en bred firkantet udkæring, lovlig dristig, hvis det da ikke var, at bryst og hals på såre ærbar vis er dækket af et halsklæde, der ender i en krave.*

*Fig. 1. Luthers hustru Katharina v. Bora, 1529.
Maleri af Lucas Cranach i Museum Poldi-Pezzoli i Milano*

mindre i form af brudstykker rundt omkring i hans enorme skriftlige efterladenskaber, men har dog deres fragmentariske karakter til trods indbyrdes en vis dyb og inderlig sammenhæng, nøje forbundet som de er med hans stærke og personlige engagement, selv om de nu og da kan forekomme uklare og undertiden modstridende. For der var næppe noget område, hvor Luther var så personligt – man kan næsten sige så krampagtigt – engageret som netop i spørgsmålet om kønsliv og ægteskab¹.

I kort begreb kan denne forskel i opfattelsen af seksual- og ægteskabsmoral i forhold til den katolske læres nok udtrykkes således, at medens den katolske kirke opfattede ægteskabet som et i hvert fald betinget gode og cølibatet som det alment ideale, anså Luther, som han senere i livet udtrykte det, ægteskabet som den smukkeste ordening. Thi den var – netop som den katolske kirkes lære i øvrigt også lød – indstiftet af Gud.

For Luthers syn på seksuallivet var til at begynde med hverken entydigt eller klart stridende mod den bestående kirkes lære. De udsagn, han som nybagt dr. theol i Wittenberg kom med om ægteskabet i sine forelæsninger om salmerne 1513-15 og senere i de berømte romerbrevsforelæsninger 1515-16, var helt på linie med den katolske kirkes konventionelle opfattelse: ægteskab var nok et gode, men cølibat var bedre.

Heller ikke Luthers første prædiken om ægteskabet 1519 betegner i den henseende noget brud med den gængse kirkelige opfattelse: ægteskabet er et sakramente. Luther betonedede da også – stadigvæk i overensstemmelse med den herskende lære – at der var tre grundpiller, der gjorde ægteskabet menneskeværdigt, nemlig foruden sakramentet troskab og børneopdragelse².

I denne prædiken omtaler Luther med de groveste og mest vulgære ord seksualiteten i mørkt mismod. Den er også syndig, når den finder udløsning inden for ægteskabet, der således kun er et »skændselsdække«; men Gud straffede ikke denne så at sige daglige dødsynd. »Thi hvis ægtestanden ikke blev beskærmet på denne måde, så stank skidtet (der Dreck) alt for voldsomt. Man måtte antænde røgelse for at holde stanken ud«³.

Sådanne synspunkter måtte selvsagt virke meget kvindediskriminerende, først og fremmest fordi ægteskabet for langt den overvejende del af datidens kvinder var den nødvendige forudsætning for deres eksistens.

Det var først herefter, at der indtraf en afgørende vending i Luthers syn på ægteskab og seksualliv, hvad der kommer frem i *De captivitate Babylonica*, 1520.

Nu betegnede Luther ikke længere ægteskabet som et sakramente; men ligefuldt og stadigvæk var det dog en af Gud indstiftet institution, en del af Guds skaberværk. Cølibat var derfor mod Guds verdensorden. Kønsdriften var i sin ubetvingelighed nemlig skabt af Gud, og Gud behøver mand og kvinde og ægteskab for at fuldkommengøre sit værk og virke⁴. – Dette betød naturligvis et ændret syn på kvinderne i positiv retning.

Dette opsigtsvækkende syn på ægteskab og cølibat måtte selvfølgelig fremkalde protester fra kirkelig side – i Danmark betegnede reformkatolikken Poul Helgesen (ca. 1485-efter 1534) således den lutherske opfattelse som ubluelig i sin udformning⁵.

Ikke mindre opsigtsvækkende og forargende var hans skrifter *De votis monasticis*, 1521, og *Das siebente Kapitel St. Pauli zu den Corinthern*, 1523. Her gik han i første færd til angreb på cølibatet og den dertil knyttede kønsmoral. Det var nødvendigt, at man anerkendte kønsdriften som en fundamental realitet⁶.

Luther kendte den i sin pinagtighed kun alt for godt fra sine år i klosteret i Erfurt⁷ – og han ønskede, at man åbent og redeligt skulle tale ud om seksuelle spørgsmål – i den forbindelse også om de vanskeligheder, der var forbundet dermed i ægteskabet. Man havde alt for længe fortiet problemerne desangående, hvad der havde medført en helt forkvaklet indstilling til ægteskabet og samtidig havde forlenet seksuallivet med en falsk følelse af skam. Luther mente, at det måtte være rimeligt at rådgive de unge i seksuelle spørgsmål¹⁰.

Da netop denne så mægtige og nærmest ubetvingelige kønsdrift navnlig gjorde sig gældende hos de unge, gik Luther ind for tidlige ægteskaber, ikke mindst fordi de var en hindring for hor, utugt og anden usædelighed, der var Gud så vederstyggelig¹¹. På dette som på andre punkter var han altså på linie med den katolske kirke.

Efter Luthers mening var det kristelige hverdagsliv mand og kvinde imellem i ægteskabelig samdrægtighed med dets pligter i hus og hjem i det daglige arbejdes forskellige afskygninger mere værdifuldt end pilgrimsfærd og anden religiøs bodsøvelse. Det var i den ægteskabelige hverdag, at man tjente Gud¹².

Det var i den forbindelse Luthers helt principielle opfattelse, udtrykt flere gange, at man ved at afholde sig fra ægteskab kun søgte et skalkeskjul for selvoptagethed og tragten efter bekvemmelighed, og denne efter hans mening i sin inderste grund uredelige holdning var i virkeligheden ensbetydende med »horeri«¹³.

Der var i denne og i anden henseende ingen grænser for de grove, hadske, ordekvilbristiske og utrætteligt gentagne, vel i mange tilfælde ganske uberettigede og absurd overdrevne beskyldninger, som han i sine skrifter rettede mod munke og nonner såvel som mod den katolske gejstlighed i det hele taget fra paven til den usleste klærk¹⁴.

Luther mente i den forbindelse, at man ved at gøre seksuel afholdenhed til noget centralt og eksistentielt kunne tage skade på sin sjæl¹⁵.

Dog anerkendte og værdsatte han på den anden side kyskheden og dermed cølibatet, når denne indstilling var en gave fra Gud og som sådan et kald i hans tjeneste. Den slags begunstigede mennesker var i særlig grad Guds underbare skabninger og i den henseende meget sjældne. De ville hellere virke for evangeliets sag og nøjes med at have åndelige børn¹⁶.

De aftungne og påbudte cølibatsløfter var i den henseende ikke alene uden værdi, men de forfalskede tværtimod menneskets forhold til Gud¹⁷.

Luthers synspunkter vedrørende ægteskab og cølibat slog an; mange munke og nonner fulgte snart hans opfordringer og opgav livet i cølibat, vel ikke uden samvittighedskampe i mange tilfælde. Også almindelige hverdagsmennesker, der mere eller mindre blindt havde stolet på den katolske seksualmoral, der gennem mange generationer var gået fra slægtled til slægtled nærmest ved inertiens lov, måtte foruroliges ved de nye synspunkter, der så magtfuldt blev fremsat, vanskelige og problemfyldte, som de efter datidens mening var¹⁸.

Luthers synspunkter angående seksualmoralen var nemlig ikke frigørende i enhver henseende. Som den katolske kirke mente han således, at det seksuelle i sig selv, som det fandt udtryk i menneskelivet, var uværdigt, en følge som det var af syndefaldet.

For Adam og Eva var før det dybe fald menneskelige afbildninger af Gud, og de havde et rent og fuldkomment seksualliv, der hverken kendte til skam eller begær. Ved syndefaldet var dette imidlertid blevet totalt ændret, så at sige blevet perverteret og var nu kun en svag afglans af den oprindelige paradisiske tilstand, ødelagt som det var af kødeligt begær. Den oprindelige purus amor – den rene kærlighed – var blevet til afskyelig last – foeda libido – og det var Satan, som gennem sine fristelser havde forstyrret Guds høje planer med menneskene¹⁹.

Men hvor meget seksuallivet end var forbundet med arvesynden, var det dog gennem Guds ordning blevet helliget ved ægteskabet, og al seksuel adfærd uden for dette var utugt og hor. Luther kunne da også under denne synsvinkel hævde, at det ægteskabelige samliv var en »kyskhedstilstand«²⁰. Som følge heraf så han med den største afsky på prostitutionen og bekæmpede den energisk hele sit liv igennem – allerede i 1520 opfordrede han til, at de offentlige bordeller blev lukket²¹. Han kunne i øvrigt henvise til, at løse seksuelle forbindelser kun kunne fremme samtidens nyopdukkede plage, syphilis²², der som en farsot i disse åringer hærgede Europa, og på en kun alt for håndgribelig måde bekræftede Bibel-ordet: Syndens sold er døden.

Og hvad var nu Guds mening nærmere bestemt med ægteskabet? Ja, herom var Luther

ikke i tvivl; i sine Genesis-forelæsninger 1535-45 hævdede han således, at ægteskabet havde tre formål: 1. at forhindre hor, 2. at formere slægten og 3. at opdrage børnene²³; eller som han andetsteds udtrykte det: »Thi hvem kan ikke noksom undre sig over ægtestanden, som er Guds gave og ordning, af ham selv stiftet og indsat, fra hvilken alle mennesker, som er i verden, og alle stænder kommer, gejstlige og verdslige og husregimente? Hvor var vi, hvis ægtestanden ikke var? Men hverken Guds ordning eller de små børns huldslige væsen, som bliver avlet i ægteskab, bevæger den gudløse verden; den ser kun mangler og det ubehagelige (die Unlust) i ægteskabet; men den store skat og nytte, som er deri, ser den ikke. Og vi er dog krøbet ud af moderlivet, kejsere, konger, fyrster, ja Kristus selv, Guds søn, har ikke skammet sig ved at blive født af en jomfru«²⁴.

Men Luther kunne nok så meget prise ægteskabet som »en Guds velsignelse«²⁵ og »den smukkeste ordning«²⁶ og se ethvert ægteskab som en splint af paradiset på Jorden og betragte kvinderne som Guds skabninger fra det tabte Paradis²⁷, det kunne dog ikke skjules, at der rent faktisk på grund af den menneskelige ufuldkommenhed var knyttet mange viderværdigheder til denne så prisværdige institution²⁸.

»Den gamle fjende«, djævelen, havde alt for let et spil, når det gjaldt om at forringe og ødelægge denne Guds gave til menneskene; og netop fordi ægteskabet var Guds værk, var den onde gram i hu herover og gik rundt og arbejdede på, at han kunne bringe menneskene i horeliv eller, hvis de levede i ægteskab, at forlede dem til ægteskabsbrud²⁹. Det var netop djævelen, der ved at friste gennem vantro var det egentlige ophav til ægteskabelige ulykker, og i hans tjeneste stod i den henseende ikke blot »røvere, papister og tyrker«, men i virkeligheden også mange andre mennesker³⁰.

Derfor var ægteskabet det brændpunkt, hvor det gode og det onde kæmpede mod hinanden³¹, og derfor var tro og kærlighed – ikke i særlig grad erotik – det bærende i ægteskabet³². Et ægteskab uden kærlighed« er idel jammer og nød«³³.

I det lærte mennesket bl.a. gennem pligter og afsavn at bære sit kors – som Kristus har lidt, må også kristenmennesket lide, »et saligt kors« ganske vist og en rigtig vej til himmelen³⁴. Det var tegn på gudløshed, hvis man unddrog sig dette kors, og gudløshed var værre end hor³⁵, der jo var afskrækkende nok.

Derfor var indgåelse af ægteskab egentlig en pligt³⁶ – og netop munke og nonner lever frem for alle i vantro, fordi de nemlig tror, at de ved klosterlige øvelser bag klostermure og ved at undertrykke deres driftsliv kan nå mere i menneskeværdighed, end det kan lade sig gøre i ægteskabet. Munke og nonner blev da også i særlig grad smædet af Luther med et frodigt opbud af hans fremragende, rigt differentierede skældsordslirer³⁷.

For trods alt bar ægtestanden dog også »guld og ædelstene i sig«, en gave, som den er fra Gud, og hvad mennesket her gør af kærlighed til sit medmenneske, gør han mod Kristus; kærligheden er en frugt af troen³⁸. Da Luther ikke opfattede ægteskabet som et sakramente, var det ikke blot et led i kristentroen, men også en verdslig, omend ikke privat institution³⁹.

Luther var således ikke tilfreds med, at ægteskabet hidtil havde været et kirkeligt anliggende. Kirken var jo i virkeligheden ikke i stand til gennem egne magtmidler virksomt at hævde sin position i så henseende. Den kunne ikke beskytte ægteskabet og havde heller ikke gjort det. Nej, alt kom i den henseende an på den verdslige myndighed, som Luther da også måtte ty til i håbet om, at denne ved strenge og virkningsfulde forholdsregler skulle kunne formå, hvad den katolske kirke ikke havde formået. Den verdslige myndighed skulle efter hans mening nidkært overvåge forholdet mellem de to køn fra indgåelse af troløvelse, det bindende ægteskabsløfte, til det tidspunkt, da ægteskabet ophørte, helst naturligvis, når døden skilte ægtefællerne fra hinanden⁴⁰.

Luther var så overbevist om, at ægteskabet foruden sin guddommelige oprindelse også var et offentligt og et verdsligt anliggende, at han på det bestemteste modsatte sig hemmelige

trolovelser og ægteskaber, noget, som han indgående kom ind på i sit skrift Von Ehesachen, 1530.

For at forhindre de i tiden så almindelige hemmelige trolovelses- og ægteskabsforbindelser krævede Luther forældrenes samtykke ved indgåelse af ægteskab; uden et sådant samtykke var ægteskabet ikke retsgyldigt, og på dette punkt afveg han afgørende fra den katolske kirkes love⁴¹.

Det var Luthers unægteligt noget optimistiske opfattelse, at forældrene i kærlighed til deres børn altid ville se på børnenes sande interesser, og at de unge i det autoritære familiesystem, som han var talsmand for, havde den tillid til forældrene, at de mente, at der blev handlet til deres bedste⁴². Desuden regnede Luther med, at forældrene ikke ville tvinge deres barn til at indgå ægteskab med et menneske, der var det imod⁴³.

Luther hævdede, at det egentlig var ligegyldigt, om et ægteskab blev indgået ved kirkelig eller ved borgerlig vielse. Afgørende var, at brud og brudgom ikke handlede mod øvrigheden og mod forældrene, men offentligt og i overensstemmelse med gældende bestemmelser og vedtagne formaliteter blev viet til hinanden⁴⁴.

Men han var på den anden side ikke helt tilfreds med blot borgerlig vielse. Han mente, at menighedens forbøn var nødvendig, hvis man skulle gøre sig håb om et lykkeligt ægteskab, da menneskesindet som bekendt er skrøbeligt.

Luther delte derfor vielsen i to dele, den egentlige vielse foran kirkedøren, hvor ægteskabet blev bekendt for verden, og en velsignelse foran alteret, hvorved ægteparret blev beskyttet gennem menighedens forbøn⁴⁵.

Det, som man med et moderne udtryk kalder for kernefamilien, var efter Luthers mening selve samfundets grundvold, og hvis respekten for ægteskabet blev nedbrudt og dermed autoriteten i familien, blev al autoritet nedbrudt⁴⁶.

Det kan derfor næppe undre, at hans syn på ægteskabet var bestemt ud fra gammeltestamentlige, paulinsk-augustinske patriarkalske synspunkter: husfaderen var, som han så det, »sine børns Gud, herre, dommer og lærer«⁴⁷. – Der kan i den forbindelse ikke være tvivl om, at Luthers stærke barndomsindtryk i det af hans fader Hans Luther helt dominerede hjem har været dybt bestemmende for den voksne Martin Luthers opfattelse af den husfaderlige autoritets selvfølgelighed, ligesom den strenge faderskikkelse har været bestemmende for hans Guds-forhold i øvrigt⁴⁸.

Og hvorledes var så kvindernes stilling inden for denne patriarkalske institution?

Luthers kvindesyn

Luther lagde i sin afstandtagen til jødedommen, og dermed i øvrigt til jøderne, vægt på, at man ikke, som de efter hans mening gjorde det, først og fremmest så på kvinderne som kønsvæsener i formeringens tjeneste¹. Han betonedede stærkt, at kvinden som manden var skabt i Guds billede, Eva var i så måde ingenlunde hverken i legemlig eller i åndelig henseende ringere end Adam².

Men ligefuldt var de dog ikke helt ligestillede. For manden var at sammenligne med solen, kvinden med månen, men begge herskede de over dyrene, der var at sammenligne med stjernerne³. Gennem det fatale syndefald var kvinden blevet manden underdanig, og manden regerer som følge heraf »hus og politi«, medens kvinden gennem sine særlige egenskaber og sin særlige egenart, alt givet af Gud, som hustru og moder havde fået hjemmet anvist som sin rette virkeplads⁴.

Men selv om menneskeheden var blevet fordærvet ved Evas synd i Edens have, skulle hendes køn dog ikke af den grund lastes. Gud har netop givet kvinderne evner til at opdrage børnene, hvad der jo er et bevis på Guds velsignelse.

Men ikke desto mindre havde kvinden i forhold til manden »ingenium longe infirmius« – et langt svagere sind – og det er derfor mod Guds vilje, at kvinderne havde indflydelse på styret af stat og kirke, da der dertil krævedes en meget større styrke, end kvinderne var i besiddelse af. Hvis ikke kvinderne blev regeret og ledet af mændene, »vil der ikke komme noget godt ud deraf; da kommer der horere deraf«. – Hvis kvinderne skulle driste sig til at træde offentligt frem, ville det ganske simpelt være et vidnesbyrd om skamløshed⁵.

Luther har et sted tegnet idealbilledet af en »Hausfrau«, som han kunne forestille sig, at den kristne ægtehustru skulle være. Han fremhæver da gudsfrygt og fromhed, dertil redelighed, omhu for mand og børn, årvågenhed i det daglige, flid, hjælpsomhed over for de nødlidende. Alt hentet fra Salomons ordsprog 31. kap. v. 10 f. – For egen regning føjer han til: »Tal vel, som det skal være, og viseligt; hav en huldsalig, yndig tunge; skæld ikke ud«⁶.

Karakteristisk nok er denne skildring af den ideale hustru i Bibelen en lyrisk skildring, som Luther tager til sig. For sådanne skildringer af ideal-kvinderne er hos Luther ofte hentet udefra, de er næsten udelukkende citater fra salmerne, Jesus Sirach samt Salomons ordsprog⁷.

Det var Luther magtpåliggende, at pigerne skulle gå i skole, således at de senere kunne blive dygtige kvinder, og dertil hørte ikke kun evner til at holde hus, men også kendskab til evangeliet og den verden, der omgav dem⁸. De skulle i det daglige, omgivet af børn og tyende, arbejde for evangeliets sag.

Dog – kvindernes opgave var først og fremmest at føde børn, og et ægteskab skulle være børnerigt⁹. Det kunne jo nok i betragtning af samtidens lave hygiejniske stade og lægernes uvidenhed og udelighed i høj grad være risikabelt for kvinderne at gennemgå de mange fødsler, der så let kunne have døden til følge.

Men også her havde Luther et trøstens ord: det var bedre at leve kort og sundt end længe og usundt – og at leve usundt var at leve barnløs.

Hvis en kvinde døde i barselseng, gjorde hun det »i ædelt værk og i lydighed mod Gud«¹⁰. Altså ikke som de katolske teologer mente i en tilstand af hedenskab.

En villet børnebegrænsning anså Luther ganske simpelt for djævelens værk; thi djævelen hadede små børn og tålte ikke, at der blev skabt nyt liv¹¹.

Men Luther kunne nok så meget i smukke vendinger fremhæve samlivet i ægteskabeligt fællesskab med agtelse mand og kvinde imellem og prise det jævne fromme liv inden for hjemmets vægge: kvinden var nu engang først og fremmest lægemiddel og medicin for manden – således at han ikke bedrev utugt¹².

Derfor – hvis en kone af egensindighed og uden at bekymre sig for den moralske fare, som hun satte sin mand i, nægtede at have seksuel omgang med ham, skulle hun offentligt formanes og øvrigheden tage sig af sagen¹³.

Det er derfor et spørgsmål, om Luthers opfattelse af kvinden er gået så forfærdelig meget ud over det rent fysiske og driftsbetonede. Der er ikke meget, der tyder på, at han havde større forståelse af kvinden som personlighed, som et menneskevæsen. Dertil var han i for høj grad – hvad der vel ikke er forbavsende – bundet af sin samtids fordomme¹⁴.

Karakteristisk for hans noget ensporede syn på kvinden var hans påpegning af, at Gud netop havde givet kvinderne egenskaber som godhed og barmhjertighed, der i særlig grad skulle gøre dem egnede til ægteskab, ikke mindst til den børneopdragelse, der var så vigtig i det kristne ægteskab¹⁵. I den forbindelse kunne Luther kendetegne dem som særlig egnede, fordi de efter hans mening var i besiddelse af umiddelbarhed, sans for det enkle og særlige, der medførte, at de kunne tale anskueligt. Dertil kom så deres evne til hengivent og trofast at udvise flid på den dem anviste plads¹⁶.

Omvendt kunne Luther undertiden karakterisere kvinderne som i al almindelighed letsindige, sladderagtige, nysgerrige og herskesyge¹⁷.

I mismod og pessimisme kunne han derfor udtrykke sig således: »Kvinder og jomfruer skal man, selv om de nok har mangler og fejl, dog ikke offentligt smæde, hverken med ord eller i skrifter, men straffe dem hemmeligt. Der er mange gebrækkeligheder hos kvinder, hvorfor St. Peter ud af Guds mund siger: Det kvindelige køn er et skrøbeligt værktøj (1. Petr. 3,7.)«¹⁸.

På den anden side:

»Og selv om en kvinde er et skrøbeligt kar og værktøj, har hun dog moderskabets højeste ære. Thi alle mennesker bliver dog undfanget, født, diet og ernæret af dem; derfra kommer de kære små børn og efterkommere. Denne ære, som er vor moders, skal retfærdigvis dække over og opsluge (verschlingen) al kvindesvaghed, så at en from, gudsfrygtig ægtemand retfærdigt skal sige: Vi har modtaget noget godt, hvorfor vil vi ikke også lide noget ondt?«¹⁹

Alt i alt må det vel siges, at Luthers synspunkter ikke indebar nogen gennemgribende omvurdering af kvinden, og de var langt fra den opfattelse, der i forbindelse med dignitas hominis – menneskets værdighed – fandt sted i Italien, lad denne så nok så meget være overklassebetonet.

Luthers synspunkter passede tilsyneladende meget godt i den nordeuropæiske hverdag, i datidens politiske, sociale og økonomiske struktur her – der var kvindearbejde nok i det huslige, mere end nok.

For Luther var der således intet kvindespørgsmål²⁰. Han har da heller ikke behandlet kvindeproblematikken i en større sammenhæng og har f.eks. næppe haft øje for de ikke så få kvinder, der ikke blev gift, og de problemer, som de havde dermed.

Med en stor og bred håndbevægelse henviste han dem blot til at finde plads i familien eller eventuelt at søge beskæftigelse som lærerinder²¹.

Men sluttelig: kvindernes ære var efter Luthers mening »vor ære« og kvindernes skam »vor skam«, og de arme kvindfolk har intet dyrebare og ædlere end æren, og de må ikke overlade den til djævelen. – Man måtte ikke laste Guds skabning²².

Derfor tog han da også på det skarpeste afstand fra den kynisme i omtale af kvinderne, som visse humanister lagde for dagen. Da f.eks. den unge humanist Simon Lemnius (1511-50) 1538 udgav sine meget frivole epigrammer, Epigrammaton libri duo, vakte de Luthers stærke uvilje: han betegnede bogen som »das rechte Erzschand-Schmach und Lügenbuch«. Da samme Lemnius yderligere det følgende år udgav et flyveskrift, hvori han håned reformatorernes kvinder, vakte dette naturligt nok megen forargelse i de lutherske kredse, hvor man ønskede, at der skulle tages til genmæle mod den unge frimodige forfatters uforskammetheder; men Luther affærdigede hele sagen ved at sige: »Vi vil ikke lægge os ned i skidt sammen med dem (Lemnius' smæderier)«²³.

Og da den spiritualistiske humanist Sebastian Franck v. Wörd (1499-1542) i 1541 udgav en samling ordsprog, hvoraf mange var rettet mod kvinderne – i realiteten den sædvanlige omgang krostuesnak, skrev magister Johann Freder (1510-62) i 1545 et skrift herimod. Her til var knyttet et forord, skrevet af Luther. Heri ivrede han stærkt mod Francks samling, som han betegnede som »Stank- und Teufeldreck«, og affyrede i øvrigt følgende salut: »Skulle han (Franck) ikke i det mindste, når han jo har glemt de hellige kvinder og jomfruer, tænke på sin egen moder eller på sin egen kone og i sit hjerte skamme sig, hvis der var en gnist af fornuft eller ære eller en ærlig blodsdråbe i livet på ham«²⁴.

På det tidspunkt var Franck død, men hans ånd levede unægteligt videre.

Lutherske polemikere i kamp for ægteskab og kvindeverdighed

Efter den store reformators død (1546) var det kun naturligt, at lutherske skribenter i deres læremesters ånd var særligt vagtsomme, når der lød røster, der lastede det ægteskab, der var dem så helligt, og de gjorde alt for at nedmane deres specielle ægteskabsdjævel, der var

indbegrebet af alt, hvad der kunne nedsætte ægteskabet og kvinderne. Det var f.eks. tilfældet med Cyriacus Spangenberg (1528-1604) i hans *Ægteskabspejl*, 1563, og mere tvivlsomt i Adam Schubarts *Husdjævel* 1565¹.

Dr. theol. Andreas Musculus i Frankfurt a. O. (1514-81) skrev 1556 en meget populær bog *Mod ægteskabsdjævelen*, der kom i stadig nye optryk. Her forsvarede han frisk og livligt med mange ordsprog og lign. ægteskabets guddommelige ordning mod ægteskabsdjævelens lumske anslag; for ingen anden guddommelig ordning var djævelen så meget imod som netop ægteskabet².

Det kunne naturligvis ikke fejle, at denne værdifulde bog måtte udkomme på dansk, og det skete så at sige omgående med den ripensisk fødte Niels Palladius' fordanskning heraf 1557³.

Adam Schubarts bog er lidt mere problematisk. – Ganske vist tager han til genmæle mod nedvurderingen af kvinderne og ægteskabet; men på den anden side er hans skrift forlenet med en så rå realisme, at man kan tvivle på, om det nu også virkelig er hans ærinde at være opbyggelig. For han svælger særdeles brutalt i ægteskabelige voldsscener og skildrer udførligt kvindelige laster. Han foregiver dog at ville redde ægteskabet ved at indskærpe kvinderne skriftordet: din vilje skal være underkastet, og han skal være din herre. Det gør han ved at give afskrækkende eksempler på herskesyge kvinder. Han er dog så betænkelig ved hele sin fremstilling, der i høj grad nærmer sig visse former for folkelig litteratur, at det er ham magtpåliggende at forsikre, at han på ingen måde vil klandre kvinderne. For den, der laster kvinderne, laster sig selv, siger han meget fromt og helt luthersk⁴.

Der kunne i øvrigt være nok at polemisere imod, hvis man var af luthersk observans i disse vigtige spørgsmål. Således opslog f.eks. en kvindefjendtlig sjæl i 1595 i selveste Wittenberg, lutheranismens højborg, 51 theser over spørgsmålet, om kvinder i det hele taget kunne betegnes som mennesker. Dette fremkaldte mange indlæg, der gik thesemageren imod, blandt dem især magister Andreas Schoppes *Corona Dignitatis Muliebris*, det er de fromme kvinders og jomfruers æresskjold. Det er et digert værk, i hvilket forfatteren indgående søgte at fremføre bevis for, at kvinder virkelig er mennesker – man kan så for sig selv overveje, hvem af de to der var mest tåbelig.

Men i øvrigt var det ikke sidste gang, at thesen: *Mulier non homo* – kvinden er ikke menneske – blev fremført; det skete flere gange i den følgende tid⁵.

Og nu kvinderne, der i så høj grad var i søgelyset i en i sine vurderinger ikke alt for kompetent mandsverden? Det er klart, at reformationsårhundredet på mange måder kom til at betyde ændringer inden for samfundslivet, hvor den nye bevægelse slog igennem, og det kom ikke mindst til at berøre kvinderne. Hævdvunden skik og brug, der var blevet betragtet som ganske naturlig og selvfølgelig gennem århundreder, gik i opløsning, og en sådan udvikling var selvsagt ikke problemfri⁶.

Da ægteskabet så afgjort blev sat i højsædet, blev den ugifte kvindes stilling under de nye forhold forringet. Men også for den gifte kvinde var der mange problemer trods hævdelsen af ægteskabets guddommelige oprindelse.

Den lutherske kirke var ikke i egentligste forstand kvindevenlig; til hvem skulle hun nu i en brutal verden vende sig med sine særlige problemer, især hvis hun ikke kunne finde forståelse hos sin mand og sine pårørende.

Tidligere havde skriftefaderen kunnet stå hende bi som indehaver af et embede, der forle-nede ham med en særlig værdighed⁷.

Man havde været så ivrig med at fordrive Jomfru Maria, den altid milde og nåderige, som kvinderne kunne nærme sig. Himmeldronningen kunne i særlig grad forstå de problemer, der måske lå lidt fjernt for Sønnen, og Gud selv var så almægtigt fjern. – Der kom til at mangle et kvindeligt element i den nye lære.

Naturligvis måtte kvinderne efter skik og brug og indgroede forestillinger tugteligen træde tilbage i det offentlige liv, men inden for hjemmets vægge blev der ikke stillet færre krav til kvinderne end tidligere – tværtimod. For hvis en kvinde nemlig skulle opfylde de krav, som Luther og hans prædikanter stillede til hende som ægtehustru, måtte hun ikke mindst være ansvarlig for, at hendes børn og tyende blev opdraget evangelisk, og dertil krævedes, at hun kunne læse, at hun var bibelkyndig.

Bibelen var imidlertid ikke umiddelbart tilgængelig, selv i oversættelse; den var dyr, og det var ikke almindeligt, at jævne mennesker kunne læse⁸.

Intet under derfor, at kvinderne følte sig usikre og ikke uden videre kunne opfatte alt det nye, der kom frem under reformationsrøret. Det var vel kun naturligt, om de spurgte sig for hos deres mænd, der vel ikke altid – eller måske kun sjældent – kunne give tilfredsstillende svar på, hvad der blev spurgt om.

Reformatorerne drog da også konsekvensen af det nye kirkesyn og ivrede for oprettelsen af pigeskoler⁹. Det lå f.eks. Johann Bugenhagen (1485-1558) meget på sinde i sin ordning af kirkeforfatningen i Braunschweig 1529, at der i Nordtyskland blev givet undervisning til pigerne¹⁰.

Men da skoleundervisningen således – i hvert fald i større stil – kom frem i løbet af reformationstiden, tog det naturligvis sin tid, inden det lutherske ideal af den evangeliekyndige husmoder kunne slå igennem – hvis det da i det hele taget skete i større omfang.

Usikkerheden var stor, og for at afhjælpe denne udsendte den fremragende reformator Urbanus Rhegius (Rieger) (1489-1541), der fra 1530 virkede i Lüneburg og siden i Celle, sin *Dialogus*, Wittenberg 1537. Efter forordet at dømme var skriftet et udtryk for de samtaler, som forfatteren havde ført med sin hustru om religiøse spørgsmål, og de svar, som han havde givet hende¹¹.

Bogen kom meget tilpas, blev uhyre populær og var ind i det 17. århundrede en af de mest efterspurgte opbyggelsesbøger blandt evangeliske kristne.

Yderligere – da den bekendte reformator Antonius Corvinus (1501-53) i 1543 ville give sin datter Barbara nogle gode råd i anledning af hendes bryllup, nedfældede han nogle tanker i en bog om den kristne husfrues opgaver og pligter, alt efter Salomons ordsprog kap. 31, som Luther havde anført som vejledning.

Corvinus mente, at hans skrift nok kunne være nødvendigt i en tid, da der desværre var megen ufred mellem ægtefolk, efter forfatterens mening et typisk tidens tegn. I overensstemmelse med Luthers lille katekismus fremhævede Corvinus fromhed som kvindens fornemste dyd. Ægteskabet stammede – som det vides – fra Paradiset, og derfor måtte man bevare det i troskab.

Corvinus opregner i øvrigt ni dyder for husfruen: blandt dem arbejdssomhed, barmhjertighed, beskedenhed, omsorg for opdragelse af børn og tyende – det sidste var næsten den fornemste opgave, og på det område skulle hun arbejde i fællesskab med sin mand »mit gleicher Weisheit«. – Og dette var i egentligste forstand det lutherske hustruideal, som mere eller mindre udpræget blev anvendt som norm, hvor den lutherske reformation slog igennem¹².

For man må naturligvis i den forbindelse ikke glemme den påvirkning, der udgik fra de evangeliske prædikanters prædikestole, under hvilke menigheden kunne lytte til præstens udlæggelse af teksten i protestantisk fortolkning og her modtage belæring, opbyggelse, revselse og trøst. – Men dette var øjensynligt ikke tilstrækkeligt, især ikke når det angik ægteskabet, der var så centralt i læren.

Det kunne knap nok belyses for meget, og Luther gav i den forbindelse stødet til fremkomsten af dramaer, der imødekom dette formål; han udtrykte sig således: »Komedier behager mig meget vel hos romerne, hvis fornemste mening, *causa finalis* og endelige årsag visselig er, at de dermed som et maleri og levende eksempel lokker til ægteskab ... Thi politier og verdsligt

regimente kan ikke bestå uden ægtestanden. Derfor søgte disse åndrige mænd på det fortræffeligste gennem komedier at bevæge ungdommen til ægteskab«¹³.

Luther slog også til lyd for det bibelske drama, og i hans ånd skrev Paul Rebhun (ca. 1505-1558), Luthers og Melanchtons gode ven, da skolemester i Plauen, 1538 sit spil om brylluppet i Kana, en didaktisk-retorisk hyldest til ægteskabet i fem akter – påvirket af Plautus og Terents, men helt i Luthers ånd¹⁴.

Men intet emne var i den henseende så kærkomment som den kyske Susanna, den ideale hustru, der så at sige var en afglans af den syndefri Ung-Eva i Edens have.

Også her havde Paul Rebhun været virksom; i 1535 skrev han et moralsk-satirisk skuespil i fem akter om denne efterlignelsesværdige hustru – en moralitet efter senmiddelalderlig tradition, men samtidig det første tyske drama med scenegang, der er opdelt i akter og scener – alt efter Plautus og Terents¹⁵.

— — —

Og nu til det katolske Ribe, til den by, hvor den redelige og lærde biskop Henrik Stangeberg ønskede reformer, og hvor hans kollega og efterfølger Peder Nielsen Lodehat vakte forargelse ved sin kvindegælde, til den »faustiske« rektor Bakkens og den nidkære prædikant Peder Madsens by.

Ribe i senmiddelalderen

Hvordan var så dette katolicismens Ribe, der i mere end et halvt årtusinde havde været under indflydelse af den katolske lære, der havde gennemtrængt generation efter generation og været bestemmende for byens indbyggere i hverdag og fest, i fremgang som i modgang?

Pioneren inden for moderne historieforskning, tyskeren Leopold v. Ranke (1795-1886) formulerede i begyndelsen af det 19. århundrede historikerens formål med sin forskning som en bestræbelse for at vise »wie es eigentlich gewesen« – en meget bekendt og anerkendt formulering.

Overfører man dette synspunkt på det senmiddelalderlige Ribe med dets skønsvise ca. 5000 indbyggere¹, springer det straks i øjnene, hvor vanskeligt for ikke at sige umuligt det er at give et omfattende totalindtryk af byen. Så langt den overvejende del af byens indbyggere fortæber sig for os i det dunkle. Vi ved kun yderst lidt f.eks. om de lavere lags tilværelse, hvorledes deres hverdag formede sig o.s.v., og det gælder da i øvrigt på mangfoldige områder også om de øvre lag i byen.

Derfor må man i en beskrivelse af byen på daværende tidspunkt i høj grad være henvist til at indskrænke sig til at skildre de magtstrukturer, der herskede i staden og som i så betydelig en udstrækning var bestemmende for de mange anonyme borgere, og til de ydre rammer for indbyggernes liv.

Magthaverne:

På det vist ret beskedne Riberhus, nordvest for byen, på en borgbanke, hvis bygninger synede vidt ud over de side engdrag, residerede lensmanden over det vidtstrakte Riberhus len, den verdslige magts repræsentant i disse egne.

Det var i jubelåret 1500 den hensynsløst griske, overdådigt rige, standsbevidste Predbjørn Klausen Podebusk (ca. 1460-1541) til Vosborg, fra 1498 til 1536 lensmand her, nævnt som rigsråd 1502. Han var en gammeldagstroende katolik, der af sin overflod skænkede en hel del gods til sjælemesse for sig og sine to hustruer.

Han var nemlig gift to gange – først, ca. 1486, med Vibeke Rosenkrantz, datter af den indflydelsesrige, energiske, smidige og hovedrige Erik Ottesen Rosenkrantz (ca. 1427-1503) til Bjørnholm, hofmester 1460-81. – Vibeke Rosenkrantz, der sikkert som sin begavede fader var præget af katolsk fromhed – to af hendes søstre var nonner i Mariager kloster – døde

1506, hvorefter Predbjørn Podebusk giftede sig – senest 1513 – med Anne Gyldenstjerne, enke efter den godsgriske, noget problematiske rigsråd Oluf Stigsen Krognos (død ca. 1505). Hun var datter af den rige, men ikke særlig fremtrædende rigsråd Mourids Nielsen Gyldenstjerne (død ca. 1504).

Hun delte sin mands skuffelser og uro i anledning af reformationsrøret².

I den anselige bispegård med de prægtige bygninger på den østlige side af Bispegade – dengang St. Hansgade – residerede det udstrakte Ribe stifts åndelige overhoved, den mægtige katolske biskop³.

Det var i år 1500 den adelige magister Iver Olufsen Munk (ca. 1470-1539)⁴, der, vistnok med vidtgående studier i ryggen, inden 1496 var blevet kannik i Ribe og 1499 ved pavelig provision biskop sammesteds. Han interesserede sig ikke synderligt for sit embede som biskop, hvad angik sjælesorg med mere, men nok så meget for kirkelig administration og godspolitik – Ribe bispestol havde omfattende og rige ejendomme, og administrationen heraf kunne nok kræve sin mand⁵.

Standsbevidst, som han var, delte han i politisk henseende Predbjørn Podebusks politiske synspunkter i ønsket om at hævde rigsrådets magt over for kronen. Han var sammen med lensmanden blandt lederne af oprøret mod Christian II 1522-23, da Riberhus et stykke tid var oprørernes hovedfæstning⁶.

Det kan sikkert ikke undre, at Ribe-biskoppen så stort på sit cølibatsløfte. Det vides således, at han har haft to elskerinder, nemlig Maren Bispes, vel en borgerlig, med hvem han havde en søn, og den adelige Ida Frandsdatter Pogwisch (født ca. 1500), med hvem han havde to sønner, den vilde og ustyrlige Frands Iversen Munk og den øjensynlig mere moderate Niels Iversen Munk, der grundlagde slægten Munk med tre blå kugler⁷.

Byen styredes i øvrigt af et selvsupplerende byråd, således som det udtrykkeligt blev fastslået 1514. Herfra udgik de to borgmestre. Det havde omfattende beføjelser, herunder domsret. Ifølge Erik af Pommerns forordning af 1422 kunne kun købmænd optages i rådet, hvad der her som andetsteds gav anledning til udviklingen af et privilegeret rådsaristokrati. Håndværkere eller embedsmænd, som de kaldtes, var udelukket herfra. Der var altså en tydelig klasseadskillelse mellem byens borgere med den uro, som kunne følge heraf⁸.

Byen:

Der var i Ribe ved det 16. århundredes begyndelse mange vidnesbyrd om den rige og virksomme bys katolske fortid.

Foruden domkirken, viet til Vor Frue, med dens henved 50 altre⁹ fandtes der i hvert fald fem sognekirker i byen¹⁰, nemlig *Hellig Gravs kirke* i den nordlige del af byen¹¹ og ikke langt fra den på den anden side af Saltgade ud mod Hovedengen *St. Peders kirke*¹²; mod vest i byen, lidt sydvest for den nuværende bispegård i Korsbrødregade lå *St. Klemens kirke*¹³, dertil *St. Hans kirke* i den sydligste del af Bispegade – tidligere *St. Hans gade*¹⁴ – endvidere *St. Nikolaj kirke*, der var knyttet til St. Nikolaj Frue kloster. Det må have ligget omtrent der, hvor jernbanestationen nu ligger¹⁵. Yderligere kan nævnes *St. Bartholomæus kirke*, der lå på et ikke nærmere påviseligt sted i den nordlige del af byen, den nævnes som sognekirke 1440, ikke ellers¹⁶, men er muligvis en sjette sognekirke. Den nævnes ikke, da sognene nyindrettedes i Ribe som følge af reformationens indførelse¹⁷. – Desuden var der i Puggårdsgade, nord for Puggård, en kirke eller et kapel opkaldt efter St. Mikkel – der var her næppe tale om en sognekirke; men St. Mikkels kirke eller kapel var først og fremmest knyttet til Puggård, den gamle skolestiftelse¹⁸.

Yderligere var der i Ribe fire klostre med tilhørende kirker, nemlig foruden det allerede omtalte St. Nikolaj Frue-kloster det fornemme Johanitterkloster, Korsbrødre- eller St. Johannes Døbersgård på den nuværende bispegårds grund¹⁹, og så de to tiggermunkeklostre: de endnu bevarede bygninger efter dominikanerne, sortebrødrene, med St. Katharine kirke²⁰ og

En rejsende fra det store udland, der bragte en europæisk målestok og vurdering med sig, kunne, hvad størrelse og indbyggerantal angik, næppe været blevet imponeret over forholdene i det 16. århundredes Ribe som over tilstandene i de danske byer overhovedet. Oven i købet må man regne med, at Ribes befolkningstal, der ca. 1500 var på vel 5000 sjæle, efter reformationens indførelse er blevet reduceret.

Den rige katolske gejstlighed samt kirker og klostre havde i senkatolsk tid beskæftiget mange mennesker, der nu under den nye lære blev overflødiggjort og ikke uden videre under de nye vilkår kunne optages i det ripensiske bysamfund.

En fremmed ville nok fæstne sig ved de pyntelige huse, men vedkommende kunne ellers, Ribes lidenhed til trods, have haft lidt vanskeligt ved at orientere sig i byen. For her var så lidt som andetsteds navneskilte til gader og stræder eller husnumre. Den fremmede måtte spørge sig for og i øvrigt tage kending af karakteristiske træk ved de enkelte huse som bl.a. bomærker og inskriptioner m.m.

En tilrejsende kunne næppe heller blive forbausset over de mange forhindringer, som mødte den, der storkede af sted ad de brolagte gader. For selv om borgernes personlige hygiejne alt efter omstændighederne var ret god, skønt den offentlige badeanstalt ved åen ved århundredets begyndelse var blevet lukket – af frygt for den nye farsot syphilis – stod det såre slet til med renligheden på byens gader, slipper og stræder. Her flød nemlig skarn af enhver art i rig mangfoldighed omkring, i øvrigt også i åen. Dertil kom, at den, der færdedes i byen, måtte tage sig i agt for de mange løsgående højbenede og krumryggede svin, små ganske vist, men med skarpe kraftige hjørnetænder, der nok skulle kunne indgyde respekt og holde folk på en vis afstand.

Myndighederne førte her som andetsteds en ret forgæves kamp mod de uhygiejniske forhold og udstedte det ene påbud efter det andet under trussel af strenge straffe, ja endog dødsstraf, for den, der ikke rettede sig derefter. Men det var på dette område som på så mange andre punkter så som så med overholdelsen af de barske bestemmelser.

De tilsyneladende strenge myndigheder havde da heller ikke noget imod, at de offentlige nødtørftshuse blev anbragt ud over åen, et enkelt endog oven for møllerne.

De mange latrin- og skarngruber på offentlig og privat grund har naturligvis ikke fremmet sundhedstilstanden, og dette i forbindelse med anden urenlighed var selvfølgelig i høj grad sygdomsfremkaldende. Intet under derfor, at epidemier af forskellig art havde frit spillerum i byen. Der var således forskellige former for pestagtige og voldsomt dødelige sygdomme i 1539, 1565, 1579 og 1602.

Den betydelige jord-, vand- og luftforurening har givetvis på varme dage været til megen gene for byens borgere, og i højsommertiden har det vel været tvivlsomt, om høduften fra engene og hyldeblomsternes duft har været det, der karakteriserede Ribe.

Men heller ikke disse forskellige former for forurening var en fremmed, der kom til Ribe, ukendt med andetstedsfra.

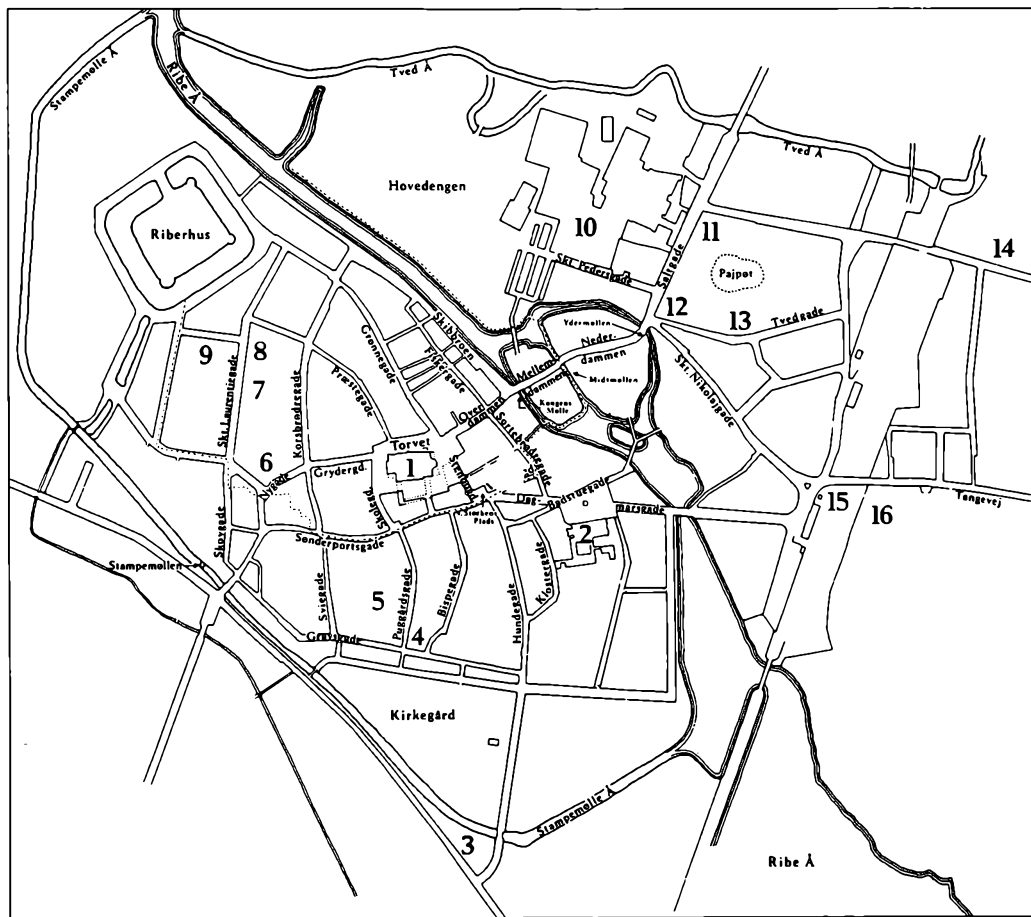

Fig. 2. Byplan med den eftermiddelalderlige sognegrænse indføjet. Tegnet 1978 af Kirsten Kildegaard. 1. Domkirken, Vor Frue. 2. S. Katharinæ kirke og Sortebrødreklosteret. 3. Hellig Kors kapel. 4. S. Hans kirke. 5. S. Michaels kirke. 6. S. Laurentius kirke og Gråbrødreklosteret. 7. S. Klemens kirke. 8. S. Hans kirke og Johannitterklosteret. 9. Helligåndshuset. 10. S. Peders kirke. 11. S. Jørgens kapel. 12. S. Bartolomæus kirke. 13. S. Jørgensgården. 14. Helliggravs kirke(?). 15. S. Nikolai kirke og Nonneklosteret.

Den stiplede linie angiver sognegrænserne efter reformationens indførelse.

Fra: Danmarks kirker XIX. Ribe amt I.

Kortets Overdammen er tekstens Storegade.

Gråbrødre- eller Franciskanerklosteret, der lå mellem den nuværende Gråbrødregade og den nuværende Sønderportsgade. Det havde en kirke, viet til St. Laurentius²¹.

Og tør vi tro Peder Madsen i St. Peders Kirke, var der i enhver kirke, altså også i de her omtalte, fem ting: Herrens engel, den konsekreerede hostie, et kors, en forsamling af retfærdige og relikvier²².

I den rige og driftige handelsby, berømt og agtet gennem tiderne, har det ikke manglet på gaver til byens kirker, og man kan vist trygt forlade sig på, at flere af dem har været smukt udstyret – vi kan kun gisne herom, da de fleste spor i så henseende er forsvundet ved reformationens indførelse²³.

Og gaver er der også givet til de hospitaler, der fandtes i byen: Helligåndsgården med kirke, vest for Korsbrødregård, beregnet for syge, svage og fattige mennesker, som ved kapitlets hjælp havde fundet et tilflugtssted her, overvåget af ordensgejstlige af begge køn²⁴, og St. Jørgensgården med kirke, lidt afsides i den nordlige del af byen. Den var oprindelig udset til at huse spedalske²⁵. Men »efterdi ... at den spitalske syge ikke er her i landene så almindelig, som hun var udi gammel tid«, som der står i Ribe-recessen 1542, blev lemmerne fra St. Jørgensgården overflyttet til det almindelige hospital, der fik til huse i Sortebrødreklosteret²⁶. – Mod syd, uden for byen, lå et Hellig Kors kapel, og hertil har der nok været knyttet et broderskab og et hospital²⁷. – I Saltgade lå et St. Jørgens kapel fra ca. 1450, muligvis bygget på dette hovedstrøg for at gøre opmærksom på, at de syge og fattige i St. Jørgensgården havde al hjælp behov, og at almisser til dette formål var velkomne²⁸.

Og rundt omkring i byen boede det talrige præsteskab i smukke huse. Byens mange gilder – der var ca. 20 – var praktisk taget alle viet til en helgen, under hvis beskyttelse gilderne virkede som broderskaber, der ydede gildernes medlemmer hjælp og understøttelse f.eks. i retstrætter, i tilfælde af skibbrud, ildebrand og lign. Man holdt vigilier for afdøde medlemmer, ledsagede dem til graven og sørgede for sjælemesser. Og det har i den forbindelse nok været således, at alle Ribes gilder har haft andre og præster, ligesom det vel må antages, at medlemmerne foruden at deltage i begravelsesprocessioner også er gået med i processioner til ære for deres værnehelgen og ved andre lejligheder. Nogle af de nævnte gilder var fornemmere end andre. Eksklusivt var således St. Knudsgildet, men rigest var formentligt Præste-gildet, der, som navnet antyder, var et broderskab for gejstlige – men også andre kunne være medlemmer – også kvinder²⁹.

Men gilderne var samtidig selskabelige sammenslutninger, og en af datidens prædikanter gør noget mismodigt gældende, at nok er det helgener, sådanne gilder er opkaldt efter, men de var først og fremmest drikkegilder³⁰. Mon dog ikke præsten har set lovligt mørkt på forholdene?

Det var, som det blandt andet fremgår af bykortet, i høj grad i byens udkanter og i de mindre befærdede kvarterer, at kirker, klostre, kirkegårde og stiftelser lå. Langs med byens hovedfærdselsåre, der omfattede Saltgade, Nederdammen, Mellemdammen, Storegade, Stenbogade og Sønderportsgade, men især langs gadestrækningen fra Nørreport – altså fra Nederdammen – til Sønderport lå til gengæld købmandshus ved købmandshus i tæt stimmel, da byen som følge af beliggenheden mellem åløb og side ubeboelige marskenge ikke havde mange udvidelsesmuligheder³¹.

Det var derfor kun naturligt, at den foretrukne husform her var gavlhuset med den udkragede gavl ud mod gaden og med tangsiden indad på den smalle grund, hvor gårdsplads og udhuse fandtes. Det gjaldt nemlig om under de snævre forhold at udnytte grunden bedst muligt.

Mellem de forskellige gårde var der en smal slippe, hvor tagdryppet kunne have frit afløb – ofte en kilde til stridigheder borgerne imellem, hvad Ribe byfogeds tingbøger i overflod bringer vidnesbyrd om.

Husene har uden tvivl overvejende været bindingsværkshuse med egetømmer fra skove, der efterhånden kom til at ligge fjernere og fjernere fra byen³² – alt meget pynteligt med udskårne forsiringer m.m.³³, et vidnesbyrd om den selvrespekt, der kendetegnede ripenserne. Det var vel således med rette, at humanisten Rasmus Glad (Erasmus Lætus) (1526-82) i 1554 skrev, at byen udmærkede sig ved mange behageligheder, skønhed og nethed, noget, der efter hans mening til dels skulle stamme fra Nederlandene³⁴.

Det ser ud til, at købmandshusene i hvert fald fra 1500-tallets begyndelse gennemgående var indrettet således, at stueetagen tjente som beboelse, medens det øvre stokværk – husene var almindeligvis på to etager – anvendtes som lagerrum, kornmagasin m.m.

I stueetagen, hvortil der var adgang fra gaden gennem to halvdøre, kom man ind i en forstue – det såkaldte framgulv. – På den ene side heraf fandtes kramboden med varekamre, på den anden side lå det såkaldte dørn med kikhul i dør eller væg, således at man her til enhver tid kunne holde øje med, hvem der betrådte framgulvet. Bag dørnset lå køkkenet med nedgang til kælderens, og for enden af framgulvet lå spisestuen og bag denne et par såkaldte »sprinkelkamre«³⁵.

I sidegaderne, i gyder og slipper, altså på de mere ydmyge steder holdt håndværkere og arbejds mænd til. De boede i lave bindingsværksbygninger, et stokværk højt og med få og små rum, alt beskedent nok; disse boliger var almindeligvis lejeboliger, opført af byens købmænd³⁶.

I den travle og virksomme by har de mange kirkeklokker, snart bimplende, snart rungende, dagen igennem til forskellige tider lydt over gader, stræder og gyder for at kalde til messe og bøn. Kirkelige processioner har i farverig udstaffering med kors og lys, helgenbilleder, relikvier i helgenskrin, faner og vievands- og røgelseskar roligt og adstadigt snoet sig ud og ind i de travle gader.

Byens berømte søn Peder Palladius (1503-60) mindedes som Sjællands biskop godt, hvorledes han i sin katolske barndom havde set byens skytshelgen »den kronede og forgyldte trægdud St. Lambert« blive ført i procession gennem byen³⁷. Helgenfiguren havde ellers sin hædersplads i domkirkens kor, men kom bl.a. frem, når byen, udsat som den var, blev truet af storm og stormflod³⁸.

Kirkelæren, troen, var så at sige håndgribeligt nærværende og fulgte magtfuldt det enkelte menneske fra vugge til grav i denne yderst omskiftelige verden med uro, krig og pest, misvækst og usikker vinding, med død og dom forude, skærsilden for de fleste og helvede som uundgåeligt opholdssted for de mest halsstarrige syndere, men naturligvis Paradis for de retfærdige.

Gennem Peder Madsens prædikener kan vi komme et enkelt sogn i Ribe lidt nærmere ind på livet og således på forskellige områder få lidt kendskab til visse forhold i senmiddelalderens Ribe. Det kan ske ved at belyse:

St. Peders sogns menighed

Peder Madsens sogn omfattede det ret side og ret tyndt befolkede område mellem Saltgade, der dengang for en stor del bestod af staldbygninger og lader, og sammenløbet mellem Ribe å og Tved å, dertil Nederdammen med det brede gadestrøg med dets trængsel af købmandsgårde, hvor velbjærgede mennesker havde til huse. Menigheden har således bestået af besiddende borgere og deres husstand og af mennesker af en afgjort lavere social standard, der boede i forstaden hinsides Nørreport og Ribe å¹.

Vi tør afgjort gå ud fra, at de mennesker, der har tilhørt de lavere sociale lag, ikke har kunnet læse og skrive og helt har været henvist til deres sjælesørger og prædikant, der da også ivrigt opfordrede dem til at møde op i kirken.

Da der ialt var ca. 80 helligdage og 20 halvhelligdage at tage hensyn til, kunne et og andet

På Braunius' prospekt, hvor Ribe er set fra nord, ses St. Peders kirke omgivet af huse, der dog er så summarisk gengivet, at man ikke skal hæfte sig for meget ved dem. Kirken er her fremstillet som en kullet, tung og massiv romansk bygning, øjensynligt med et kor dækket af sadeltag, men uden apsis.

Peder Terpger, der har set kirken, inden den totalt blev nedrevet 1698, omtaler, at den mod vest havde et tårn med samme bredde som kirken, ca. 9 m. – Han fortæller endvidere, at det ca. 27 m. lange skib havde en rund korafslutning, hvilket bekræftes af en udgraving foretaget vinteren 1855/56.

Kirken var meget gammel, måske ældre end domkirken.

Det var her, at Peder Madsen i senkatolsk tid var præst. De to sidste præster her var kannik magister Hans Markvardsen, nævnt 1518, og magister Jens Kristensen Varder, der blev den første lutherske præst ved St. Katharine kirke, som ved reformationens indførelse blev sognekirke for det ved den lejlighed nedlagte St. Peders sogn. Jfr. fig. 2.

Den ærværdige kirke fristede en sørgelig skæbne; den blev berøvet sit blytag, og den var en overgang dækket med strå, bygningen blev oplagsrum. Men i 1595 så det ud til, at den aller skulle komme til ære og værdighed, den fik stentag, og domkirkens hidtidige altertaule og prædikestol blev overflyttet hertil – en kort overgang var den garnisonskirke.

Kirkegården lå ret øde hen; den blev brugt til pestkirkegård, til fattigbegravelse, og her blev henrettede forbrydere kulet ned. Den forsømte ret afsides kirkegård var den ideelle tumleplads for hekse St. Valborgs nat og til andre tider. Her kunne de ugenert drive deres forargelige og forbryderiske spil.

Signaturerne på prospektet angiver: ζ »Liljebjerget«, $\hat{\epsilon}$ Rådhuset i Grønnegade, \mathbf{L} Gråbrødreklosteret, og \mathbf{M} St. Peders kirke.

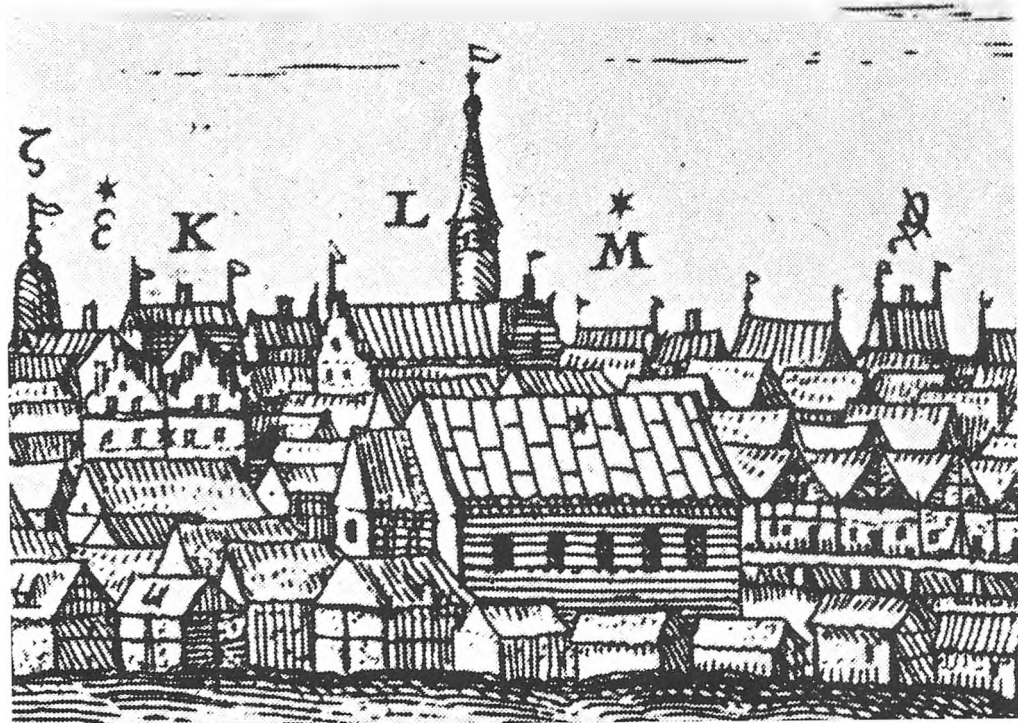

Fig. 3. St. Peders kirke.

i den forbindelse nok komme på tværs af det nødvendige arbejde i hverdagen, som nu engang skulle gøres. Men det kunne under alle omstændigheder nok være tilrådeligt at være orienteret om, hvad der foregik i kirken. – Og medens præsten kunne holde rede på de mange fest- og helligdage ved hjælp af sin særlige kalender, har lægfolket kunnet betjene sig af »rimstokke«².

Stor betydning havde også den folkereligiøsitet, der var en del af menighedens hverdag, og i den indgik magi som en væsentlig bestanddel, ikke mindst i bønner³. Og hvad dette angik, har der sikkert ikke været forskel på de mere jævne mennesker i forstaden og de rige købmænd, der boede på Nederdammen.

Selve messen – det centrale i kulten – har menigheden som helhed næppe haft større forståelse af – her som andetsteds. Man overværede et drama, og selve den hellige nadver var mystik og magi⁴.

Relikvier med deres undergørende kraft spillede også en væsentlig rolle⁵.

Følte man sig besværet af sine synders byrde, var der for den angergivne bodssøgende aflad at hente i domkirken og i andre af byens kirker. Det var i den henseende heldigt, at man ikke nødvendigvis med mødige fjed behøvede at begive sig langvejs hen. Det var f.eks. fra gammel tid bestemt, at man fik 100 dages aflad, hvis man på visse festdage overværede en kanniks prædiken i Ribe domkirke⁶. Også St. Mikkel's kirke⁷, ja, selv det lille Hellig Kors kapel⁸ var begunstiget med afladsfordele.

Tiltroen til det virkningsfulde i afladen var overordentlig stor, og man betalte i Ribe som overalt gladelig, hvad det kostede. – Peder Madsen kunne da også fortælle, at en ryggesløs kvinde havde opnået frelse ad denne vej⁹.

Således som det var fastslået ved det fjerde Laterankoncilium 1215, krævede Peder Madsen, at man, når man var kommet til skelsår og alder, skulle gå til skrifte mindst en gang om året, og til påske skulle man gå til alters, men kun, hvis man var værdig dertil¹⁰; for nadveren var det største af alle sakramenter¹¹. En forudsætning for, at man kunne tillade sig at gøre det, var at man kunne den apostolske trosbekendelse¹².

Som i andre kirker fandtes der i St. Peders kirke ingen skriftestol, men præsten satte sig i nærheden af alteret, synlig for alle. Det samme gjaldt for de kvinder, der var i skrifte. De skulle oven i købet ledsages til kirken af ærbare fæller. Det forventedes, at Peder Madsen med nedslagne øjne havde blikket rettet mod gulvet og ikke så på den bodssøgende.

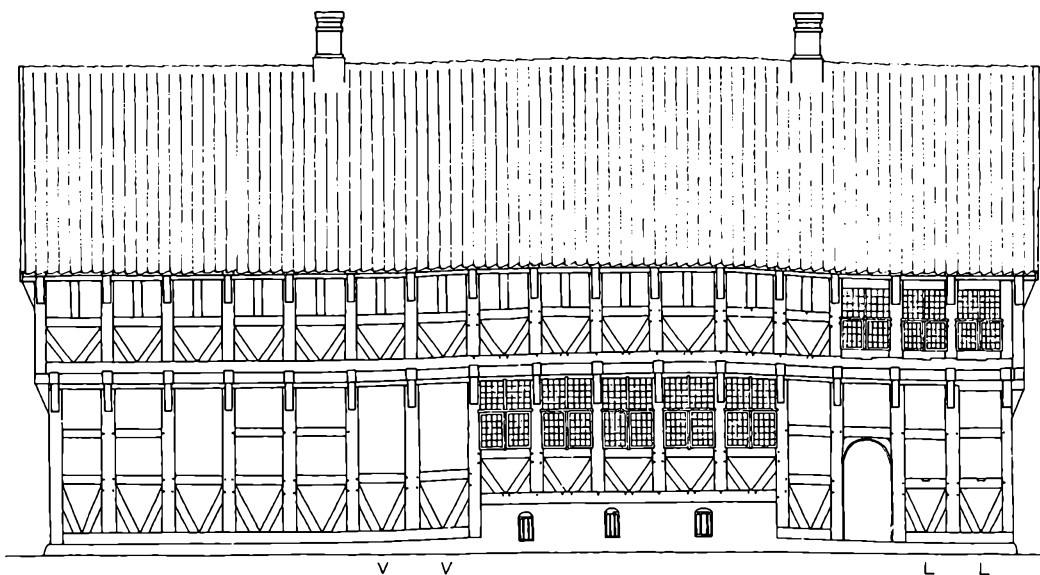
Denne skulle nævne alle sine synder – intet skjule – men måtte ikke nævne navne, og navnlig skulle præsten være meget varsom med sjælesorg i seksuelle spørgsmål¹³.

I den forbindelse rådede han dog til seksuel tilbageholdenhed i ægteskabet som f.eks. i fastetiden, på vigilier og på helligdage etc. Det var så meget farligere, som det, at et barn var blevet undfanget inden for de forbudte perioder, kunne medføre, at barnet blev skadet på legeme og sjæl¹⁴.

Den udbredte almuetro på skæbnen har utvivlsomt også gjort sig gældende i St. Peders menighed, og det er vel forklaringen på, at Peder Madsen over for sin menighed stærkt betonede, at skæbnetro var en alvorlig synd – for derved ytrede tvivl om Guds forsyn¹⁵.

Og når han betegner det som en dødssynd at søge råd hos hekse og kloge koner, da dette er det samme som at henvende sig til selve djævelen¹⁶, er det sikkert en advarsel med tydeligt sigte på menigheden, der i visse henseender er tyet til en magi, der lå uden for kirkens område.

Det har vel også relevans til disse lyssky foreteelser inden for sognet, når Peder Madsen hævder, at man kun ved djævelens hjælp kan hindre kvinder i at blive gravide, og svangerskabsforebyggelse var således en dødssynd – man begik faktisk mord¹⁷. – Men hvorledes det nærmere har forholdt sig i den henseende i sognet, lader sig af særdeles gode grunde ikke nærmere belyse.

*Fig. 4. Rådmand Ebbe Mogensens gård på hjørnet af Sortebrødregade og Storegade.
Fra: Mogens Bencard og Hans Henrik Engqvist: Quedens' gaard.*

Medens gavlen mod Storegade er forsvundet, er langsiden ud mod Sortebrødregade i det væsentligste bevaret og ser på det nærmeste ud, som da Ebbe Mogensen byggede den fornemme gård. – De syv forreste fag af bygningen ud mod Sortebrødregade omfattede »dørns« og køkken, de næste fem fag rummede bl.a. »stuen« eller »kælderstuen«, bygningens sal, med de store blyindfattede ruder (jfr. fig. 19), de bageste fire fag var i øverste stokværk forbeholdt et fornemt kammer med blyindfattede ruder. Dette kammer blev som »stuen« eller »kælderstuen« opvarmet med kamin, medens den daglige bolig i den forreste del af huset blev opvarmet af en bilæggerovn, der var forbundet med den åbne skorsten i køkkenet. Bygningen er nu museum.

Tingene bliver straks klarere, når Peder Madsen i sin lange prædiken om alskens overtro kommer ind på f.eks. fuglevarsler, besværgelser over kvæg, heste og husdyr i al almindelighed, læsning i sygdomstilfælde og besværgelser over kvinder, der har vanskeligt ved at føde¹⁸. Hvis man ville lette en barselkvindes trængsler, foreskrev Peder Madsen som virksomt middel at stænke vievand på hende, tænde et indviet lys og gøre korsets tegn. Han forkastede ganske de midler, som man ellers anvendte, som f.eks. det gamle råd at binde mandens bælte omkring kvindens liv og velsigne hende med et draget sværd¹⁹.

Han ivrer mod levn fra det gamle hedenskab og betegner det som afgudsdyrkelse at tilbede nymånen, som mange gør, ligesom de faster på nymånedagen²⁰.

Peder Madsen advarede i øvrigt sin menighed mod at anvende dåbsvandet eller hostien til trolddomskunster²¹. Og det var fra hans side ikke mundsvejr. For kirken nærrede en ikke ringe og heller ikke ubegrundet frygt for, at man skulle bruge »elementerne«, som det hed, til trolddom. Derfor skulle de holdes under lås og lukke og fjernet fra alle kvinder²².

I lighed med andre danske prædikanter finder han det påkrævet – vel også med direkte sigte på forholdene i St. Peders sogn – at advare sin menighed mod frådseri; vort legeme bliver beklageligvis ofte djævelens bolig, fordi det stoppes fuldt af frådseri, fordi det gives til pris for ukyskhed, fordi det omgærdes af ørkesløshed²³.

Og nu se til Den hellige Jomfru, se på hendes fattigdom. Hun er ikke som kvinderne nu, der, når de er kirkegangskoner, klæder sig i nyt tøj og med mange anstalter og et stort følge af kvinder indtræder i kirken.

Peder Madsen var i øvrigt ikke ene om denne beklagelse, det var noget, som var almindelig kendt i Europa, men øjensynlig til nytteløs forargelse for de gejstlige²⁴.

Kroture er ham en vederstyggelighed. For, som han siger: »Jeg frygter, at der er mange, som, efter at de har været på kro og er fulde og der er blevet krænket i ord og gerning, så, når de kommer hjem, lader alle de fortrædeligheder, som de der har gennemgået, gå ud over deres hustru«²⁵.

På samme måde forholdt det sig med dans på helligdage; det var usømmeligt. Man dansede uden tanke for, at man derved krænkede helgenerne, ja det var en bespottelse af Kristi lidelse. Allerede det, at man dansede venstre om, var i sig selv djævelsk. For skriften siger: »Herren kender de veje, som går til højre, men de, som går til venstre, er onde«²⁶.

I al denne sikkert ørkesløse og virkningsløse jammer kan der ikke være tvivl om, at menneskene i St. Peders sogn har været optaget af, hvad der er foregået i kirken, og man måtte nok være en meget forhærdet sjæl, hvis man ikke følte sig draget til kirken på de store stemningsfulde højtider som jul, påske og pinse samt andre festdage med deres særlige ritualer og processioner, som den katolske kirke var så rig på.

Det måtte være svært at unddrage sig fællesskabet i menigheden.

Det hørte da også under dødssynden *acedia* (livslede) – også fortolket som lathed – ikke at gå i kirke, og Peder Madsen kunne nidkært fortælle sin menighed, hvor gruopvækkende den straf var for mennesker, der gik til dans i stedet for at gå i kirke, og som snakkede under messen²⁷.

Hvad det sidste angår, var Peder Madsen ikke i tvivl om, at det var djævelen, der fik folk til at snakke og derved ikke blot til at forstyrre deres egen, men også andres andagt²⁸.

Det kunne øjensynligt være forbundet med megen uro, når menigheden i St. Peders sogn samledes i kirken for at høre messe. Forstyrrelser under denne hellige handling var i øvrigt et alment udbredt fænomen også ude i den store verden.

Det er meget betegnende, når Peder Madsen i anledning af kyndelmisse – lysmessen – den 2. februar formaner:

Lysindvielsen skal minde om, at Kristus er verdens lys, og at menigheden ligesom Simeon skal modtage lyset med ærefrygt, men ak, hvad sker: »Mange gør i dag det modsatte, de går

Fig. 5. Bindingsværksboderne i Puggårdsgade.

Foto: Nationalmuseet

*Syd for Tårnbor*g* i Puggårdsgade ligger som en slags rækkehus nogle boder, der var beregnet for småkårsfolk. Boderne, der er bygget som solidt egetræsbindingsværk med udskårne »knægter«, er et stokværk høje, de består egentlig af to partier, en nordlig med 7 fag og en sydlig med 6 fag. De lave boder danner en stærk kontrast til det nærliggende Tårnbor*g* og vidner tydeligt om de store sociale forskelle i det 16. århundredes Ribe. Tårnbor*g* og småboderne er opført på omtrent samme tid ved århundredets midte.*

ikke i kirke i guds frygt, men i ryggesløshed, og behandler de indviede lys med letfærdighed. Thi de sætter ild i håret på den, der står eller sidder nærmest, og hvis omvendt deres eget hår bliver antændt, griber de i raseri kærlighedens kerter og udslukker dem, og således opfører de i dag en leg for djævelen og krænker Gud alvorligt ... Det var bedre, at de blev hjemme og ikke hørte messe i dag, end at de er i kirke og udøver en sådan letfærdighed, hvorved de højligt krænker Gud og generer præsten, der står foran alteret»²⁹.

De har bare gjort kirken til en røverkule, hvor man snakker og sladrer³⁰. Og endda skulle lysmessen være en festlig dag. For efter indvielsen af de lys, der skulle bruges det kommende år i kirken, gik menigheden nemlig i procession under sang og med tændte lys rundt på kirkegården og tilbage til kirken. Med overholdelsen af en særlig liturgi gik man rundt til de enkelte »stationer« i kirken og standsede ved koret – derefter kom den egentlige lysmesse³¹.

Det kan nok ikke fejle, at en og anden kritisk og skeptisk sjæl i al stilfærdighed har gjort sig sine tanker om de kirkelige ceremoniers udvendighed og mangel på virkeligt indhold.

Der lød stemmer ude fra Europa, som hvor fjernt og slørede de end måtte være, nok også har fået lægfolk i Ribe til at lytte, stemmer, der angreb katolsk teologi og praksis.

Ved bogtrykkerkunstens opfindelse kom flyveskrifter og flyveblade i omløb, og de har ved deres kritiske indhold – ofte var der blot tale om satiriske flyveblade – i høj grad gjort deres indflydelse gældende i brede lag og har medvirket til at fremme den uro, der havde sin rod i så mange spændinger³². Og endelig kom købmænd og søfolk fra Ribe vidt omkring i det urolige Europa og lærte således ved selvsyn at kende, hvad der i religiøs og anden henseende gik for sig i udlandets havne- og handelsbyer.

Og det har vel mødt tavs nikkende tilslutning blandt de fattige sognebørn, når Peder Madsen betegnede mange af købmændene som folk, der købte og solgte under mened og falskhed, og mange har vel samstemmende taget det til efterretning, når præsten advarede mod de løgnagtige kroværter og købmænd³³.

I det naturlige, men ikke åbent udtalte modsætningsforhold mellem sognets jævne beboere og de rige købmænd på hovedstrøget spores vel i så henseende Peder Madsens solidaritetsfølelse med en gruppe mennesker, der som han har haft vanskeligt ved at indordne sig under den ungpapitalisme, der med så megen social og politisk uro gjorde sig gældende ude i Europa og dermed også her i landet.

Men der var intet revolutionært i de anførte synspunkter.

Dog ved tærskelen til det ny århundrede stod man over for store ændringer i samfundslivet, der ikke mindst kom til at berøre kvinderne.

Ribe mellem katolicisme og lutheranisme

Der kan være noget vanskeligt ved en bodsprædikants virke, når han i en harmfuld retfærdigheds navn angriber det, som han i virkeligheden vil forsvare, selv når han kun påviser fejl, der vil kunne rettes.

Således Peder Madsen i St. Peders sogn.

Han kunne nok så meget i al beskedenhed, som den jævne sjælesørger han var, i sit sogn i retfærdig harme angribe højgejstlighed¹ som lavgejstlighed² og på sin vis på lokalt plan gå ind for en slags reformatio in capite et in membris³; men derved har han sikkert været med til at undergrave den katolske kirkes autoritet i Ribe, ganske afgjort mod sin vilje, og dermed har han medvirket til at fremme et skred, der allerede var i gang.

Og i øvrigt – såvel Sortebrødreklosterets som Franciskanerklosterets munke i Ribe kunne nok på det sidste besinde sig på at føre en spiritualistisk linie og gå ind for større fattigdom⁴ – deres afstand fra idealet tegnede sig meget tydeligere ved deres nye erkendelse.

Dertil kom, at opbrudet på alle fronter – ikke alene i religiøs henseende, men også politisk og økonomisk var alt for markant.

Fig. 6. Terpagers gård, Mellemdammen 11. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe

Det var almindeligt i datidens Ribe, at grunden mod gaden blev fuldt udnyttet, mens bygningen var smallere bagtil, således at der fremkom et gårdsrum, der kunne være ret bredt. Mellem de tætpakkede gavlhuse ud mod gaden var der sædvanligvis en smal slippe beregnet til tagdryp. Sådanne tagdrypsslipper gav ofte anledning til stridigheder.

Når Peder Madsen således i sin kirke angreb købmændene for materialisme og profitbegær, har nok en og anden blandt dem i tilhørerskaren vidende strøget sig om hagen og sarkastisk ladet tankerne gå i retning af kirkernes og klostrenes rigdomme og de høje prælaters fornemme og omkostningskrævende og noget uevangeliske livsform. Vagtsomme og vurderende kræmmerøjne har fulgt de gejstlige i deres adfærd og dispositioner. Ikke mindst måtte de ikke særlig rationelt udnyttede kirkelige grunde og ejendomme i byen – her som i andre købstæder – i borgerhånd utvivlsomt kunne give nok så meget i udbytte.

Navnlig var man kritisk indstillet over for tiggermunkene, de gik for at være dovne og udelige. Værd er det i den forbindelse at bemærke, at den danske kirke ejede en stor del af Danmarks jord – nærmere bestemt vel en trediedel⁵. Og alene disse jordbesiddelser skabte et modsætningsforhold mellem kirkens landbrugsinteresser og de danske borgeres handelsinteresser.

Borgerne, hvis betydning under de nye økonomiske forhold var vokset, ønskede at begrænse såvel de gejstlige som de adelige godsejeres ret til at drive handel.

Og selv om borgere og bønder i visse henseender stod samlet over for gejstlighed og adel⁶, var der dog også modsætningsforhold borgerne og bønderne imellem, der blev så meget større, som det ikke kunne anses for udelukket, at bønderne i deres undertrykte stilling kunne være påvirkelige af de revolutionære bondebevægelser, der fulgte i reformationens kølvand sydpå, og som kunne betyde en latent fare i den spændte situation i Danmark⁷.

Bondeoprørene i Tyskland: Bundschuh 1513, Der arme Kunz 1514 og navnlig det store bondeoprør 1524-25 kunne nok gøre borgerne betænkelige, så meget mere som der på hjemlig grund var uroligheder som f.eks. bondeoprøret i Skåne 1524-26, uro i Nordslesvig 1525, opstand også blandt de jyske bønder 1526.

Alt dette kunne nok styrke borgerne i at være snævert byorienterede, medens bønderne i deres skuffelse over fejlslagne politiske og økonomiske forhåbninger ikke helt kunne dele den iver for de kirkelige nybrud, som prægede borgerne i byerne. De blev i øvrigt også nærmest sat udenfor – kuede, som de var⁸.

Dertil kom så til al overflod spændingerne mellem gejstlighed og adel, gejstlighed og konge, konge og adel, lavgejstlighed mod højgejstlighed etc.

I reformationsrøret forholdt borgerne i Ribe sig i nogen grad afventende, og Ribe har ikke indskrevet sig i den danske reformations historie på samme markante måde som f.eks. København, Malmø, Viborg og Haderslev.

De gammelkatolske magthavere i byen, Predbjørn Podebusk på Riberhus og Iver Munk i bispegården i spidsen for et rettroende kapitel, havde foreløbig godt greb om udviklingen i byen og har øjensynligt virket afskrækkende på de sindige borgere, hvis de i det hele taget har givet reformatorsche ønsker offentligt til kende.

Og dette så meget mere som borgerne i det af adelen inspirerede oprør mod Christian II, vel af frygt for den inflation, der fulgte i sporene på Unionskrigene, og de skatter, som kongens reformpolitik krævede, kortsynet – som i øvrigt så mange borgere i Danmarks byer – kunne tilslutte sig såvel lensmandens som biskoppens politiske holdning, der var rettet mod kongen og hans borgerregering⁹.

Det var således kun få ripensere, der i de stormfulde gennembrudsår i Wittenberg søgte til denne lutheranismens højborg for at høre »den høj lærde Philip Melancton og den dybsindige theolog Martin Luther«¹⁰.

Dog – da der i 1526 var en udbredt luthersk forkyndelse overalt i Jylland, også i de vestjyske byer¹¹, har en og anden prædikant nok også fundet vej til Ribe for at prædike om »denne klare evangelii lyse dag«, ligesom en og anden købmand og sømand fra Ribe på deres rejser har stiftet bekendtskab med røret omkring Luther ... Måske har de i så fald været blandt »vore nye læremestre«, som reformkatolikken Poul Helgesen hånligt betegner dem, »vi

daglig får hjem af Tyskland, der straks de har været med at drikke i Danzig eller Königsberg en tønde pryztzing eller og i Stralsund en tønde øl, da er de så vise, at de kan spotte og bande paver, bisper, præster, munke, fortale himmel og jord og disputere på al den lærdom, som været har udi den hellige kirke i 1400 år ... «¹².

Af betydning for udviklingen i luthersk retning har det vel i Ribe også været, at reformationen omkring 1530 afgørende slog igennem i Hamburg, Lübeck, Rostock, Wismar, Stralsund og Stettin, Danzig m.fl. – som en religiøs vækkelse, ganske vist nok mere humanistisk end egentlig luthersk præget, og, må det tilføjes, ikke uden sans for de kommunalpolitiske fordele, som en ændring af troen kunne medføre ved f.eks. inddragelse af kirkeligt gods¹³.

Og sådanne synspunkter har nok i en afdæmpet form vundet gehør i Ribe. Så meget er i hvert fald sikkert, at Iver Munk 1531 med Frederik Is tilslutning kunne tænke sig at gå af til fordel for sin brodersøn Oluf Mogensen Munk (død 1569) mod, at denne med tilsidesættelse af den biskoppelige jurisdiktion ville tillade prædikanter at prædike helt på evangelisk grundlag og acceptere deres eventuelle cølibatsbrud og flugt fra klosteret.

Men det katolske domkapitel vendte sig mod Oluf Munk, der så først i 1533 kunne følge sin farbroder på bispestolen i Ribe¹⁴.

Reformatorisk tankegang var i øvrigt ikke mere udbredt i byen, end at Dominikanerklosteret og Gråbrødre klosteret stadig bestod, ja i sidstnævnte fandt udenbys fordrevne gråbrødre, der var hadsk angrebne og forfulgte fra alle sider, et midlertidigt tilflugtssted, ligesom Korsbrødre klosteret indtil videre bevarede sine munke; i nonneklosteret var der 1537 tre nonner¹⁵.

Det er næsten en selvfølge, at de politiske magthavere under de forvirrede politiske forhold med udskrivning til rustninger m.m. her i Ribe som andetsteds har i iværksat en systematisk udplyndring af kirkerne, har taget klokker, kostbare kirkeklenodier m.m. Således befalede hertug Christian, den senere Christian III, under Grevefejden den 23. februar 1535 biskoppen i Ribe at udlevere, hvad der var af sølv i domkirken, med undtagelse af seks kalke og diske – fra de øvrige sognekirker skulle alt sølv tages med undtagelse af en kalk i hver kirke.

Samme dag udgik der befaling til slotsfogden på Riberhus, at han efter vægt skulle udlevere de klokker, som stod uden for slottet, og som var konfiskeret nogle år i forvejen med det formål for øje at støbe kanoner af dem¹⁶.

»Denne klare evangeli lyse dag« i Ribe

Borgerne rykker frem

Da reformationen administrativt blev gennemført for hele landet ved rigsdagen i København 1536, kunne borgerne i Ribe trøstigt give sig i lag med at indrette sig efter de nye forhold.

Det var så meget lettere, som der på Riberhus, 1536-40, som lensmand, ganske vist mere af navn end af gavn, kom en ivrig og overbevist lutheraner, den holstenske politiker, det brutale magtmenneske Johan Rantzau (1492-1565) til Breitenburg. Alene hans navn synes som følge af hans brutale fremfærd under Grevefejden (1534-36) at have været tilstrækkeligt til at indjage de genstridige vestjyske bønder skræk – det var i øvrigt derfor, at han fik tildelt Riberhus len¹.

Borgerne kunne kun være tilfredse med denne garant for ro og orden.

Dertil kom, at den ihærdige pioner fra den urolige gennembrudstid, Philip Melanchtons elev Johann Wenth (Vandal, Slavus) (ca. 1490/95-1541) fra 1537 som biskop i Ribe havde fået til opgave at få den nye kirkeordinans til at virke i stiftet – noget, der i øvrigt blev besværliggjort ved, at han, tysk som han var, ikke kunne udtrykke sig på dansk, hvorfor ikke mindst hans visitatsrejser voldte bryderier².

Men inden den nye biskop tiltrådte, havde borgmestre og råd i Ribe sendt Christian III en ansøgning om, at byen for fremtiden måtte være delt i to sogne – Domkirkesognet og Sortebrødresogn – og at materialet fra de øvrige kirker efter deres nedrivning måtte blive anvendt til at »forbedre« de to nye sognekirker.

Dette indvilligede kongen i, og i løbet af ca. et år – fra den 12. december 1537 til den 24. november 1538 – lykkedes det en effektiv, til lejligheden udmærket karakteriseret »kerkenbreker« at nedbryde St. Mikkelkirke, St. Hans kirke, St. Nikolaj kirke og vel også St. Klemens kirke samt – men mindre sikkert – Den hellige Gravs kirke – det blev til ialt 254.000 mursten³.

Allerede i 1537 var man påbegyndt nedrivningen af Gråbrødreklosterets og Korsbrødrenes kirker – og således var så og så mange århundreders katolicisme blevet gjort til en dyngeste⁴.

Forsvundet var for altid alterbilleder, billeder af Jomfru Maria og de talrige helgener og anden kirkelig udsmykning – blandt alt dette muligvis fornem og følsom kirkekunst fra Ribes rige middelalder.

Tilbage var foruden de to fremtidige sognekirker St. Peders kirke i nord og muligvis ganske kort tid endnu den nærliggende Hellig Gravs kirke.

Alle hurtigt med hvide kirkerum, der svarede til den nye rene og pure tro.

Omtrent samtidig med den meget bastante nedrivning af kirkerne blev de milde stiftelser ved klostrene nedlagt, og der oprettedes i stedet for i Sortebrødreklosteret et almindeligt hospital for »fattige, såre (mennesker med udslæt) og syge mennesker«; de katolske gilder blev slået sammen i den såkaldte Gilden, hvortil deres indtægter blev overført til brug for fattige mennesker i byen. Alt i overensstemmelse med recessen af 1536, der i øvrigt truende forbød raske og rørige mennesker at betle »under deres livs straf«⁵.

I øvrigt bestemte recessen af 1537, at arbejdsuføre, der var i nød, kunne få udleveret et tegn, der gav dem ret til at tigge⁶.

Reformationens indførelse kom således langt fra til at betyde fremgang i social forståelse over for de svagest stillede i samfundet, og herunder må naturligvis, således som de sociale strukturer nu engang var, også regnes kvinderne.

Men som kronen og adelen i det større søgte at tilrive sig så meget som muligt af den slagne kirkes gods, søgte borgerne i det mindre at tilplukke sig så meget, som de fandt for godt – mange retssager i Ribe vidner til fulde herom.

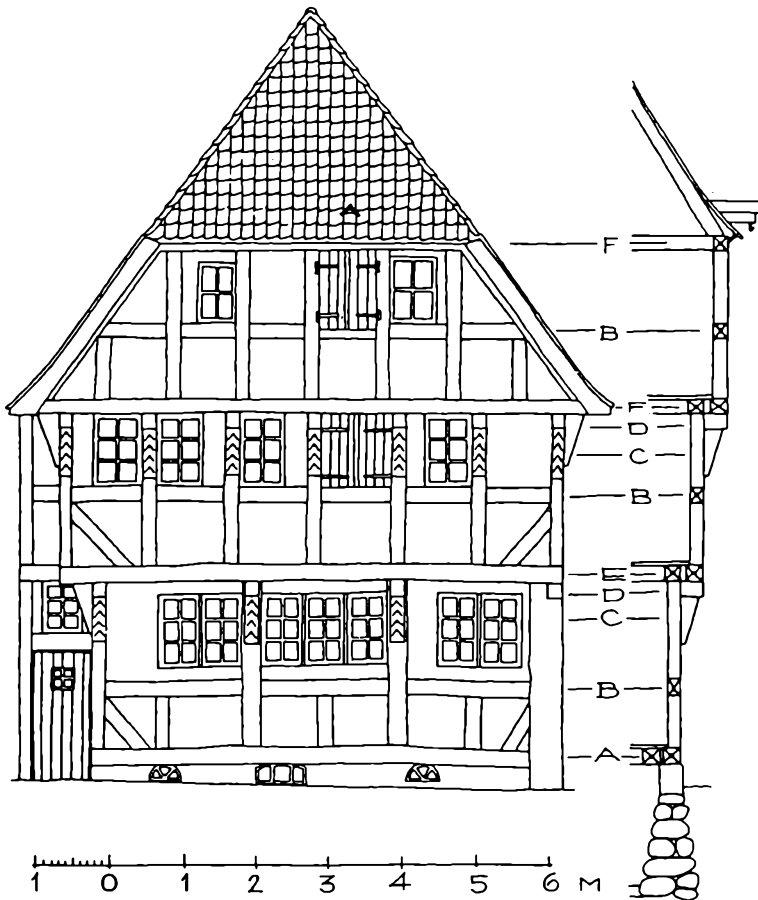

Fig. 7. Facade mod gården til ejendommen matr. nr. 448A, Storegade. Nedtagen 1917. A=Fodrem. B=Fylldholt. C=Knægt. E=Overgangsod. F=Tagrem.

Købmandsgård i Ribe, efter Hugo Matthiessen: Gamle huse i Ribe. 1961.

Mange huse af lignende type fandtes i det 16. århundredes Ribe. Men gavlene på disse huse led af den svaghed, at gavltrekanterens bjælker ikke øverst oppe var forbundet på en tilstrækkelig hensigtsmæssig måde, og at gavlkonstruktionen ikke var forenet med det øvrige tømmerværk på en sådan vis, at det kunne bære vægten heraf. I tidens løb så man sig derfor nødsaget til at nedbryde gavlene og erstatte dem med valmtage, således at bygningerne ikke længere havde karakter af gavlhuse, men af langhuse. De statelige huse, der var smykket med kunstfærdigt udskårne »knægte« og »fylldholter« m.m. vidnede om de rige borgeres selubevidsthed og standstolthed. Jfr. fig. 8. Stueetagen var beregnet til beboelse, de øvrige stokværk til oplagsrum m.m., det sidste tydeligt tilkendegivet ved lemme og hejseværk.

Og det gjorde man ganske pietetsløst uden at tage hensyn til donationer m.m., som man hidtil havde set på med agtelse og ærefrygt⁷.

Dog – det var ikke sådan sin sag at fordrive en lære, der gennem århundreder havde haft så fast et greb om byens befolkning. – Man kunne nok fordrive Jomfru Maria og helgenerne fra kirkerne og nedbryde deres altre, de levede dog et godt stykke tid et stille liv, f.eks. i retsprotokollerne, hvor man til stadighed anvendte de gamle tidsbestemmelser, eksempelvis fredag næst for nativitatis Marie – den 6. september – torsdag næst for Sancti Johannis Baptisthe etc.⁸

Og vi oplyses om, at den kongelige historiograf, prælaten magister Anders Sørensen Vedel langt ned i århundredet ikke alene nøje overholdt de kirkelige festdage, men også i fastetiden afholdt sig fra at spise kød. Og når han langfredag – således som det er overleveret i familiekroniken – kaldte sine mange børn til sig for at prygle dem, således at de i formildet form kunne fornemme den hudflettede Frelzers lidelser på deres egen krop, er her vel muligvis ikke blot tale om et katolsk levn, men også – og måske snarere – om en nidkær lutheraners noget forvredne omsorg for, at hans børn blev indlevet i troens velsignelser⁹.

Naturligt gled gammel sædvane fra katolsk tid over i den nye tid. Således blev det f.eks. ved en forordning af den 14. november 1539 bestemt:

»Og når nogen kvinde ligger udi barselseng, at de da skal holde sig udi sit hus udi seks uger og siden lade sig indlede udi kirken af præsten efter gammel sædvane«¹⁰.

Dog blev det fastslået på bispemødet i København den 10. august 1540: »Kvindernes kirkegang skal i det hele taget ske uden lys«¹¹ – altså modsat det, som var skik i katolsk tid. Og i dr. Peder Palladius' traktat af den 25. maj 1553 pålægges det, at »kvinder går i kirke, dog uden lys og vievand; thi hun hører Gud til med sit livsens frugt og ikke djævelen, om hun ellers er en kristen kvinde«¹².

Således kæmpede den gamle seksualmoral med et friere syn på kvinden, men stadigvæk med overvægt af synspunkter, der var rodfæstet i den katolske lære.

De mange katolske levn og forestillinger, der fortsat levede videre, kunne ellers være vederstyggelige nok for nidkært troende lutheranere. Det var således tilfældet med biskop Hans Tavsens (1494-1561), der som en stormvind for mod den gamle tro¹³. Han blev her støttet af den store skolemand, »den fine, drabelige lærde mand«¹⁴, magister Jens Pedersen Grundet (ca. 1510-65), der har indlagt sig så store fortjenester ved at genrejse Ribe katedralskole til hæder og berømmelse. Da han 1554-65 var sognepræst ved domkirken, anvendte han – helt i sin læremester Philip Melanchtons ånd med klog mildhed – en næsten overmenneskelig iver på at omvende de sandsynligvis ikke få, der – som hans elev Anders Sørensen Vedel udtrykte det – »var befængte med det papistiske tøjleri og hårdnakket holdt fast derved«¹⁵.

»Smukke, fine og ærensagtige folk«

Der var en hel del vigtige ting at tage stilling til i Ribe som andetsteds i landet, nu da man efter reformationens indførelse skulle indordne sig under de nye forhold.

Alene det, at kirken blev borgerliggjort, betød i sig selv en betydelig strukturændring i samfundet, der ikke mindst kom til at berøre hele uddannelsen ved katedralskolerne og på universitetet.

Det var jo først og fremmest borgersønner, der kom til at beklæde de nye gejstlige stillinger. Det var derfor vigtigt, at de fik de færdigheder, der gjorde dem egnede til at arbejde i lutheranismens ånd.

Betegnende nok for borgernes indstilling i Ribe i så henseende var det, at borgmestre og råd kort efter reformationens indførelse rettede en henvendelse til Christian III med anmodning om, at byens katedralskole, som var nede i en bølgedal, måtte forbedres¹.

Fig. 8. Gavthus i Sønderportsgade. Foto: Hude, ca. 1900. Den antikvariske Samling i Ribe.

Borgerskabets selvhævdelse, der bl.a. var motiveret i økonomisk fremgang, gav sig i øvrigt markant til kende i almenkulturel henseende ved fremragende repræsentanter for det ripensiske rådsaristokrati som f.eks. borgmestrene Oluf Pedersen (død 1571) og Peder Mortensen Hegelund (1527-84). De var begge skolet i europæisk dannelse og må vel i en vis henseende betegnes som humanister.

Peder Hegelund karakteriserer Oluf Pedersen som »en mand, der var fremragende ved lærdom, klogskab og dygtighed«. Det var kun naturligt, at hans sønner studerede i Wittenberg, hvor så mange borgersønner i de kommende år søgte hen².

Jo, ripenserne var virkelig, som historikeren og digteren Claus Christoffersen Lyscander (1558-1624) udtrykte det, »smukke, fine og ærensagtige folk«, der udmærkede sig ved ynde og dannelse³.

De nye bispestillinger stod nu åbne for de borgerlige, der stræbte efter at få indflydelse gennem disse vigtige embeder. De kunne for fremtiden komme ind i et standshierarki, som de hidtil havde været udelukket fra, ganske vist i et, der nu blev ringere end det katolske.

De nye borgerlige biskoppers vilkår var nok så beskedne i sammenligning med den levestandard, som deres adelige forgængere på bispestolene havde kunnet tillade sig at virke under, men på den anden side tilstrækkelige til at give embedet værdighed og gøre det tillokkende, vel ikke mindst for sønnerne af købstædernes rådsaristokrati. Betegnende nok var reformationstårhundredets biskopper i Ribe efter den lavadelige Hans Tavsen alle udgået fra den borgerlige overklasse.

De begavede borgersønner og deres fædre har fundet det fordelagtigt at investere i en uddannelse, der kunne føre til bispeembederne eller til de andre højere gejstlige stillinger. Hertil gav en magistergrad fortrinlig adgang, især når den var erhvervet i Wittenberg, lutheranismens rigtstrømmende kildevæld.

Dertil kom yderligere et socialt aspekt. For kunne borgersønner således komme til tops inden for kirken, kunne borgerdøtre indgå fordelagtige ægteskaber med den nye tids lutherske gejstlige.

Den borgerlige præstestand og kvinderne

Fra allerhøjeste sted blev det stærkt betonet, hvor rigtigt det var for gejstlige at gifte sig. Det blev således ifølge universitetsfundatsen af den 10. juni 1539 fastslået, at præster og kanniker, der giftede sig, ikke måtte miste noget af deres værdighedsgrad eller den mindste smule af deres indtægter. »Thi«, som det hedder her, »det er rigtigt, at vi ærer det hellige ægteskab, der er skabt, indstiftet og velsignet af Gud, mod dæmonernes gudsbespottelige læresætninger. Heller ikke vil Vi (kongen) tåle, at de (de gejstlige) har med skøger at gøre (d.v.s. gifte sig med letfærdige kvinder) eller gør det, som er værre, således som det ikke sømmer sig for kristne, endnu mindre for deres stand«⁴.

Intet under derfor, at der hurtigt kom forbindelser i stand mellem rådsaristokratiet i Ribe og den nye gejstlighed. Således blev f.eks. biskop i Ribe, senere i København magister Poul Madsen (1527-90) i sit tredje ægteskab gift med Karine Sørensdatter (ca. 1548-67), datter af rådmand, senere borgmester i Ribe Søren Jacobsen Stage (død 1577), og sognepræst ved Ribe domkirke, senere biskop i Ribe Peder Jensen Hegelund havde som sin tredje hustru Anne Andersdatter (1575-1640), datter af rådmand i Ribe Anders Sørensen Klyne (1552-98).

Magister Jacob Madsen Vejle (1538-1606), Peder Hegelunds forgænger i embedet som sognepræst ved domkirken i Ribe og derefter biskop i Odense, blev 1566 gift med Karen Baggessdatter (ca. 1549-1615), datter af rådmand i Ribe Bagge Jensen (ca. 1511-78).

Begge biskopper var i øvrigt født ind i rådsaristokratiet i henholdsvis Ribe og Vejle.

Bemærkes kan det også, at dekan ved Ribe domkirke, den kongelige historioграф Hans

Fig. 9. Billede af Laurids Gødesen og Sofie Iversdatter. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

Præstefolk i Ribe.

Mag. Laurids Gødesen (1531-97), sognepræst ved St. Katharine kirke 1580-96, og hans hustru Sofie Iversdatter (1531-91), datter af Iver Stub, borger i Ribe og steddatter af Jørgen Pedersen Rentemester (død 1554). Hendes moder var Anne Kristensdatter (Hegelund), biskop Peder Hegelunds faster (død 1578). Sofie Iversdatter var først gift med Søren Svendsen (død 1564), stiftsskriver i Ribe. Han blev 1560 afskediget på grund af restancer til kronen og døde som en gældbunden mand, og enken måtte fragå arv og gæld. 1566 blev hun gift med Laurids Gødesen. De to billeder er utvivlsomt malet samtidigt, muligvis da Laurids Gødesen var lektor i theologi ved domkirken og sognepræst i V. Vedsted – 1569-80. Sofie Iversdatter er således på ovenstående maleri i hvert tilfælde over 35 år gammel. Under den tætsluttende konehue, der ikke tillader selv den mindste hårløk at være synlig, ser et par store dybt alvorlige øjne mod beskueren, ansigtet er præget af den lutherske hustrus ansvarsbevidsthed, den følsomme mund er med til at give det sin særlige karakter.

Svaning (ca. 1500-84) var gift med Marine Sørensdatter (ca. 1539-1615), datter af den ovenfor nævnte Søren Jacobsen Stage.

Det stridbare og ubeherskede, men begavede magister Mads Andersen Pors (død 1618), der fulgte efter Peder Hegelund som sognepræst ved domkirken og dermed blev kannik, blev 1592 gift med Anne Pedersdatter (død ca. 1641), datter af rådmand i Ribe Peder Baggesen (1546-91). – Mads Andersen Pors tilhørte ifølge sin fødsel rådsaristokratiet i Horsens².

Den frisindede og menneskelige sognepræst ved St. Katharine kirke 1580-96, magister Laurids Gødesen (1531-97), Peder Hegelunds gode ven, var først gift med Sofie Iversdatter (1531-91), datter af den sikkert velstående Ribe-borger Iver Stub, enke efter den uheldige stiftsskriver i Ribe Søren Svendsen, og anden gang 1593 med enken efter borgmester Peder Mortensen Hegelund, Marine Laugesdatter (død 1600), datter af Lauge Steffensen, rådmand i Ribe³.

Lektor, magister Iver Iversen Hemmet (ca. 1564-1629), senere biskop i Ribe, giftede sig 1592 med Lene Lauridsdatter, datter af borgmester Laurids Thøgersen (1517-94) og enke efter Oluf Nielsen, borger i Ribe. Hun døde den 21. november 1602, og året efter den 27. november giftede han sig med Karine Pedersdatter (1589-1639), datter af Peder Baggesen, rådmand i Ribe⁴.

En og anden vil måske studse lidt over den unge alder, som de fleste af disse borgerdøtre havde, når de blev gift. – Karine Sørensdatter var således ved sin død ikke 20 år gammel. Anne Andersdatter var, da hun 1594 blev gift, godt 18 år gammel, Karen Baggesdatter var ved sit ægteskabs indgåelse 1556 ca. 17 år gammel, og Marine Sørensdatter, der blev gift 1554, var da ca. 15 år gammel⁵.

Samtiden betragtede imidlertid dette som helt naturligt. Det lutherske standpunkt var, at det bedste tidspunkt for unge pigers ægteskab var 15-18, eventuelt 17-18 års alderen⁶, og på det punkt stemte man i øvrigt ganske godt overens med den gamle lære⁷.

Men ligefuldt kan man måske gøre sig sine – nok ikke helt uden grund – triste tanker om disse purunge borgerdøtre, der med deres pauvre skolekundskaber, hvis de da i det hele taget havde nogle, og deres meget snævre kulturelle baggrund indgik ægteskab med mænd i en fremrykket alder, der var skolet i en dannelse, der kun kunne erhverves ved studier i København og i udlandet, og hvis verden på mange måder måtte være lukket for de unge borgerdøtre, hvis funktion det i øvrigt efter den lutherske opfattelse først og fremmest var at føde børn med de forpligtelser, som dermed fulgte. Det var en helt absurd tanke, at borgerdøtre skulle have samme muligheder for en boglig uddannelse som deres brødre. Denne tog jo så at sige kun sigte på en gejstlig uddannelse, og en kvinde på en prædikestol var en helt forrykt tanke.

Nu gik disse borgerdøtre fra den fædrene autoritet lige over i deres mænds ægteskabelige. Der kunne vel netop som følge af aldersforskellen indgå et faderligt element i den gejstlige ægtemands forhold til den unge pige, som han blev gift med.

Når den 36-årige Anders Sørensen Vedel således 1578 i sin gravskrift over sin 16-årige hustru Marine Hansdatter, som han havde ægtet året i forvejen, åbenlyst skriver, at hun i lige grad var jomfru og hustru⁸, kan denne lidt mærkelige ordsammenstilling måske udlægges som et udtryk for Anders Sørensen Vedels ligesom faderlige hensyntagen til sin purunge hustru.

Bemærkelsesværdigt er det vel også, at kvinder som Anne Andersdatter Hegelund og Karen Baggesdatter Vejle udviklede sig til selvstændige og selvhjulpne mennesker, måske som følge af deres mænds positive adfærd mod dem, men, må det tilføjes, helt på de betingelser, som samtidens hårde mandsverden dikterede.

For følsomme og stærke kvinder, der ikke sådan lod sig kue, har livets mangfoldige tilskikkelser, selv i et lidt snævert købstadsmiljø som Ribes i datiden, naturligt nok indvirket på deres livssyn og holdninger.

Sådanne kvinder var f.eks. netop Anne Andersdatter Hegelund og i den forbindelse hendes moder Kirsten Lauridsdatter Klyne⁹.

Knap så udtalt, men betydelig nok har den dannelsesmæssige afstand været mellem ægtefællerne, når gejstlige giftede sig inden for deres egen stand, hvad der efterhånden blev mere og mere almindeligt.

Et tidligt tilfælde af noget sådant er det ægteskab, som den senere Ribe-biskop magister Hans Laugesen (1530-94) indgik med Dorethe Hansdatter (død 1601), datter af reformatoren magister Hans Tavsen¹⁰.

Og det må bemærkes, at Peder Hegelunds to første hustruer var døtre af gejstlige¹¹, ligesom det f.eks. kan nævnes, at prælaten Anders Sørensen Vedel først var gift med Marine Hansdatter, datter af Vedels forgænger i embedet som kongelig historiograf, prælaten magister Hans Svanning, og dernæst med Mette Hansdatter (1561-1633), datter af biskop Hans Laugesen¹².

Et problem for de i mange tilfælde unge piger, der giftede sig med mænd op i årene, – et problem, der naturligvis også i høj grad var deres forældres – måtte selvfølgelig være, hvorledes deres tilværelse måtte forme sig i tilfælde af, at de blev enker, noget, der givetvis var et alment anliggende og ikke blot vedkom borgerdøtres ægteskab med gejstlige, men alle gifte kvinder i øvrigt.

Men dette enkespørgsmål vedrørende gejstliges efterladte og dermed forsørgelsen af eventuelle børn blev i det hele taget almindeligt og nærværende nu, da man helst så, at de gejstlige indgik ægteskab, alt efter den lutherske læres forskrifter. Ja, det var ikke langt fra, at det var en tvang.

De lutherske gejstliges enker

Dette spørgsmål blev aktuelt, da den første evangeliske biskop i Ribe, den tysktalende Johann Wenth døde – den 11. august 1541¹. Ved den lejlighed tilstod Christian III hans enke Anna Gieren hvert år, så længe hun var enke, en halv læst korn, halvdelen rug og halvdelen byg, af kronens tiende i Ribe stift, desuden en okse, fire får, en halv tønde smør og 40 mark dansk af Riberhus. Endvidere ville kongen, såfremt hendes og den afdøde biskops efterladte døtre artede sig »ærligen« og kom i godt ægteskab, skænke hver 50 gylden i mønt ved deres bryllup. På samme måde ville kongen hjælpe biskoppens og enkens to sønner til universitetsstudium, når de var kommet til skelsår og alder, og hvis de da viste sig egnede til boglige sysler².

Men så generøs var de følgende konger ikke over for enker efter Johann Wenths efterfølgere på Ribe bispestol. Da holdt man sig ganske simpelt til Den rette ordinans af 1539, der foreskrev, at enker efter præster og andre gejstlige skulle nyde skattefrihed, så længe de levede i enkestand, men en forudsætning herfor var i øvrigt, at de ikke befattede sig med handel og købmandsskab³.

Og enkerne efter biskopperne skulle til bedste for sig selv og deres børn have halvdelen af det kommende års rente, som tilkom biskoppen, hvorfor den nyvalgte biskop først måtte få de fulde indtægter af bispedømmet et halvt år efter indsættelsen, og han måtte ikke flytte ind i residensen førend til påske eller ved St. Mikkelsdag, og så længe måtte enken blive boende i bispegården⁴.

Bispeenkerne i Ribe kom imidlertid ikke til at lide ondt, selv om de ikke fornemmede den kongelige nådes lys i samme grad som Anna Gieren.

Hans Tavsens enke Ane Andersdatter, en københavnsk borgerdatter, døde således den 24. august 1570 – ni år efter sin mand – antagelig i tilpas gode kår, omend ikke overdådige. Hun ejede et hus kaldet Sønderborg i den sydligste ende af Bispegade. Til huset hørte der både en kålgård og en bildgård – alt vurderet til 350 daler⁵.

Fig. 10. Portrætmedaljoner af Anders Sørensen Vedel og Marine Hansdatter Vedel. Epitafium i Ribe domkirke. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

Anders Sørensen Vedel var godt i gang med den karriere, der begyndte så lovende, men endte så tragisk, da han i efteråret 1576 blev troløvet med den purunge Marine Hansdatter Svanning. Hans dengang gode ven rektor Peder Hegelund har utvivlsomt været indviet i de forhandlinger, der gik forud herfor. Ved hastige besøg i Ribe – selv i den hårde vinter 1577 – har han øjensynlig truffet de endelige aftaler om det bryllup med den unge brud, som han kunne fejre d. 30. juni samme år. En månedstid efter forlod Anders Sørensen Vedel med sin barnebrud, vel en ganske uerfaren og uprøvet pige, atter Ribe for at drage til København til nye triumfer.

De sidste dage af juli 1578 var de igen i Ribe, men d. 29. samme måned døde den purunge hustru, Peder Hegelund skriver af pest, men hendes dybt sørgende mand gør gældende, at det drejede sig om en smitsom feber. Jfr. s. 11.

Biskop Hans Laugesens enke Dorethe Hansdatter døde den 15. april 1601 som særdeles velstående. Hun betalte 1596 otte daler i frøkenskat – en skat til prinsesseudstyr, når kongedøtre skulle giftes – og bispeenken var da næsten på linie med de højstbeskattede i byen. Hun ejede et hus i Sønderportsgade og boede her, øjensynligt vel ved magt⁶.

Peder Hegelunds enke Anne Andersdatter døde 1640 i gode formuesomstændigheder. Hun havde sit enkesæde i et hus, som hun ejede, på det vestlige hjørne af Sønderportsgade og Puggårdsgade – det blev efter hendes død sammen med fire boder, der hørte til huset, vurderet til 1650 daler⁷.

Men tidligere, nærmere bestemt i sommeren 1607, nærrede Peder Hegelund bekymringer for den unge Annes og de mange bispebørns fremtid. Han var utvivlsomt særdeles nedtrykt over de oprivende theologiske stridigheder, der da hærgede landet, og alt har tegnet sig mørkt for ham. I denne sindsstemning skrev han til konsistorium ved Københavns universitet og bad øjensynligt lidt forvirret om nådsensår for sin hustru, hvis der skulle ske ham noget menne-skeligt. Under de givne forhold kunne den højtlærde forsamling kun svare, at man ikke kunne bestemme noget før tiden⁸.

Man kan vist vanskeligt undgå følelsen af, at den agtværdige biskop ved den lejlighed har været til grin hos den fornemme forsamling i København.

Heller ikke *prælaternes* enker synes at have været forfordelt, hvad angår livets rent materielle goder, således som de nu manifesterede sig dengang i Ribes hverdag.

Det ses således, at blandt »de dannekvinder, som betalte til den frøkenskat« som de »blev lagt og takseret for« på Ribe rådhus i vinteren 1589, også anføres Marine Sørensdatter, enken efter den kongelige historiograf, dekan og kannik i Ribe magister Hans Svanning, og Marine Lambertsdatter (død 1608)⁹, datter af den rige rådmand i Ribe Lambert Ibsen (død 1565)¹⁰, enke efter ærkedegn og kannik i Ribe magister Jens Pedersen Viborg (ca. 1500-81). – De var takseret til at skulle betale henholdsvis 12 og 18 daler. Til sammenligning kan tjene, at borgmester Jens Andersen Guldsmed (1525-94) ved samme lejlighed betalte 15 gode daler¹¹.

Imidlertid klagede Peder Hegelund, da sognepræst ved domkirken, og kollegaen ved St. Katharine kirke, hans gode ven Laurids Gødesen den 17. marts samme år på bytinget på Marine Svannings og Marine Viborgs vegne alvorligt »om deres skat til den brudeskat, der kom af byen til København, som var 1500 daler, om deres takst derudaf at udlægge«¹². – Denne klage omfattede også en indsigelse fra Marine Laugesdatter Hegelund, hvis afdøde mand havde forenet borgmesterembedet i Ribe med et kannikedømme ved domkirken sam-mesteds.

Hele denne aktion må utvivlsomt ses i forbindelse med et missive til kapitlet i Ribe, dateret den 8. marts 1589¹³, der gik ud på, at kongen for denne gangs skyld havde fritaget det for den pålagte frøkenskat. Det nåede ganske vist først til Ribe den 21. marts¹⁴, men man har nok her haft forventningen om, at et brev med dette indhold var undervejs, og visse steder har man i så fald nærret de forhåbninger, at det også omfattede enker efter medlemmer af kapitlet. Det kom nu i hvert fald ikke til at slå til, kapitelsenkerne klarede sig endda.

Tilværelsen formede sig imidlertid ikke lige lykkeligt for alle prælatenker. Krank var således den enkestand, der blev beskåret:

Anne Kristensdatter Rentemester

Hun var enke efter kannik og kantor i Ribe Jørgen Pedersen, Christian IIIs betroede rente-mester i Nørrejylland¹⁵. Hun var datter af Kristen Hegelund, borger i Viborg, og på den måde søster til Ribe-borgmesteren Jens Kristensen Hegelund (død 1571)¹⁶ og dermed faster til biskop Peder Hegelund.

Engang i 1530erne var hun som enke efter den rige og ansete Ribe-borger Iver Stub blevet gift med Jørgen Pedersen Rentemester, der døde 1554 højt agtet og tilsyneladende vel ved

magt. Desværre kun tilsyneladende; for man havde nok overvurderet hans evner som regnskabskyndig. Ved hans død var der nemlig store mangler ved hans regnskab, uden at der derfor forelå noget kriminelt.

Men det mangelfulde regnskab gav anledning til mange fortrædeligheder for enken og hendes pårørende.

Til at begynde med så det trods alt dog helt lyst ud for hende, da Christian III overførte sin velvilje mod hendes mand på hende og gav hende tilladelse til at bruge kronens ladegårdsagre uden for Ribe, som hendes mand tidligere havde haft i væрге, til sin gård Segeberg i Farup sogn¹⁷, en efter alt at dømme anselig gård¹⁸. Hun skulle heraf betale den sædvanlige afgift til Riberhus.

Og det så ret så lovende ud, at hun den 21. oktober 1554 fik kvittering på, at hun havde indbetalt alt, hvad rentemesteren var kongen skyldig ved sin død¹⁹. Men det viste sig ved nærmere gennemsyn, at der var adskilligt mere, som Jørgen Pedersen Rentemester skyldte kongen, og det kunne Anne Rentemester ikke betale. Nogle adelige kolleger af hendes afdøde mand påtog sig at kautionere for hende med julen 1555 som betalingstermin, og de måtte så punge ud, da hun ikke kunne svare sine forpligtelser²⁰.

Hun var afgjort i vanskeligheder, hvad yderligere understreges af den kendsgerning, at hun maj 1554 var indstævnet af en vis Magdalene Holst for nogle penge, som hun ikke ville betale²¹.

Men stadig skinnede den kongelige nådes lys dog over hende; for 1560 fik hun af Frederik II brev på kronens fiskeri i Ribe å »fra hendes egen bro til byens bro«, og som hun da selv havde i væрге, mod at afgive halvdelen af fangsten til Riberhus²². – Yderligere lånte kongen hende nådigst 600 daler, som sikkert er faldet på et tørt sted.

Men da hun ikke betalte lånet tilbage, befalede kongen den 4. december 1564 lensmanden på Riberhus Niels Lange (død 1565)²³ til Kærgård at indkræve dem²⁴. Tidligere – 1561 – havde der været vrøvl med betalingen til en borger i Viborg²⁵, og Segeberg havde omved 1559 måttet overgå til kronen²⁶, og dermed var en indtægtskilde gået tabt, og rentemesterenkens vilkår forværret.

Dertil kom, at skiftet efter Jørgen Pedersen Rentemester endnu omkring midten af 1562 ikke havde fundet sted. Det var nok vanskeligt at komme igennem den under de givne forhold sikkert meget besværlige sag. Anne Kristensdatter Rentemester havde flere gange klaget til borgmestre og råd i Ribe over, at det trak i langdrag dermed, og havde besværet sig over, at hun og hendes to kuld børn ikke havde fået deres fædrene arv skiftet, men forgæves. Nu greb kongen så ind og befalede borgmestre og råd med det allerførste at indstævne hende, hendes børn og svogre og skifte arven mellem dem og give det beskrevet fra sig²⁷.

Alt dette blev yderligere besværliggjort ved de mange kreditorer, der gjorde deres krav gældende, og det ses, at hendes broder Jens Kristensen Hegelund i 1568 vel som følge af egne økonomiske vanskeligheder blev inddraget i hendes besværligheder²⁸, hvad der næppe har været til gavn for hende.

Samme år måtte hun tilskøde rådmænd Peder Mortensen Hegelund et hus på Mellemdammen på den søndre side af gaden »næst østen op til Hans Pedersen Fanningers rådmænds hus og op til Anne, sal. Peder Ibsens hus«²⁹.

1571 kom så hendes endelige fallit. Da hun ikke kunne betale, hvad hun skyldte, måtte hun forsmædeligt som gældsfanget for penge, som hun skyldte den stridbare og selviske rigsråd Erik Rud (1519-77) til Sandholt, den 5. maj samme år »drage ind i Ole (Oluf) Pedersen borgmesters hus, og ikke ud at komme, inden hun havde fuldgjort hendes håndskrift«³⁰.

Der var tale om et såkaldt *indlager*, hvorved debitor på egen regning måtte tage ophold på et nærmere angivet sted, indtil vedkommende havde befriet sig for den fordring, der krævedes indløst³¹.

Peder Hegelund kommer i sine almanakoptegnelser ikke ind på al den viderværdighed, der overgik hans faster, han er meget mere optaget af kusinen Birgitte Jørgensdatters trolovelsesbesværligheder³². Anne Rentemesters datter Birgitte var nemlig sidst på året 1570 blevet trolovet med en vis Tue Kristensen³³ – i øvrigt samme dag som hendes broder Peder front og gudhengivent, men som fallent afgik ved døden – enken Mette Jensdatter opsigde arv og gæld efter ham og forlod med sine små børn huset, hvor hun hidtil havde boet³⁴.

Det er muligt, at det økonomiske virvar i Birgitte Jørgensdatters familie med hendes moder som gældsfanget og broderen som fallent har virket afsvalede på Tue Kristensen. Også Birgittes morbroder borgmester Jens Kristensen Hegelund døde som fallent – den 18. marts 1571 – »efter at have fristet en vekslende skæbne i livet«³⁵. Alt var den rene ynke i de to familier. Trolovelsen blev hævet i slutningen af 1571.

Birgitte Jørgensdatters forhold var dog ikke værre, end at Morten Sørensen Bartskeer, i hvert fald senere borger i Nykøbing M, optrådte som hendes bejler; det vides ikke, om trolovelse mellem dem blev indgået, men en kendsgerning er det, at forholdet mellem dem 1574 var spændt, og der blev heller ikke denne gang tale om ægteskab³⁶.

Birgitte blev imidlertid den 2. januar 1575 gift med den kongelige livlæge magister Mikkel Müller, en tysker³⁷, og i oktober det følgende år forlod Anne Rentemesters sammen med sin datter og svigersøn Ribe og begav sig til København³⁸.

Hun havde i 1575 måttet se sine muligheder yderligere forringet, ved at baghuset til den gård i Nederdammen, hvor hun boede, under en voldsom storm blev ødelagt, dels ved de stærke vindstød, dels ved oversvømmelse fra den nærliggende Ribe å³⁹. Gården lå nemlig i den nordlige del af Nederdammen, lige inden for Nørreport, på et grundstykke, der ledte ned til åen⁴⁰.

Den hårdt trængte kvinde forlod da knækket den by, hvori hun i mere end tyve år tappert havde henlevet livet i idelige sorger og bekymringer, og hvor hendes søn og hendes broder var døde som slagte mænd. – Hun genså sandsynligvis aldrig mere sine sorgers by. Hun døde i København 1578, »mæt af år og af smerter«, som hendes brodersøn skrev i sin almanak for det år. – Hun døde med andre ord udslidt på legeme og sjæl.

Tilbage i Ribe var hendes søn Thomas Jørgensen (1542-1606). Han afhændede den 3. december 1577 den noget ramponerede gård på Nederdammen⁴¹ og forsøgte at hævde sig som handelsmand, uden større held – han blev aldrig særlig formuende, men dog tilstrækkelig anset til, at han 1588 blev rådmand⁴². Han var Peder Hegelunds gode ven.

Blandt de af skæbnen forfordelte kvinder, der måtte friste tilværelsen som prælatenker, må også nævnes:

Maren Gundes eller Maren Kristensdatter

Hun var, som det kaldtes, »ufri« og havde i den katolske tid utugtigt, men accepteret levet sammen med den adelige magister Gunde Lange til Tornumgård, der indtil sin død 1547 efter reformationens indførelse fortsatte som luthersk dekan ved Ribe domkirke.

Med ham havde hun tre børn, der alle ved en rettertingsdom 1568 på foranledning af Gunde Langes griske adelige slægtinge blev erklæret for uægteskabelige, skønt Gunde Lange før sin død i kapitlet havde erklæret deres moder for sin hustru.

Tilværelsen tegnede sig dog ikke værst for disse børn, specielt havde Gunde Lange sørget godt for sønnen Niels Lange, der imidlertid døde ung⁴³. De to døtre blev gift med agtede borgere i Ribe: Anne med Hans Vibe og Maren med Jens Termansen⁴⁴. – Dog var Annes forhold i 1585 ikke bedre, end at hun måtte ty til hjælp udefra. For den 17. juni 1585 udgik der kongeligt brev til Albret Friis (1542-1601) til Haraldskær⁴⁵, lensmand på Riberhus, at kongen havde tilstået Anne Gundesdatter tre pund »af loftet«, hvorfor hun kvitterede den 23. april 1586⁴⁶. – Hun har utvivlsomt været enke på det tidspunkt.

Hvorledes den vragede Maren Gundes skæbne videre har formet sig, står hen i det uvisse – men den har sikkert ikke artet sig særlig lykkeligt – dygtig ydmyget var hun i hvert fald blevet. Gunde Lange havde betænkt hende med forleningen af et hus på Tornumgård med en fjerdedel af al Tornum mark og otte ørter korn årligt af Fruergård, under forudsætning af, at hun forblev ugift⁴⁷. Men dette blev altså ikke til noget.

Var prælatenkernes forhold alt efter omstændighederne ret vilkårlige, forholdt det sig i det timelige på en mere ensartet måde mindre lykkeligt med *enkerne efter præsterne ved byens to sognekirker*.

Den rette ordinans af 1539 bestemte, at når en købstadspræst døde, skulle menigheden bære omsorg for, at hans enke »med det første skal forses efter sine vilkår« – unægteligt et noget ubestemt udtryk, og disse »vilkår« skulle borgmestre og råd have ansvaret for. Enken skulle have fribolig og om fornødent have »nogen ophold af fattige folks kiste« eller halvdelen af den rente, der var tilfaldet den døde, »må falde hende til på den ene sinde (gang)«. – Det påhvilede biskoppen og lensmanden i det pågældende stift eller len at overvåge, at dette skete⁴⁸, og ifølge nationalsynoden i Antvorskov den 24. oktober 1546 blev det slået fast, at der skulle sørges for bolig til enken, førend den afdøde præsts efterfølger flyttede ind i præstebo-ligen⁴⁹.

Alt dette kunne jo lyde meget godt – en og anden vil måske studse lidt over bemærkningen om fattigkisten på samme måde som over det noget ubestemte »vilkår« Det var da også sådan i Ribe, at flere præsteenker kom ud for meget vanskelige forhold efter deres mænds død.

Det at være gift med en præst var i øvrigt ikke ensbetydende med ovenud trygge kår, da præstelønningerne ikke ligefrem var svimlende⁵⁰. Ved uddannelse, dygtighed og forbindelser kunne præsterne dog i visse tilfælde opnå præbender, der forbedrede deres økonomi. Men de almindelige præster måtte nøjes med ret beskedne vilkår. Meget betegnende skriver den berømte theologiske læremester Niels Hemmingsen (1513-1600) i så henseende:

»Da kirkens tjenere ingenlunde turde gøre regning på en sorgfri udvortes stilling, må en præstekone kunne, hvis det er fornødent, søge sit udkomme på en ærlig måde ved sine hænders gerning, dersom omstændighederne skulle kræve det; thi præsten og hans hustru må være belavede på alle slags kår«⁵¹.

Men værst stillet var præstekonerne naturligvis efter deres mænds død.

Fattig var således enken efter sognepræst ved domkirken magister Jens Pedersen Grundet, præstedatteren Anne Jensdatter, der kom til at leve i meget ringe kår. Hun fristede livet i et hus i Bispegade, på den østlige side af gaden mellem borgmester Hans Fanningers hus og byens hyrdehus, og døde her ved årsskiftet 1580/81⁵².

Fattige var også de kår, som Karen Nielsdatter måtte dele med sin mand »den gode, lærde og virksomme« Niels Gregersen, 1567-79 kapellan ved St. Katharine kirke, død den 6. august 1579. Hvis hun har overlevet sin mand, hvad der er uvist, var hendes enkekår ikke lystelige. Og om vilkårene for de efterladte fortæller et vidnesbyrd på Ribe byting den 25. september 1584; for da opsagde Peder Nielsen Skriver, der gjorde tjeneste hos Henrik Bille til Mogenstrup, arv og gæld på hans sal. søsters døtre, sal. hr. Niels Gregersens børns vegne, efter deres sal. broder Gregers Nielsens død⁵³.

Enken efter den ellers ukendte hr. Peder Lysgård, Gertrud, boede 1582 i et øde hussted i Storegade, som det synes i trykkende økonomiske omstændigheder. Hun døde 1585⁵⁴.

Også kannik i Ribe og sognepræst i S. Hygum, salmedigteren, den højtagtede magister Thomas Knudsen (ca. 1503-81) levede under beskedne kår⁵⁵. Hans præstegerning har ganske vist ikke fundet sted i selve Ribe, men som kannik her har han haft tilknytning til byen, hvorfor det vel nok kan være rimeligt at nævne ham.

Efter hans død – natten til den 5. januar 1581 – og begravelse »ved Kathoveddør« i domkirken⁵⁶ – kunne hans arvinger – hans hustru Anne og deres børn – ikke klare hans forplig-

telser. For den 24. juni 1583 gav Iver Vandel og Jens Mortensen, borgere i Ribe, over for Rasmus Petersen, borger i København, der var formynder for magister Thomas Knudsens børn, og som på det tidspunkt netop opholdt sig i Ribe, varsel på den kannikebolig i Ribe, som Thomas Knudsen havde boet i, og som magister Anders Sørensen Vedel nu skulle tage i besiddelse.

Den var meget brøstfældig, da Thomas Knudsen havde tilsidesat sin forpligtelse til at vedligeholde denne sin kannikerresidens – efter al sandsynlighed, fordi han ganske simpelt ikke havde haft råd dertil.

Ifølge et syn meddelt på Ribe byting den 2. november 1583 ville en istandsættelse af residensen efter skøn koste 400 daler⁵⁷.

Enken og børnene havde slet ikke midler til at istandgøre den meget forfaldne bygning, hvorfor kongen den 4. marts 1584 på Anders Sørensen Vedels forslag gik med til, at kapitlet i Ribe solgte tre forfaldne boder og en kålgård, der hørte til residensen, og anvendte de indkomne penge til istandsættelse af kannikeboligen⁵⁸.

Fropredikens-prædikanterne ved domkirken fristede heller ikke alt for gode kår, og deres enker var kummerligt stillet.

Således Anne Knudsen, der var enke efter Aksel Knudsen, der indtil 1557 havde været kapellan ved St. Katharine kirke og derefter froprædikens-prædikant og organist ved domkirken indtil sin død den 26. august 1579⁵⁹ – hun måtte efter mandens død søge tilflugt i hospitalet, dog ikke fuldstændig fattig, da hun kunne overlade sit nye asyl en smule gods som godtgørelse for sit ophold her⁶⁰.

Også enken efter Aksel Knudsens efterfølger, den aldrende Jørgen Andersen, måtte efter at have delt sin mands såre ydmyge kår ved hans død 1608⁶¹ se sig fattig, ja så fattig, at byen gav hende to daler til hans begravelse⁶².

Det var også ret kummerlige udsigter, som Marine Andersdatter havde foran sig, da hendes mand Hans Mikkelsen Kolding 1583 tiltrådte den såre beskedne stilling som hospitalspræst i Ribe. – En betingelse for, at han kunne få dette embede, var nemlig, at han skulle føre alt sit gods – vel beskedent nok – ind i hospitalet, og lemmerne skulle være hans arvinger. Dog – hvis hans hustru overlevede ham og ikke ville blive i hospitalet, skulle hun dele halvt af fællesgodset med lemmerne⁶³. – Marine Andersdatter Kolding døde imidlertid 1587⁶⁴, hendes mand 1595⁶⁵. Præsteenernes lod var således lidet misundelsesværdig. Dog:

»Men den, som virkelig er enke og står ene, har sit håb til Gud«¹

Det var en usikker tilværelse, der ofte nok ventede præsternes enker og deres børn – og i den henseende adskilte de sig egentlig ikke fra enker i andre befolkningslag, selv der hvor forsørgeren havde været økonomisk så velfunderet, at det kunne anses for rimeligt, at de efterladede så nogenlunde trygt kunne se fremtiden i møde. Velbjærgede enker havde naturligvis den fordel, at de kunne bringe midler ind i det nye ægteskab, medens præsteenkerne som følge af deres mænds dårlige aflønning vel for det meste kun havde ringe timeligt gods til deres rådighed.

Tab af forsørgeren var i øvrigt for dem så meget alvorligere, som der formentlig, hvad skattelisterne kunne tyde på, og i lighed med, hvad der synes at have været tilfældet i andre europæiske byer², har været overskud af kvinder i Ribe³. Her fandtes nemlig mange enker og ugifte.

Det er derfor ikke mærkeligt, at præsteenker søgte tilflugt i et nyt ægteskab, når lejlighed bød sig, selv om det eventuelt kunne betyde en ændret status.

Enken efter hr. Niels Torkildsen, kannik i Ribe, en vis Kirsten, giftede sig således efter sin mands død – 1553 – med Knud Lassen, borger i Ribe, og ombyttede således kannikerresidensen ved siden af den daværende latinskole med et borgerhus' sikkert mere beskedne rammer⁴.

Enken efter sognepræst ved domkirken i årene 1546-54 magister Laurids Nielsen (1520-57), en vis Marine, giftede sig efter sin korte tid som bispinde i Vendelbo stift – 1554-57 – med hr. Mads Ibsen, præst i Hundslund (Dronninglund) i Vendsyssel – og det må vel betragtes som en vis social deklassering. Hun var moder til Hans Lauridsen Amerinus (ca. 1550-1605), medicus i Ribe⁵.

Og det er meget sandsynligt, at enken efter Willum Pedersen, der var sognepræst ved St. Katharine kirke 1547-65, efter sin mands død 1565 giftede sig med Kristen Madsen, en sikkert nok ret velstående borger i Ribe, selv om han ikke hørte til de mere fremtrædende. Hun var i sit første ægteskab sandsynligvis moder til magister Niels Willumsen, 1580-85 rektor ved Ribe katedralskole, derefter sognepræst i Bredsten, forlenet med Bredsten sogn og Jelling syssel provsti. – I sit andet ægteskab skulle hun så have været stedmoder for magister Peder Kristensen (1564-1610), der var sognepræst ved St. Nikolaj kirke i Vejle 1603-10 og provst i Nørvangs herred⁶.

Karen Hansdatter, datter af Hans Lydiksen, borger i Ribe, blev den 11. november 1576 34 år gammel gift med Mads Nielsen Vejle, der var kapellan ved Ribe domkirke 1572-79, og blev efter hans død gift med sin afdøde mands efterfølger i embedet Jacob Hansen Buch. Hun døde den 21. februar 1604, 62 år gammel⁷.

Enken efter »den ærværdige gamle mand« Oluf Lauridsen, sognepræst i Darum (død 1573)⁸, sadelmagerdatteren fra Ribe ved navn Agnete giftede sig med magister Jacob Jensen Jandrup, der 1579-1603 var kapellan ved St. Katharine kirke. Hun må på det tidspunkt ikke have været helt ung, da hendes tre sønner den 13. maj 1581 over for Jacob Jensen Jandrup og hende gav afkald på det gods, indgæld og udgæld, som var efter deres fader Oluf Lauridsen⁹. Det kunne således se ud til, at Agnete Jandrup ikke har været uden midler, og i fællesskab kom hun og hendes anden mand da også så tilpas ved magt i økonomisk henseende, ikke mindst da deres ægteskab var barnløst. Jacob Jensen Jandrup døde i 1603¹⁰ som en ret velstående mand, og hans enke led sikkert heller ikke nød¹¹. Hun døde 1612¹², uden tvivl godt oppe i årene.

Det ville imidlertid være helt forkert, om man betragtede disse præstekegiftermål som udelukkende dikteret ud fra ønsket om blot at få en ægtemand, der sikrede fremtiden, så meget som det nu var muligt – altså tilsyneladende noget ret passivt.

Tværtimod havde enken for det meste også noget at tilbyde ud over det i snævrere forstand rent ægteskabelige – hun kunne i kraft af de færdigheder, hun havde lært under sin opvækst, og som hun yderligere havde dygtiggjort sig i som husmoder, altså i sit specielle kvindearbejde med de mange gøremål i høj grad være med til aktivt at opretholde en husstand. Hun havde erfaring og virkekraft. – De i almindelighed dårlige aflønninger af præsterne gjorde det naturligvis også vanskeligt for deres børn at klare sig, hvis faderen faldt fra, ikke mindst for døtrene, hvis de da ikke kom ind i nogenlunde gode ægteskaber. Sikredes de ikke først og fremmest på denne måde, kunne deres stilling blive prekær. Derfor findes der da også eksempler på

Ulykkeligt stillede præstedøtre i Ribe

Trist formede tilværelsen sig øjensynligt for Mette Nielsdatter, datter af hr. Niels i Gravs sogn – efter reformationens indførelse en art ingenmandsland nord for byen¹. – Her var hr. Niels rimeligvis præst, indtil sognet 1547 blev nedlagt; han flyttede da til byen, hvor han efter al sandsynlighed har levet under såre usle kår². Hans enke boede 1568 i et hus bag Puggårds jord og havde på den ene side sal. Mads Krabbes forfaldne femfagshus og på den anden side Eske Tømmermands planke³. Altså mildest talt meget beskedne forhold.

Deres datter Mette kom så afgjort ikke til at tilhøre de mere agtede lag i byen. Den 26. juni

1572⁴ var hun og en anden kvinde således stævnet til at møde på rådhuset, hvor de fik at vide, at de, hvis de fremtidigt skændtes og sloges indbyrdes eller med andre, skulle lide den straffenten at drages af deres klæder og slide ris på hinanden eller uden nåde at straffes efter stadsrettens § 14, der foreskrev, at når kvinder kom i klammeri, skulle de bære sten om halsen op og ned ad gaden⁵.

Heller ikke den retskafne og samvittighedsfulde hr. Ib Sørensens døtre Marine og Dorethe fik en særlig lykkelig lod beskåret.

Ib Sørensen (1523-80) var som fattig student 1548 blevet indskrevet ved universitetet i Wittenberg, opnåede dog ikke den eftertragtede magistergrad, der åbnede adgang til så meget, men blev imidlertid rektor i sin fødeby Ribe, kapellan og endelig sognepræst ved St. Katharine kirke. Han døde den 29. marts 1580⁶.

Datteren Marine var i hvert fald senere meget fattig, så fattig, at Laurids Sørensen i Holsted i marts 1605 pantede hende for seks daler i en sort engelsk kåbe, i en dundyne og en hoveddyne for to daler, som hun skulle udløse til påske⁷.

Den anden datter, Dorethe, blev gift med Ribe-borgeren Jens Næsbjerg. Begge søstre var imidlertid så forarmede, at de 1616/17 fik en lille understøttelse på 1 mk. 2½ sk. lybsk⁸.

Det er dog kun vage oplysninger, der haves om disse tre præstedøtre. Tydeligere står:

Barbara Svendsdatter⁹

Yderst triste var de vilkår, som præstedatteren Barbara Svendsdatter måtte leve under i det barske reformationsårhundrede – en forkommen sjæl, der ikke havde mange chancer for at komme til at leve en menneskeværdig tilværelse, usikker som hun var på sig selv og sine omgivelser.

Hendes skæbne kaster som så meget andet umenneskeligt en dyb slagskygge ind over livet i Ribe, mangfoldigt og broget som det var dengang, hårdt og barsk, men også med elementer af menneskelig hjælpsomhed.

Barbara Svendsdatter var datter af en præst¹⁰ i små kår, fra Ribe eller fra Ribes omegn, og hun ernærede sig og sine to børn ved bl.a. at spinde. Hun kaldtes Svendsdatter, og dermed antydes måske, at hun var ugift og havde fået sine børn uden for ægteskab – men det kan naturligvis også betyde, at hendes afdøde forsørger har været så ringe, at han ikke var værd at nævne.

I vinteren 1587 havde hun et ærinde til den velhavende enke efter borgmester og kannik Peder Mortensen Hegelund, Marine Laugesdatter; det drejede sig om noget garn, som Barbara Svendsdatter havde spundet for borgmesterenken, og hun bad ved den lejlighed om at få lidt mad til sig og sine børn. Marine Laugesdatter spurgte da, om hun eller hendes børn havde fået mad den dag. Det »forsvor« Barbara Svendsdatter sig for hende, hvorefter borgmesterenken hentede noget mad til hende og hendes børn. –

Men det blev sikkert en tung vej hjem for præstedatteren; for hun »svor sig å meen«, d.v.s. hun havde svoret falsk.

Og rigtignok – da hun kom hjem og spiste af Marine Hegelunds milde gaver, følte hun, at der for ondt i hende – djævelen lurede jo altid i det århundrede lige om hjørnet, parat til at udnytte et menneskes svaghed. Hun blev naturligvis meget foruroliget over dette og opsøgte sognepræsten ved St. Katharine kirke, den milde og forstående magister Laurids Gødesen, og beklagede sig over, at hun var blevet så bange og bedrøvet, at hun vidste aldrig det sted, hun ville være på. Og adspurgt om grunden hertil svarede hun, at hun havde svoret mened.

Laurids Gødesen trøstede hende med Guds ord det bedste, han kunne, og bad hende gøre en alvorlig pønitentia og inderligt falde til Gud med en alvorlig bøn og annamme Kristi sakramente.

Det gjorde hun så og fik at vide, at det vel med Guds hjælp ville blive bedre med hende.

Laurids Gødesen opsøgte hende derefter flere gange, ligesom hun ofte kom til ham om trøst og husværelse. Men skyldfølelsen nagede hende stadigvæk, og i sin fortvivlelse forsøgte hun at begå selvmord ved at kaste sig i åen – det gjorde hun tre gange, men tredje gang fortrød hun dog sit forehavende og skyndte sig, lige så våd som hun var, til sin sjælesørger Laurids Gødesen i sognepresteresidensen »Sognegård« i Bispegade¹¹. Han var øjensynligt det eneste støttepunkt, som hun havde. Hun bad ham for Guds skyld om at give hende nogle gode råd. Han rådede hende til inderligt at bede til Gud om nåde og »stå ud af den onde forsæt, hun havde begyndt«.

Imidlertid var det kommet borgmestrene og råd for øre, at Barbara Svendsdatter havde forsøgt at begå selvmord, og »de lod hende udi jern forvare på det, at hun skulle ikke aflive sig selv udi samme hendes banghed« – der stod gru i datiden om selvmord og selvmordere.

Så sad hun et stykke tid – utvivlsomt i det hus, hun boede i – og Jens Jepsen Skrædder, støttet af sin hustru Marine Jenskone og en anden kvinde, Anne Alsens, holdt øje med hende. Skrædderen skulle på borgmestres og råds befaling – dog mod betaling – våge over hende om natten, fordi han var hendes nærmeste nabo – indtil hun blev rask igen.

Laurids Gødesen besøgte hende på embeds vegne, trøstede og belærte hende med Guds ord, indtil hun blev befriet for »samme hendes banghed« og begærede at spinde og fortjene sin føde.

Også Mikkel Lassen Skomager besøgte hende ofte, medens hun sad i fængsel, »for hun sad så nær hans stald«, og kunne bevidne, at hun henved 14 dage, før hun kom løs igen, sad og spandt blå på en rok med boltten om sit ben og haspetræet ved sin fod. Hun bad ham da for Guds skyld, at han skulle hjælpe hende til gode hos øvrigheden, så hun kunne komme løs igen, »på det, hun kunne se sig og sine fattige børn til gode; thi Gud i himmelen havde nu undt hende hendes samvittighed igen«.

Hun sad, som han sagde, og gjorde sin kvindegerning, så han kunne på den tid ikke se, mærke eller fornemme hende at være afsindig eller galen udi nogen måde.

Så løslod borgmestrene og råd hende, og hun gik i kirke, hørte Guds ord og takkede Gud, for at han havde set så nådeligt til hende, at hun var blevet befriet for sin »bange samvittighed«.

Det var den almindelige mening blandt grander og naboer, at hun nu var blevet helt helbredt, og den før omtalte Anne Alsens tog ikke i betænkning under et fravær fra byen at lade Barbara Svendsdatter være alene hjemme hos sine, Anne Alsens, børn. Barbara Svendsdatters sjælesørger Laurids Gødesen kunne bevidne, at han aldrig hos hende havde mærket tegn på »nogen afsindighed, forbistretthed eller galenskab«, undtagen da hun sprang i åen, »hvilket«, føjede han til, »desværre hænder mange, som ikke er afsindige, men udaf en bedrøvet banghed omkommer dem selv« – i sig selv en bemærkelsesværdig bemærkning, der med andre vidnesbyrd fortæller noget om den mørke og verdenslede ånd, der på mange måder karakteriserede datidens lutheranere¹².

Men så kom katastrofen.

Uden nærmere motivering dræbte Barbara Svendsdatter i sindsforvirring og under råben og skriget i midten af juli 1587 en ung pige i Enderup (Hviding s., Hviding h.) under et ophold her, og »den arme afsindige kvinde« – som Peder Hegelund skriver – »blev ført til Ribe og kastet i Puggårdsgade«¹³ – muligvis i det hus, hun tidligere havde været anbragt i, da der – så vidt vides – ikke var noget fængsel eller nogen dårekiste det angivne sted. Byens dårekiste lå i St. Nikolajgade uden for Nørreport¹⁴.

Her så Laurids Gødesen – til hvis sogn Puggårdsgade hørte¹⁵ – hende i al den elendighed, der var overgået hende. Hun sad bundet med hænder og fødder på et hjul. Han trøstede og husvælede hende, så godt han kunne, med Guds ord og bad hende, hun ikke skulle mistrøste sig, men bede Gud om sine synders forladelse; »thi Gud vil ingen synders død«. – Præstens holdning over for den ulykkelige kvinde – nu som tidligere – er et sigende vidnesbyrd om rigtigheden af det, der kom til at stå i hans gravskrift i St. Katharine kirke: at han virkede ved

oprigtig fromhed og en frisindet lære – en sand discipel af Philip Melanchton, hans store forbillede¹⁶.

Det var borgmestre og råd meget magtpåliggende at få fastslået, at Barbara Svendsdatter var, hvad man kunne kalde normal i sjælelig henseende, da hun løsladt fra fængslet tog fra Ribe til Enderup, naturligvis for at den dræbte piges herskab – Karen Hake, enke efter Arendt v. Pegau, amtmand på Løgumkloster¹⁷ – ikke skulle gøre ansvar gældende over for de ripensiske myndigheder, ligesom det lå dem meget på sinde at finde frem til den person, som var ansvarlig for, at det stakkels sindslidende menneske blev ført til Ribe efter drabet – det var jo sket i en anden retskreds, hvor man jo egentlig var forpligtet til at foretage det videre fornødne. – Det lod sig øjensynligt ikke gøre, og Barbara Svendsdatter måtte forblive i Ribe på byens bekostning, hvad der nok var til liden glæde for bystyret.

Barbara Svendsdatter måtte så i det mindste ca. 2½ år leve isoleret fra det øvrige samfund, sikkert under de samme umenneskelige betingelser, som man havde budt hende, da hun sad fanget som latent selvmorderske.

Men den 13. december 1589 aflagde Peder Hegelund, da sognepræst ved domkirken, og de to præster ved St. Katharine kirke Laurids Gødesen og hans kapellan magister Jacob Jensen Jandrup og fire borgere, blandt dem Jens Skrædder – uden tvivl identisk med den tidligere omtalte Jens Jepsen Skrædder – vidnesbyrd for retten om, at de dagen i forvejen på borgmestres og råds begæring havde besøgt den fattige kvinde Barbara Svendsdatter.

Ved den lejlighed havde de ikke kunnet formærke andet, end at hun var ved sin fulde forstand (Det Gud være lovet). – Hun kunne adspurgt give fornuftige svar både om sin saligheds sag og om andet og var efter deres mening ved »fornuft og ihukommelse«. Hun havde inderligt takket Gud, fordi hun havde fået sin forstand igen.

De nævnte præster havde sammen med hospitalspræsten Hans Mikkelsen Kolding flere gange besøgt hende »udi samme hendes fængsel eller forvaring«, og hun havde flere gange kaldt præsterne til sig og begæret trøst og undervisning af Guds ord.

Efter ordinansen havde de ikke stedet hende til åbenbar skrifte og afløsning, da hendes sag ikke var forligt med sagvolderen og den dræbte piges herskab. Dog havde de trøstet hende og lært hende af Guds ord, »som hun og har selv ikke aleneste vidst at oplæse og bruge hendes katekismus, men også har givet til kende alvorlige pønitenses tegn, opregnet trøstesprog af Guds ord for dem og gjort sin bøn derpå etc. og blevet altid ved den samme gode mundheld«. Hun takkede også de mennesker, som i hendes store skrøbelighed havde hjulpet hende, samt Ribe by, som i så lang tid havde opholdt hende med klæder og føde og ikke ville lade hende og hendes børn (ilde) forfares.

Nu var hun efter vidnesbyrdenes altså vel kommet til sin forstand og førlighed igen, kunne »roligen og vel sove om natten og om dagen spinde«. Hun kunne årle og silde takke Gud med kristelige salmer og lovsange.

Men når man spurgte hende ud om drabet på pigen i Enderup, var det hende for, »ligesom det var sket udi en drøm, og at hun nu ikke andet vidste deraf, end hun sagdes for« – altså havde fået at vide af andre – »fortrød det dog af hjertet, hvad hun havde gjort ilde udi hendes afsindighed, og håbes, at samme Gud, som havde lagt sin hånd på hende, ville være hende nådig og barmhjertig og forlade hende hendes synder«.

Hospitalspræsten havde for at stemme retten mildere medbragt Barbara Svendsdatters to børn, som øjensynligt under deres moders langvarige sygdom havde fået deres underhold i hospitalet under Hans Mikkelsen Koldings opsyn.

Det må vel formodes, at Barbara Svendsdatter med så solid en støtte er blevet løsladt. Hvordan hendes og hendes børns skæbne videre er forløbet, står hen i det uvisse.

Kongelig majestæt som ægteskabets beskytter

Luther, hvis synspunkter var normgivende for de retningslinier, der blev gældende i Danmark, henviste håndhævelsen af den sædelige orden, som ægteskabet var udtryk for, til den verdslige myndighed¹, til fyrsten, der overalt, hvor den lutherske lære slog igennem, blev kirkens overhoved.

Den bestemmelse herom, der kom til at stå i Den rette ordinans, vedtaget på herredagen i Odense 14. juni 1539, var i den henseende i al sin enkelhed ikke til at tage fejl af; den lød:

»Med ægtepersoner på ægteskabs vegne har Guds ords tjenere intet at skaffe uden at give og vi dem tilsammen og at underrette deres bekymrede samvittigheder. Alt andet hører verdslig øvrighed til«².

Det var lige så klart, at verdslig myndighed i høj grad måtte våge over, at de nye lutherske præster igennem deres personlige liv skulle give den nye lære vægt og tydeligt vise modsætningen til visse katolske gejstliges umoralske liv i seksuel henseende som i andre henseender. – Det var så meget mere magtpåliggende, som mange af de nye lutherske præster havde en katolsk fortid, der kunne dække over illegitime kønsforbindelser, hvad der naturligvis kun kunne opfattes som en hån mod det hellige ægteskab, selve samfundets grundvold.

Nu da troen var ren og pur, skulle disse vederstyggeligheder frem i det klare dagslys og tydeligt afsløres som det, de var. Derved blev der i øvrigt sat en stopper for den kvindediskrimination, som de katolske gejstliges uægteskabelige demoralisation var udtryk for; deres kvinder nød jo ikke samme retslige beskyttelse, som tilfældet var med ægtehustruer.

Kvindernes ære var jo, som Luther sagde, »vor ære«, og deres skam »vor skam«³.

Som det derfor fremgik af Den rette ordinans, skulle sognepræsterne leve »enten kyskelige i renlivethed, hvilke det er givet« – altså begunstiget med det af Luther omtalte og priste sjældne kyskhedskald – »eller og gifte sig. Dersom de her gør imod, da skal man en og anden sind (gang) påminde dem. Vil de da ikke råde der bod på, da skal de sættes ud af embedet, og udi deres sted andre tilskikkes«⁴.

Forholdene i Ribe kunne i den forbindelse nok tage sig lidt brogede ud.

En »renlivet« og kvindeløs præst, som finder så hædrende en omtale i ordinansen, var f.eks. den første protestantiske sognepræst ved domkirken Poul Pedersen Lemvig (død 1539). Han synes fortsat at have levet i det ulastelige cølibat, der øjensynligt var påbegyndt i katolsk tid⁵. Det samme synes at have været tilfældet med hans efterfølger i embedet magister Frands Berg (ca. 1504-91), der 1546 ombyttede denne stilling med et embede ved St. Nikolaj kirke i København, hvorefter han 1548 til sin død var biskop over Oslo og Hammer stifter⁶.

To andre tidligere katolske gejstlige, nemlig magister Thomas Knudsen og magister Jens Pedersen Viborg, der utvivlsomt i den gamle læres tid havde overholdt deres cølibatsløfte, foretrak under den nye tilstand at leve i ægteskabs kyskhed. Det var også tilfældet med samtlige sognepræster og kapellaner ved de to kirker i Ribe med undtagelse af de to ovenfor nævnte, samt muligvis Oluf Fynbo, den første lutheranske kapellan ved St. Katharine kirke, hvis embedsår og virke ligger i det uvisse⁷.

Uheldigt var det naturligvis, at sognepræsten ved St. Katharine kirke 1537-47 magister Jens Kristensen Varder havde levet i papistisk utugt, han havde oven i købet en datter uden for ægteskab, Karen Jensdatter (død 1570), der i øvrigt først blev gift med Jens N., borger i Ribe, dernæst med Laurids Thøgersen, borgmester sammesteds. Jens Kristensen Varder gjorde imidlertid afbigt for sin svare synd ved 1540 at søge tilflugt i det hellige ægteskab⁸.

Den adelige dekan Gunde Langes forhold til den »ufrie« Maren Gundes var en torn i øjet på den ivrige lutheraner biskop Hans Tavsén. Alvorligt forespurgt på kapitlet, om han førte et kristeligt og skikkeligt levned, erklærede han, at Maren Gundes var hans ægtehustru – hvad der som tidligere omtalt ikke kunne anerkendes af dekanens adelige slægtninge og af rettertinget⁹.

Men Jens Kristensen Varder undgik ved indgåelsen af et regulært ægteskab ligesom Gunde Lange ved sin erklæring på kapitlet at blive ramt af den bandstråle, der udgik fra nationalsynoden i Antvorskov den 24. oktober 1546, og som med følgende ordlyd tog sigte mod præsters usædelighed:

»Da Guds ord og ordinansen tillader mennesker i alle stænder ægteskab, for at de kan undgå skændighed og vogte sig for skamløshedens anstød, således at Gud selv kan hædres ved ærbar forøgelse og opdragelse af afkom, bør især ordets tjenere vogte sig for, at de ikke ved foragt for den guddommelige ordination eller ved deres dårlige eksempel er til anstød for Guds kirke. Derfor skal enhver gejstlig, som hidtil har haft en kvinde hos sig, med hvem han enten tidligere har haft kødelig omgang eller idag skammeligt lever sammen, eller med hvem der er rimelig mistanke herom, sende hende bort eller gifte sig med hende for at undgå anstød; thi dette forlanger Guds ord og den kongelige ordinans. Dernæst skal alle de, som længe har levet ligesom i ægteskab eller privat har indgået ægteskab, hvis ægteskab dog ikke offentligt er bekendtgjort, først og fremmest sørge for, at det bekendtgøres, så længe som de vil undgå den offentlige bandsættelses straf.

Men de, som nu kaldes til at lære i kirkerne, og som ikke har afholdenhedens gave, skal vogte sig for anstødelige fald og ægte ærbare kvinder af hensyn til det offentlige embedes værdighed«¹⁰.

Med henblik på denne synodebestemmelse vides det, at der kun med en enkelt undtagelse har kunnet rejses tvivl om den lutherske gejstligheds sædelige vandel i reformationsårhundredets Ribe.

Denne undtagelse var den begavede, men åbenbart noget stridbare magister Niels Sørensen Glud (død 1623), om hvem der, medens han var lektor i Ribe – 1588-97 – og dermed sognepræst i V. Vedsted¹¹, opstod en del »momsmak og tale« om ham og Marine Lauridsdatter, datter af Laurids Andersen Toffelmager. Det var utvivlsomt herom, at biskop Hans Laugesen den 1. februar 1589 privat havde en samtale med ham¹², og da denne øjensynligt ikke er faldet ud på en måde, der tilfredsstillede biskoppen, irettesatte han ham den 12. februar i hele præsteskabets nærværelse¹³. Sagen må ganske simpelt have drejet sig om, at Niels Glud havde lokket, som det hed, Marine Lauridsdatter, og det var om det, den påfølgende retssag den 20. og 24. februar¹⁴ drejede sig. Det fremgik heraf, at et ulovligt forhold mellem lektoren og pigen var almindeligt formodet i Ribe og i den forbindelse udbredt samtalemne, men Niels Glud klarede imidlertid skærene så godt¹⁵, at de to venner Peder Hegelund og Laurids Gødesen ikke tog i betænkning i forsommeren samme år på Niels Gluds vegne at gå i ægteskabsforhandling hos Marine Laugesdatter, borgmester Peder Mortensen Hegelunds enke, vedrørende forbindelse mellem lektoren og hendes datter Marine (1573-1603)¹⁶.

I 1590 kom et ægteskab virkelig i stand mellem Niels Glud og Marine Pedersdatter¹⁷, der var en søsterdatter af biskoppen, der ca. 1½ år i forvejen så alvorligt havde taget ham i skole.

Niels Sørensen Glud var 1597-1623 sognepræst ved St. Katharine kirke og samtidig kanik¹⁸. – Marine Pedersdatter døde 1603¹⁹.

Jo, man tog så sandelig gejstlighedens sædelige vandel yderst alvorligt.

Når man i Antvorskov-synoden 1546 formanede præsterne til af hensyn til deres embedes værdighed kun at ægte ærbare kvinder, understreger dette blot den moralske strengthed, med hvilken man så på ægteskabet.

Det var derfor i fuld overensstemmelse med tidens tankegang blandt åndelige vejledere, når den store theolog Niels Hemmingsen mente sig foranlediget til at komme med følgende formaning:

»Når en præst har besluttet at gifte sig, skal han først henvende sig til Gud med bøn om en hustru, med hvem han kan leve i fred og gudsfrygt. Mange bøder med rette, fordi de ikke har

deres hustru fra Herren, men fra Bacchus og Venus. Han beråder sig med gudsfrygtige venner og udforsker ikke pigens eller enkens sindelag på rufferes vis, men han begærer hendes jaord ved ærbar sendelse af sine venner; nægtes det ham, så er hun ikke den, som Gud har bestemt ham; får han det, så tør han håbe, at Gud selv har vist ham hende. Et løsgtigt eller beskæmmet fruentimmer bør en præst ikke tage til hustru; måske kunne hun forbedres, og det kunne være en kærlighedsgerning at tage hende fra Satans skole i Kristi skole; thi præstens hus skal være en Kristi skole; men det er dog alt for usikkert at indlade sig på».

Sande ord ubetvivleligt, og Niels Hemmingsen kunne da også ud fra personlig erfaring med en opsigtsvækkende skilsmisse bag sig yderligere tilføje: »Fire ting bør præsten tage i betragtning, når han vil gifte sig: om pigens forældre er ærbare og gudsfrygtige folk, om hendes sæder er adstadige og dydige, om hun forstår nogen kvindelig gerning, og om hun har et godt rygte. Hendes øjne må være blufærdige; hendes gang må ikke være affekteret; mange gynger legemet frem og tilbage som i bølgegang, når de går; andre slår med nakken, og atter andre har andre unoder, som forråder den ukyske sjæl. Det båder ikke en præst at tage en hustru, som kun synes født til at fortære, hun bør have gået i husholdningen hos sine forældre«²⁰.

Når det endvidere ved ordinans- og synodebestemmelser betones, hvor vigtigt det var, at ægteskabet blev frugtbart og børnene vel opdraget, forventedes det nok, at landets biskopper foregik deres underordnede med et godt eksempel ved som ærbare ægtemænd med hustru og børn at leve fromt i en evangelisk hverdag.

Samtlige biskopper i Ribe i reformationstårhundredet levede da også i den hellige ægtestand omgivet af en for det meste anselig børneflokk.

Hans Tavsens havde således med sine to hustruer 13 børn²¹, Hans Laugesen ser i den forbindelse nok så beskeden ud med sin ene hustru og tre børn²². Til gengæld havde Peder Hegelund med sine tre hustruer 17 børn²³. I forbigående kan det nævnes, at hans forgænger i embedet som sognepræst ved domkirken Jacob Madsen Vejle, derefter biskop i Odense, med sin hustru Karen Bagesdatter havde 18 børn²⁴.

Trist var det for Poul Madsen, biskop i Ribe og i København: han havde med sine fire hustruer overhovedet ingen børn²⁵.

Den svære vej til en ny ægteskabsordning

Som følge af Luthers tillid til den verdslige øvrighed som beskytter af og ordenshåndhæver for ægteskabsager var det helt i overensstemmelse med lutheranismens opfattelse, at ægteskabsager, som det fremgår af Den rette ordinans af 1539, fra at være et kanonisk anliggende nu under den nye lære blev »forvist« til kronen og den stedlige lensmand, i købstæderne dog til borgmestre og råd, »såfremt der er sådan trætte mellem to eller flere, så at der vil siges overlyst (klar) dom af, eller der er nogen skammelig last overlyst vitterligt, eller og man frygter for nogen forargelse iblandt almuen. Ellers må de (biskopperne) befri samvittighederne af Guds ord såvel i disse såvel som i andre sager, og efter ordenes lydelse give gode bestandige råd«¹.

Og der var tit brug for disse »gode bestandige råd«. For de verdslige myndigheder kunne i mange tilfælde have vanskeligt ved at udrede de mange indviklede tråde, der kunne være forbundet med disse spørgsmål, og man henvendte sig så forståeligt nok til biskopperne.

En sag kunne f.eks. være vanskelig, fordi de mere lemefærdige forhold, man levede under i katolsk tid, kunne gøre det tvivlsomt, om to mennesker virkelig var gift.

Det var netop sådan en sag, som Henrik Rantzau, lensmand på Riberhus, biskop Hans Tavsens, de to borgmestre og fire rådmænd i Ribe måtte tygge på i 1542, da de efter kongelig majestæts befaling på Ribe rådhus skulle behandle en trætte mellem Jacob Skriver og hans hustru Kirstine.

De stridende parter blev forliget. De skulle flytte sammen igen og forliges med hinanden, dette under trussel om den tilbørlige straf for den, der brød den opnåede enighed. »Og så sagde vi så derpå for rette, at efter de breve og bevisning, som Kirstine havde til stede, da bør hende at være hans rette ægtehustru«².

Sådanne sager kunne nok tage biskoppernes tid; de havde jo ellers nok at gøre med som Herrens stridsmænd at rejse rundt i deres stifter og søge at få evangeliets lyse dag til at skinne klart i det ganske rige i ihærdig kamp mod papistisk tøjleri og alskens overtro i det forfængelige håb om i sognene at få præster og sognebørn til at leve et evangelisk liv.

Dertil kom, at de måtte kæmpe en hård strid mod griske adelsmænd og andre, der forgreb sig på kirkens ejendom og rettigheder.

Ribes berømte søn magister Peder Palladius udarbejdede som Sjællands biskop 1537-60 sin Visitats-bog, der til fulde er et vidnesbyrd om, hvor omfattende og krævende et hverv det var i den nye læres ånd at virke for evangeliet, og derfor faldt det da også de verdslige myndigheder helt naturligt at aflaste biskopperne ved at skyde medlemmerne af domkapitlerne ind som sagkyndige til afgørelse af ægteskabssager m.m., således som det står at læse i Ribeartiklerne af 1542: »Item, at efterdi der findes stor uskikkelighed udi ægteskab og horsager, da har vi (kongen) derom så bevilget og endeligt besluttet, at dermed så holdes skal, at alle ægteskabssager og horsager vil vi, at de, som på vore vegne har stifterne udi befaling, skal med kapitel udi hvert stift stævne dem for og udrette (ordne sagerne), og intet besvære superintendenterne dermed, uden så er, at der kommer så store og drabelige sager for, at de dem ikke udrette kan uden superintendenternes råd; da skal de måtte opsætte samme sager på nogen tid, at de midlertid enten skriftligt eller mundtligt kan give det superintendenterne til kende og derpå fange deres gode råd, hvilket superintendenterne ikke heller skal vægre dem. Kan de udrette samme sager foruden superintendenternes råd, da skal de intet besvære superintendenterne dermed«³.

Herved henlagde man ægteskabssager til den såkaldte tamperret, hvad der egentlig blot var en videreførelse af en katolsk praksis, hvor man på de fire kvartårige fastedage – quattuor tempora (deraf navnet) – havde dømt i ægteskabssager⁴.

I tilknytning til Ribe-recessens §§ 3,4 blev det senere bestemt, at ægteskabssager skulle afgøres ved et fastsat og offentligt møde regelmæssigt fire gange om året, undtagen i nødsfald, »således som de vil og bør det, som kan være til stede«, som det kom til at lyde ved nationalsynoden i Antvorskov den 24. oktober 1546⁵.

Der var altså her tale om de såkaldte tamperdage, der på kvartalsvis fastsatte tidspunkter blev bestemt til behandlingen af ægteskabssager og dermed beslægtede sager.

Men man måtte stadigvæk i prækære sager ulejlige biskopperne.

Det var nemlig vanskeligt at frigøre sig fra de indgroede kanoniske retsregler fra katolsk tid; f.eks. opretholdt man det kanoniske forbud mod ægteskab mellem beslægtede, således som det bl.a. blev fremhævet i Den rette ordinans, hvor der står: »Så skal nu efter denne dag intet ægteskab tilstedes udi det tredie led, på det der må holdes den høviskhed og naturlige blyshed til slægten, som her til dags af vore forfædre har været holdt«⁶.

Og der skulle kongelig dispensation til for at undgå forbudet, men det kunne naturligvis være vanskeligt for de verdslige myndigheder at træffe de rigtige afgørelser, hvorfor Christian III da også i en vanskelig sag 1547 overdrog Hans Tavsens efter eget tykke at give eller nægte en mand dispensation, der havde søgt om tilladelse til at ægte en kvinde, der tidligere havde været gift med hans næstsøskendebarn⁷.

En sådan sag kunne nok volde biskoppen bryderier.

Der kunne i den forbindelse også være nok for biskoppen at tage vare på i andre ægteskabssager, som kunne være besværlige, som da kongen f.eks. i 1545 befalede biskoppen at undersøge, om Else Jørgensdatter måtte gifte sig. Hun var »nogen år siden forleden« blevet trolovet,

men fæstemanden havde umiddelbart efter trolovelsen forladt hende og havde ikke siden ladet høre fra sig. Og nu ønskede hun at blive trolovet med en anden⁹.

Det lå nu til biskoppen at afgøre sagen.

Samme år påbød kongen Klaus Sehested, lensmand på Riberhus, sammen med Hans Tavsen at forhjælpe Eline Nielsdatter til sin ret. Hendes mand Jacob Bartskeer var »nogen tid siden forleden løbet fra hende og havde giftet sig med en anden«⁹.

En noget penibel sag kom vel engang i 1554 til afgørelse i kapitlet: en mand havde forpligtet sig til at ægte en pige, men nu ønskede han at ophæve trolovelsen, fordi han syntes, at han var for gammel til at gifte sig. Pigenes fader fordelte ham derefter for hovedgæld og faldsmål.

Sagen blev behandlet af Hans Tavsen sammen med kapitlet i Ribe, og man kom her til det resultat, at fæstemanden var forpligtet til at holde sit løfte, med mindre den aldrende fæstemands og den svigtede fæstemøes herskab »med pigens eget samtykke« kunne »fordrage (forlige) dem anderledes for hans alderdoms skyld«.

Sagen kom for rettertinget, der den 11. august 1554 stadfæstede tamperrettens dom, og altså ligesom denne i virkeligheden lod sorteper gå videre¹⁰. Og yderligere:

Den noget stivsindede, stridbare, men skarpttænkende og velbegavede magister Iver Bertelsen (ca. 1530-83) havde ikke alene som sognepræst i Stege højest egenhændigt ændret dåbsritualet ved at udelade eksorcismen (djevlebesværgelsen), men han havde også på uretmæssig vis ophævet trolovelsen med sin fæstemø Kirsten Sørensdatter i Ribe, muligvis en søster til borgmester Klemens Sørensen i Vejle, og regnet med, at sagen var på det rene ved at give hende en affindelsessum. Men så nemt gik det ikke. – Sagen kom sammen med dåbssagen 1567 for konsistorium – universitetets øverste myndighed.

Her måtte magister Iver Bertelsen indrømme, at han havde indgået trolovelse med Ribepigen, men han forklarede, at man ikke havde overholdt de forpligtelser mod ham, som blev bestemt ved trolovelsens indgåelse, og at han og Kirsten Sørensdatter var blevet enige om at skilles. Men hertil svarede en af dommerne, selveste Niels Hemmingsen, i hvis hus den anklagede i sin tid for en billig penge havde været convictor – kostgænger – bl.a.: »Det har altid været holdt her i riget, at folk, som er trolovede og har vidnesbyrd og bevisning derom og har givet hinanden fæstendefæ (fæstensgave), de folk er ægtefolk for Gud og verden. Nu er det bevisligt, at dette er tilfældet med eder, magister Iver, og denne pige: thi er I ægtefolk«.

Konsistorium kunne helt slutte sig til dette synspunkt og afgjorde, at magister Iver Bertelsen ikke måtte gifte sig, så længe Kirsten Sørensdatter levede.

Forseelserne i dåbssagen og i trolovelsessagen blev i øvrigt takseret til fradømmelse af kaldet og til fængselsophold i Sorø kloster. Han var så fængslet et par år, blev løsladt ved kongelig nåde og kunne fortsætte karrieren¹¹. Han blev 1573 gift med Else Hansdatter Mule (død 1605), datter af Hans Mikkelsen Mule til Nislevgård, borgmester i Odense (død 1602)¹².

Jo, der var mange problemer at tage stilling til vedrørende trolovelses- og ægteskabssager – de var mangfoldige.

Hvorledes skulle man f.eks. klare den stridige ægteskabssag, som Lübert Sørensen, borger i Ribe, påklagede? Han besværede sig over, »hvorledes han har fæstet en pige der udi Ribe og hannem gøres forhindring på samme pige«. Kongen vidste ikke, hvad han skulle stille op, og pålagde i et brev 1548 Hans Tavsen at afgøre sagen sammen med kapitlet¹³.

Yderligere – 1558 udgik der kongebrev til Hans Tavsen og Erik Rud, lensmand på Riberhus, i en anden vanskelig sag. Marine Ibsdatter havde klaget over, at Jens Ebbesen i Vrå, hendes fæstemand, havde forladt hende, skønt bryllup helt lovformeligt var bestemt, og ikke ville gifte sig med hende. – Det blev overladt til biskop og lensmand at ordne denne sag¹⁴.

De myndigheder, der på lokalt plan havde med ægteskabssager at gøre, kunne handle i tryk tillid til, at deres afgørelser, blot de var i overensstemmelse med den strenge lutherske seksualmoral, fandt støtte på allerhøjeste sted.

For her holdt man helt i Luthers ånd årvågent øje med, at ægteskabets værdighed ikke blev nedbrudt ved skørlevned. – Man var helt på linie med den store reformator i hans syn på *hor* som vel den groveste synd, fordi den som djævelens værk nedbrød Guds hellige skaberværk og dermed var samfundsopløsende.

I forsøget på så at sige at administrere driftslivet i hele Danmarks rige veg man ikke tilbage for med hårde straffe at gribe ind over for brud på, hvad man i luthersk forstand måtte anse for passende og rimeligt inden for seksuallivet.

Og de bestemmelser, der i så henseende var fastsat i Christian III's københavnske reces 1537, taler deres helt klare sprog, når der her i § 8 står:

»Bliver nogen ægteemand eller ægtekvinde funden i hor, da skal den skyldige ægteemand derfor miste sit hoved, og den skyldige ægtekvinde sækkes og druknes«¹⁵.

Denne lovbestemmelse, der i sin strengthed synes at have overgået al tidligere dansk lovgivning på dette område, var helt i overensstemmelse med den såkaldte kejserlov – Layenspiegel, Strasbourg 1509 – hvor der i 3. del § 4 blev fastsat, at straffen for ægteskabsbrud var livsstraf og drukning¹⁶. – Ved nærmere besindelse har man på dansk grund øjensynligt fundet, at København-recessens bestemmelse var for streng. For allerede i Odense-recessen af 24. juni 1539 lyder det i § 3 i lidt lempeligere form: »Item udi lige måde skal straffes om horsag, at dersom nogen ægteemand findes i åbenhar hor, så det er bevisligt, og har sin ægtehustru levendes, eller og ægtekvinde, som har sin ægtehusbonde levendes, findes i åbenhar hor, da skal de første gang, hvis brøst så findes, straffes på deres gods og pendinge efter deres yderste formue; findes de anden gang, skal de i lige måde straffes på deres gods og siden forvises af landet; kommer de tredje gang, da skal de straffes efter vor ordinanses lydelse; er det en mand, hvis brøst så findes, da mister han hovedet; er det en kvinde, da druknes og sækkes hun ... «¹⁷.

Denne bestemmelse gik ligelydende igen i den københavnske reces af 1547 og i det væsentligste i den koldingske reces af 1558¹⁸.

Også i Ribe fulgte man på det mere lokale plan denne fordømmende holdning over for friere seksuelle forhold, som man ellers ifølge stadsretten havde set ret lemfældigt på¹⁹. Men nu skulle efter det rette bursprog, der blev nedfældet engang mellem 1540 og ca. 1560, følgende bestemmelser gælde i utugtssager:

35. Item er besluttet og vedtaget af borgmestre og råd (og fogden) og den menige mand, at hvilken en karl, som beligger og krænker en pige, og de tjener begge en mand, da må og skal deres husbond tale dem til for tyveri og forræderi derpå, og han og hun siden straffes som vedbør, når derpå klages.
36. Item tjener hun en og han en anden mand, som den last bedriver, da må og skal hendes husbond tale ham til for tyveri²⁰.

Straffen for tyveri var rent principielt den, at manden skulle hænges og kvinden levende begraves under en balje ved galgens fod²¹.

Ingen kunne hævde, at de var ukendt med disse strenge bestemmelser, da bursproget blev oplæst på driktingene efter jul og påske, netop på de mest besøgte tingdage.

Imidlertid var det under de nye forhold vanskeligt at finde frem til de rette afgørelser, og der var da også gennem årene stor forskel på den måde, hvorpå kapitlerne landet over dømte i ægteskabssager, hvorved der forårsagedes så »stor urigtighed«, at kongen alvorligt følte sig foranlediget til at gribe ind²².

Den 15. januar 1570 klagede Frederik II således over de uordentlige forhold vedrørende afgørelsen af ægteskabssager i Fyns stift og forlangte, at biskoppen og lensmændene i Odense og Nyborg i fællesskab skulle bringe disse forhold i orden, »så meget som lov og ret er«. – Men alt gik ikke efter kongens ønske, og en ny formaning udgik til de samme den 20. august 1574²³. Men alt pegede nu på en mere generel løsning af de prekære problemer, og den 13.

april 1579 sammenkaldte kongen som en konsekvens af den almindelige udvikling landets biskopper til et møde i København omkring St. Hans samme år.

Her skulle de sammen med nogle tilfornordnede råder og professorer ved Københavns universitet »gøre en kristelig skik, ordning og regel og koncept, hvorledes dømmes skal om adskillige tilfald udi ægteskabssager«²⁴.

Frederik IIs ordinans om ægteskabssager, den 19. juni 1582

Allerede i 1572 havde summus theologus Niels Hemmingsen skrevet en lille bog (Libellus) om ægteskab, ophævelse af trolovelse og skilsmisse¹, og det var da også den, der i flere henseender lå til grund for det arbejde, som ægteskabskommissionen, der mødte i København, lagde frem, ja på mange punkter var den lov om ægteskab, der tre år senere så dagens lys, blot en oversættelse af Libellus.

Og det må også være Niels Hemmingsens virke, der – kryptocalvinist som han var – er skyld i, at calviniske synspunkter i høj grad har fundet vej til den nye ægteskabsordinans.

Disse synspunkter har i nogen udstrækning medvirket til at stramme loven, som når der f.eks. om trolovelse kap. I § 6 står: »Skal og ikke heller tilstedes dem, som er rettelige troløvet, at søge seng med hverandre, før de er viet og givet sammen udi kirken. Hver, der fordrister sig derimod at gøre, skal straffes af deres øvrighed, når de af sognepræsten bliver påmindede«.

Og hvis kongen tidligere havde været misfornøjet med den forskellige praksis, der i ægteskabssager havde været i tamperretterne landet over, måtte han i hvert fald kunne være tilfreds med, at der nu var givet faste retningslinier, om hvorledes man i så fald skulle forholde sig. Det gjaldt ikke mindst *trolovelse*, der jo var det egentlige grundlag for ægteskab, den ægteskabsstiftende og ægteskabsforpligtende forbindelse mellem de senere ægtefolk.

Det er derfor ikke mærkeligt, at kapitlerne i ægteskabsordinansen omfatter 22 paragraffer om trolovelse af de ialt 53, som ordinansen består af; ægteskab omfatter 24 og jomfrukrænkelse 7.

Indgående er bestemmelserne om, hvorledes man skulle forholde sig i så henseende, om lysning m.m., om forbudte led – som omfattede søskende, søskendebørn og næstsøskendebørn – et forbud, der dog ikke omfattede fyrstelige personer.

Og naturligvis var hemmelig trolovelse forbudt, da myndighederne jo ønskede den fulde kontrol med alle kønsforbindelser – og dette var som tidligere omtalt helt i overensstemmelse med Luthers opfattelse.

Heller ikke kan det vel undre, at trolovelse indgik i drukkenskab, i de umyndige år og i sindsforvirring var ugyldig. Ingen måtte nødes til trolovelse, og hvis der i så fald blev protesteret inden brylluppet, havde forbindelsen ingen retslig gyldighed. Og hvis man havde fæstet en pige, »der var krænket af en anden«, var det tilladt at skilles fra hende. Ville den, der havde »krænket« hende, tage hende til hustru, kunne det nok tilstedes, men kun under forudsætning af, at begges forseelse blev »afbedt« af sognepræsten på prædikestolen.

Dertil – forså den ene af de troløvede sig til anden side, kunne de være »hveranden kvit«, hvis den uskyldige part da ikke ville »benåde« den skyldige. Men forså begge parter sig, skulle det ikke tilstedes dem at blive ved den person, som de havde forset sig med, men straffes som vedbør.

Troløvede nogen sig og ikke bevarede sig med hende, men troløvede sig med en anden, som han havde seksuelt samkvem med, skulle han straffes. Desuden – hvis en mand efter at være blevet troløvet med en pige havde seksuelt samkvem med hendes søster eller nogen af hendes nærmeste slægt, skulle han skilles fra begge, og de skyldige straffes, »som det sig bør«.

Det drejede sig i så tilfælde efter datidens opfattelse om blodskam, og herfor var der, hvis ikke formildende omstændigheder var forbundet dermed, klart dødsstraf. – Det 16. og begyn-

delsen af det 17. århundrede fremviser i Ribe stift flere tilfælde af en sådan i datidens øjne forbryderisk adfærd, der da også medførte henrettelse².

Skete det, at en fæstemand forlod sin fæstemø og blev længe fra hende mod hendes vilje og samtykke, måtte hun efter tre års forløb gifte sig med en anden, hvis da ikke fæstemanden var forhindret i lovligt forfald.

Det kunne jo ske, at den ene af parterne efter indgåelse af trolovelse begik en forbrydelse, i så fald kunne trolovelsen hæves af den anden part.

Havde den ene af parterne før trolovens indgåelse en hemmelig sygdom som spedalskhed, epilepsi »eller nogen anden slig besmittelig og vederstyggelig syge« – og her tænkes der uden tvivl på syphilis, den i samtiden så frygtede farsot – »og ikke den åbenbarede«, var det den anden tilladt at hæve trolovelsen. Men hvis sygdom ramte, efter at trolovelsen var indgået, kunne forbindelsen ligeledes hæves, men først efter en tids forløb, og det viste sig, at sygdommen ikke var helbredt.

Det kunne vel heller ikke undgås, at den ene af parterne inden trolovelsen foregav at være mere formuende, end det efter trolovens indgåelse viste sig at være tilfældet, men i så fald måtte de implicerede parter dog ikke skilles, »efterdi det synes en meget stor letfærdighed, at nogen skulle sig udi den vigtige handel med hverandre indlade, førend de vel kender hinanden«.

På dette punkt var ægteskabsordinansen i klar modsætning til kanonisk ret³.

Et særligt afsnit af ægteskabsordinansen drejer sig om *jomfrukrænkeren*, og det slås her indledningsvis fast, at seksuelt samkvem mellem parterne før trolovelse var ægteskabsforpligtende, hvis pigens forældre eller hendes formyndere samtykkede heri.

Hvis en mand blev sigtet for utugt med »mø eller pige« og benægtede dette, skulle han værge sig derfor efter loven eller bøde derfor efter loven og recessen, d.v.s. betale ni mark til kvindens rette værge og otte skilling grot til sit herskab⁴.

Sigtedes nogen for usædelighed med uberygtet enke, skulle han værge sig derfor efter loven »eller bøde udi lige måde«. Herved bestemtes det ganske simpelt, at en mand bl.a. kunne befri sig for beskyldninger fremsat af en kvinde, der påstod, at han havde haft illegitim kønsligt samkvem med hende, ved blot at aflægge ed på, at han var uskyldig. Altså en i høj grad kvindediskriminerende bestemmelse i ordinansen.

Gentagne grove (ubluelige) *voldtægtsforbrydelser* mod uberygtede møer eller enker medførte, at voldtægtsforbryderen blev straffet »på livet eller udi andre måder med tilbørlig alvorlig højeste straf«.

Dersom nogen voldtog en ærlig mø eller enke, – altså når det drejede sig om enkeltstående tilfælde – var straffen egentlig den samme – men hvis der var så formildende omstændigheder forbundet dermed, at han blev benådet livet, skulle han tage den voldtagne til ægte, hvis hun og hendes formyndere gik med dertil, men ville de ikke det, skulle han give hende erstatning efter »fælles venners råd og samtykke«.

Hvis en mand havde voldtaget flere, og ingen ville tage ham til ægte, skulle han lide dødsstraf.

Man kan måske studse noget over disse lidt uklare og i visse tilfælde ret lempelige bestemmelser, der tilsyneladende er bestemt ud fra mandsdominerede synspunkter.

Den ideale tilstand for det almindelige menneske var naturligvis det af reformatorerne så højt besungne *ægteskab*, men det kunne jo ikke nægtes, at visse forhold kunne virke stærkt forstyrrende i denne for samfundet så vigtige ordning: det gjaldt f.eks. *hor*, og i den henseende slog ordinansen fast, at oplagt hor var *skilsmissegrund*, dog med det forbehold, at den, som af den grund ønskede skilsmisse, var uskyldig og ikke selv havde gjort sig skyldig i samme forseelse. Men hvis den ene ægtefælle i så henseende forbedrede sig, og den anden ikke gjorde det, kunne den, der havde forbedret sig, godt opnå skilsmisse.

Hvis nogen har »givet den anden mærkelig årsag til sådan forseelse med rufferi, tyranni eller i andre måder ... bør dem ikke heller så letteligen at skilles ad«.

Dette udtrykkes mere klart i Niels Hemmingsens Libellus, hvor der står: »Hvis en ægtemand offentligt stiller sin hustru til pris til utugt, kan han ikke skille sig af med horkvinden, da han selv er ophavsmand til forbrydelsen«.

Og voldtægt af hustruen gav ikke en ægtemand ret til skilsmisse. – Det må øjensynligt være forekommet, at ægtemænd så at sige har føjet spot til skade ved at støde den voldtagne hustru fra sig. – Det var i hvert fald ikke muligt for fremtiden.

Dertil – hvis en mand efter at have »befundet sin hustru udi hor, søger seng med hende, da har han dermed forbrudt sin tiltale til hende«. Men hvis han yderligere fandt, at hun bedrev hor, og holdt sig fra hende, kunne han anklage hende og opnå skilsmisse. Men han måtte ikke gifte sig igen uden kongens særlige bevilling, og dette kunne først ske efter tre års forløb og det under forudsætning af, at han havde skikket sig ærligt og kristeligt. – Og horkvinden måtte ikke gifte sig eller blive boende i samme sogn, herred eller by som sin fraskilte mand.

Skilsmisse kunne også tilstedes, hvis den ene af ægtefællerne uden grund og uden den anden parts samtykke forlod huset, dog således at den forladte skulle »tøve« i mindst tre år, med mindre det kunne bevises, at den bortgåede havde seksuelt samkvem med en anden. I så tilfælde måtte den forladte straks gifte sig igen. Men hvis den, der var forladt, inden for de tre år forså sig, skulle den pågældende være under tilbørlig straf fra sit herskabs side, men måtte ikke forbydes ægteskab uden med den person, som vedkommende havde forset sig med.

Men drog en ægtemand i krig eller som købmand på rejse og blev længe borte, skulle hustruen vente på ham i syv år, og hvis det viste sig, at han blev holdt fangen eller på anden måde var forhindret, skulle hun blot vente på ham og måtte ikke gifte sig med en anden. Hvis ægtemanden derimod var faldet i krig eller på anden måde omkommet, måtte enken efter dom gifte sig igen, vel at mærke, hvis hun havde skikket sig vel.

Men hvis det viste sig, at ægtemanden alligevel levede og vendte tilbage og begærede sin hustru til sig igen, burde hans tidligere hustru vende tilbage til ham, hvis han da ved vidnesbyrd kunne bevise, at han i mellemtiden havde forholdt sig tilbørligen og ikke havde forset sig med nogen anden.

Impotens var under særlige omstændigheder også skilsmissegrund. Der skulle således gives ægtemanden tre år til at blive helbredt derfor, »om han havde den brøst før brylluppet«, men hvis impotens opstod, efter at ægteskab var indgået, »da skulle de bære det som et andet kors, ægtefolk kan tilkomme«.

Hvis en af ægtefællerne forså sig med den anden parts søskende eller nærmeste slægt, altså begik, hvad der i samtiden blev betragtet som blodskam – og nådigt blev benådet livet – skulle ægtefællerne blive sammen, med mindre den krænkede part ønskede skilsmisse.

Havde en mand en fæstemø, og han tog en anden til ægte, burde han, hvis han yderligere havde haft »at skaffe med samme sin trolovede«, forlade hustruen og beholde fæstemøen, om hun ville. Men dersom han i så måde var uskyldig med fæstemøen, skulle han blive hos hustruen, især hvis hun ikke vidste, at han i forvejen var trolovet. – Var hun derimod vidende derom, burde han blive hos fæstemøen, hvis denne ønskede det. Men ønskede hun det ikke, skulle han dog ikke beholde hustruen, da hun jo vidste, at han tidligere var trolovet, og manden skulle straffes af øvrigheden med den højeste straf, »som det sig bør«.

Nok så besværlig paragraf at håndtere for de rette myndigheder.

Fik en af ægtefællerne en smitsom sygdom som f.eks. spedalskhed eller frantzoser – d.v.s. sypilis – var skilsmisse ikke tilladt, men ægtefællerne skulle tålmodigt bære det kors, som Gud havde lagt på dem. Men det var i sig selv kristeligt, om den syge ikke begærede at smitte sin ægtefælle. Dog hvis den pågældende havde været spedalsk før brylluppet og ikke havde meddelt det til den anden part og havde smittet sin ægtefælle, da var skilsmisse tilladt. Det

må formodes, at denne bestemmelse også gjaldt andre alvorlige smitsomme sygdomme som f.eks. syphilis.

Sindssyge var ikke skilsmissegrund. – Det var tyveri og anden halsløs gerning heller ikke, vel at mærke hvis det skete, at øvrigheden sparede den anklagede på livet. Men var der tale om fredløshed⁵, der ikke var benådet i løbet af tre år, måtte den sagesløse ægtefælle under forudsætning af, at vedkommende havde holdt sig ærligen, gifte sig med en anden. – Dog hvis nogen blev fredløs for ærlig gerning, skulle hustruen vente i tre år, indtil ægtemanden eventuelt kunne stille øvrigheden tilfreds og kom til sin fred igen. Skete dette ikke, måtte hun gifte sig igen efter syv års forløb.

Hvis en mand begik bigami, var den anden hustru sagesløs, hvis hun ikke var vidende om mandens første ægteskab, og hverken hun eller eventuelle børn skulle lide skade på ære eller gods. Men fik hun viden om, at han var bigamist, gjorde hun sig skyldig i hor, hvis hun stadigvæk levede sammen med ham, og han skulle, hvis han blev benådet livet, vende tilbage til den første hustru, hvis hun da ville tage ham til nåde. Hvis det ikke var tilfældet, skulle han ikke have lov til at leve sammen med den anden hustru.

På samme måde skulle man forholde sig, hvis det var ægtehustruen, der forså sig.

Således var gennem ægteskabsordinansen af 1582 mange forhold blevet klarlagt i juridisk henseende ægteskabsager vedrørende, og hvis Hans Tavsen i sin tid havde haft en sådan lov at støtte sig til, ville han have haft færre bryderier med sådanne sager⁶.

Håndskrevne eksemplarer af den nye ordinans blev sendt til sikker opbevaring hos stiftensmændene, biskopperne og kapitlerne i alle landets stifter⁷ og skulle her for fremtiden danne et bedre grundlag for afgørelser i ægteskabsager, end det havde været tilfældet med tidligere forordninger.

Og således havde kongen og hans rådgivere gjort deres for at skabe respekt om det hellige ægteskab ved at sikre rammerne omkring det.

»Når tvende personer er nu komne sammen i ægteskab . . .«

Sikrede myndighederne således på deres vis ægteskabet, havde de lutherske reformatorer århundredet igennem i deres herre og mester Martin Luthers ånd ved prædikener og småskrifter søgt at give ægteskabet et nyt indhold. De omsatte Luthers tanker til jævnt og forståeligt, omend undertiden lidt ubehjælpsomt dansk, dog godt nok til at komme en levende folkelighed i møde.

Således som f.eks. Peder Laurentsen (ca. 1485/90-1552)¹, en tidligere karmelittermunk, der som luthersk lektor i Malmø i Malmøbogen (1529) skrev følgende til opbyggelse for den nye læres tilhængere og til forargelse for den gamles: »Ægteskab er en uadskillig tilhøbeindelse mellem hustru og husbonde i troskab og indbunden (indbyrdes) kærlighed, som Gud har skikket mand og kvinde til hjælp, trøst og husvale, til et råd imod synd og ukyskhed, til at formere menneskenes slægt og køn, Gud til ære, menneskene mellem dem selv til tjeneste, hjælp og bistand.

Det er ret ægteskab og ægteskabsstats beskrivelse, i hvilken vi kan intet ondt eller uheldigt befinde at være, for hvilket klærkeriets hellighed må ikke det ægteskab fordrage, hvilke dog ganske lidet eller intet regner hor, jomfrukrænk eller skørlevned etc.².

Og Peder Laurentsens ordensbroder og kollega som prædikant i Malmø, hollænderen Frands Vormordsen (1491-1551)³, der døde som biskop i Lund, udgav i juni 1531 et skrift: En kort forklaring og forskel på den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom, hvor han med mange udfald mod den katolske morallære bl.a. skriver: »Item når Gud har skabt mennesket med en naturlig kærlighed til sin mage og en begæring til at avle børn, hvilken endnu er i os og bliver ligervis som i jorden den førsteskabte frugtsommelighed til at bære frugt etc.,

og han dertilmed har selv skikket og indset (indsat) en ubesmattet ustraffelig ærlig og kysk mands og kvindes samkvem i ægteskab, og når såre få kan deres mage ombære (undvære), thi det er en besynderlig Guds gave, ikke givet hvert menneske, og fordi at ingen skal falde udi skørlevned, da er dem alle ægteskab hårdelige budet (påbudt), som ikke har denne gave«⁴.

Niels Palladius, Frands Vormordsens efterfølger som biskop i Lund, fandt sig i 1557 foranlediget til at udgive et lille skrift: Det hellige ægteskabs ordensregler, hvor der bl.a. står at læse: »Det hellige ægteskabs stat er en mands og kvindes lovlige tilhøbeføjelse, formedelst Guds ord, efter begges samtykke, som skal bo hos hverandre kristelige, venlige og ærlige til døden og forøge verden og være hverandres medhjælp«, og Lunde-biskoppen fortsætter med at skrive, at ægteskabet »skal være en lægedom mod horeri og anden utugt; derfor skal unge folk, piger og drenge, flittelige tage sig vare for ondt selskab, utugtige ord og fagter og anden utilbørlig løsagtighed og med stor alvorlighed høre og lære Guds ord og deres katekismus og idelige bede Gud, at han vil bevare dem i renhed og kyskhed, til de kommer i deres ægteskabs-seng«.

Og endvidere: »Når unge folk er komne til alder og fornemmer, at de har ikke kyskheds gave, men den onde lyst begynder at optændes i dem, da skal de råbe til Gud om hjælp og bede ham om en god staldbroder . . . «

Yderligere: »Når tvende personer er nu komne tilsammen i ægteskab, da skal de atter igen omvende sig til Gud og idelige bede ham om bistand og hjælp og lægge deres forgangne ungdomssynder af og vogte sig for horeri, skørlevned, skam og vanære«.

Det kunne i al sin dysterhed naturligvis ikke fejle, at »Manden skal være herre og regenter, kvinden skal være lydige og underdanige«, og dette kommer den lærde biskop med et bevis for ud fra tre klare forhold: 1. At Adam var skabt før Eva, og at Eva var skabt for Adams skyld. 2. at »Gud lagde Eva og alle hendes døtre det kors på, at de skal være deres mænd underdanige og kalde manden herre i kopi«. 3. at manden er stærkere og klogere end kvinden. »Derfor bør ham at være herre, fordi turde ikke hugormen i Paradis friste Adam, men Eva«.

Det var soleklart, at man burde se sig godt for, hvis man i det hele taget mente sig egnet til ægteskab – og her drejer det sig ikke kun om den i den senere ægteskabsordinans omtalte kønslige potens – manden burde forvisse sig, om den, han kunne tænke at gifte sig med, var lad, ørkesløs, en vinduesfugl, løsagtig eller tugtig, tro, sanddru, og tilsvarende burde kvinden forvisse sig om den eventuelle mands kvaliteter, om han var »huigehiernet (?), vild, umild, knoburen, om han er en dobler, dranker, huggebasse, lad etc.«

Men, føjes det forsonende til i den alment nedvurderende holdning til kvinderne: »Endog manden er af naturen visere og forstandigere end kvinden, dog skal manden ikke forsmå sin hustrus råd, som mange selv kloge gør, men den ene skal søge hjælp og trøst ud af den anden ... «⁵.

Disse og andre velmenende bøger i den nye læres ånd gik på rappe fødder over hele landet, også i Ribe har man således kunnet studere dem og skrive sig et og andet nyttigt og Gud velbehageligt bag øret – alt til husbehov – og naturligvis prædikede man også her det nye ægteskabsevangelium.

Hans Tavsens har øjensynligt med Peder Palladius' visitatsbog i hånd alvorligt ivret for den nye orden overalt i sit stift. – Og det skulle naturligvis ikke mangle, at den på egne og andres vegne så ægteskabsivrige Peder Hegelund måtte give sit besyv med som f.eks. i Elogia mulierum: Om ypperlige Quindfolk, nogle bibliske Historier forfattede udi Rhiim til en Bryllupsdict udi Trude (Truid) Biørns til Biørnsholm met Jomfru Ermgard (Ermegård) Gyldenstjerne, deris Bryllups Høytid d. 20. Aug. 1587; her giver han i troskyldige og fromme vers belæring i lutheransk ægteskabsdogmatik, som når han skriver:

Ægteskab er Guds ordning og skik/
 som af Gud selv velsignelse fik/
 blev stiftet af ham i Paradis/
 der mennesken var uskyldig og viis/
 og er hans underlig råd og gave/
 hvilket han endnu vil holdet have.
 Endog at mennesken blev forkrænket/
 at alt det gode Gud hannem skænket/
 ved syndefald blev så berøvet/
 at al hans væsen er såre bedrøvet/
 og naturen er gåen af lave.
 Dog vil Herren det endnu så have/
 at ægteskab i ære og agt
 holdes og fordres med al magt.
 Og skal den rette lægedom være
 mod syndige lyst og ond begære/
 og mennesken skal det visselig vide/
 at Gud må jo ingen utugt lide.
 Men strengelig vil, at mand og kvinde
 skulle leve med kyske legeme og sinde⁶.

Og den skare, der ved midsommertid 1576 fylkede sig foran den sammentømrede plankescene på Palladsjord sydøst for Ribe domkirkes kor og her bivåned opførelsen af Peder Hegelunds moralsk-didaktiske skuespil Susanna, kunne bl.a. lytte til Ribe-rektorens pris til ægteskabelig fromhed, trofasthed, tillidsfuldhed og sammenhold⁷.

Desuden kan det bemærkes, at der i Peder Hegelunds bispetid regelmæssigt i januar måned blev prædikedet om ægteskab i de prædikeuger, der blev tildelt præsterne i de to sognekirker⁸, en praksis, som muligvis er overtaget fra tidligere tid.

Lutherske ægtekvinder i Ribe

Den lutherske opfattelse af ægteskabets guddommelige oprindelse, dets indlysende og på det nærmeste pligtbårne nødvendighed bandt i langt højere grad, end det havde været tilfældet i katolsk tid, kvinderne i de lutheranske lande til deres biologi. Deres funktion som børnefødere kom meget tydeligt i forgrunden.

Og således som de sociale, religiøse og økonomiske forhold nu engang formede sig, var opgaven som hustru, husmoder og børneopdrager eller huslig medhjælper den eneste, der i virkeligheden i den nye læres tegn stod åben for den unge og for den sags skyld også for den ældre kvinde, hvis tilværelsen for hende skulle have et meningsfyldt indhold, ja i det hele taget give hende eksistensvilkår på så nogenlunde rimeligt grundlag.

Hun kunne ikke som tidligere søge optagelse i et kloster, hvis hun foretrak det da højt respekterede liv i kyskhed inden for et klostres mure.

Men godt eller mindre godt håndslag, ferm eller mindre ferm til det omfattende kvindearbejde – kvinderne havde selv som tyende en betydningsfuld plads at udfylde i samfundet, skade blot, at dette ikke kunne opveje den mindreværdsfølelse, som det patriarkalske, mandsdominerede samfund ikke mindst med støtte i religionen påtvang dem i kraft at deres køn.

Det var ganske på linie hermed, at kvindediskriminationen blev mere og mere udtalt, efterhånden som århundredet skred frem. Det gjaldt f.eks. inden for arveretten. Her blev Jyske lovs normer, der i arveretslige spørgsmål stillede kvinderne ringere, end det var tilfæl-

det i andre landskabslove, nemlig gennemført for hele landet¹. Dette berørte naturligvis kvinderne i Ribe mindre, da de i forvejen var underkastet Jyske lovs bestemmelser; men tendensen var klar nok, også i anden sammenhæng.

Kvindediskriminerende var det således, når det i Christian III's reces af 1547 § 25 blev fastslået, at en adelig kvinde, der giftede sig med en borgerlig mand, straks skulle sælge sin jord til frit folk – altså til adelige².

Maren Gundes i Ribe havde som tidligere omtalt³ måttet sande, hvor umuligt det var for en borgerlig kvinde af hendes børns adelige slægtninge at blive anerkendt som hustru til deres adelige fader. Men ifølge recessen af 19. juni 1582 blev det nu officielt fastslået som lov, at hvis en adelsmand giftede sig med en borgerlig kvinde, var eventuelle børn efter dem ikke arveberettigede til faderens og fædrene frænders jordegods og mistede også på anden vis de privilegier, der tilkom en adelig⁴.

Det var nok i første række standsøkonomiske interesser, der lå til grund for gennemførelsen af ovennævnte bestemmelser⁵, men de var dog ligefuldt i deres virkninger med til at nedsætte kvindernes omdømme.

Det viser sig i øvrigt også, at kongen nok så meget kunne optræde som ægteskabets beskytter, men dette hensyn måtte klart vige, når adelige godsinteresser stod på spil.

Den kvindediskriminerende tendens blev under alle omstændigheder helt klar, når det i Christian III's recesser blev fastslået, at ægtemanden havde ubegrænset rådighedsret over ægtefællernes fællesgods, hvad der efterhånden var blevet et mere og mere omfattende begreb, da særjorden i stadig højere grad så afgjort trådte i baggrunden.

I de foregående århundreder havde kvinderne nemlig haft en betydelig rådighedsret over ægtefællernes bo, hendes samtykke krævedes således, hvis ægtemanden ville sælge hendes særjord, hvis han da ikke kunne overlade hende lige så megen jord af sit eget.

Oftest optrådte de på tinge med fuldmagt fra deres mænd.

Værd er det at bemærke, at udgifterne til den daglige husholdning blev bestridt af fællesboet, derefter at mandens særje og slutteligt af hustruens⁶.

Også enkers stilling var ved middelalderens slutning friere, end den senere blev. Der krævedes ganske vist en værge, når hun giftede sig igen eller ville afhænde jord; men det stod hende helt frit for at pantsætte jord, indgå kautionsforpligtelser og kvittere for penge, som hun havde modtaget⁷.

Til sammenligning kan generelt tjene den usikre og ofte meget ulykkelige stilling, som reformationsårhundredets kvinder kunne komme i, når deres ægtemænd egenrådigt og mere eller mindre klogt og velovervejede disponerede over det gods, som hustruen havde bragt ind i ægteskabet. Hendes enkestand kunne da ofte blive alt andet end misundelsesværdig.

Der skulle i det 16. århundrede er vist format til for en kvinde at trænge igennem disse mandsverdenens barrierer, og da altid på mandsverdenens præmisser. – Men ligegyldigt hvordan forholdene end kunne forme sig for den enkelte i samfundet, om man var kvinde eller mand, et stod fast, og det var, at det hellige ægteskab efter den autoritære stats bestemmelse var den anerkendte ordening, som alle måtte overgive sig til, hvis der var mulighed derfor. Det var ganske simpelt den normale selvfølgelighed, og den store dødelighed i befolkningen som følge af mangelfuld hygiejne og ringe udviklet lægevidenskab medførte oven i købet, at man almindeligvis var gift flere gange i sit livsforløb.

Ribe dannede i så henseende ingen undtagelse.

Hyppige ægteskaber i Ribe

Betydningsfuld var det i den henseende, at den lutherske lære vendte sig mod den katolske kirkes lovprisning af enkestandens kyskhed. For som Peder Laurensen skriver i Malmøbogen: »Kan vi ikke end dog udslukke Adams ild, brynde og begæring, før vi skal falde, da er

vi pligtige, under vor saligheds fortællelse, at ægtegifte os, være sig biskop, munk eller præst, ihvo det er, nonne, vidue (enke) eller jomfru¹.

Det var helt i den nye læres ånd, og den ihærdige lutherske skribent Christiern Pedersen (død 1554)² fulgte godt trop hermed, når han i Nederlandene i 1531 skrev hjem og sikkert nok lovlig generøst, men dog med en vis støtte i Timoth. 1. kap. V, v. 9 lod forlyde: »Gud vil ikke, at nogen enke, som er mindre end 60 år, skal love kyskhed³. – Altså anbefaling af enkeægteskab højt oppe i årene.

Nok så verdenserfaren i den henseende var vel den midaldrende Peder Hegelund, da han, omgivet af en stor børneflokk i domkirkens sognepræstebolig Snagdalen, med lykkelig forventning om at blive gift med den purunge Anne Andersdatter Klyne til sin private fornøjelse skrev:

Hvo, der sår verling (vår rug)
og ægter kærling
og fisker efter sterling,
den haver hverken korn, børn eller fisk⁴.

Måske har han, medens han skrev dette i 1593, sendt en lidt ufrom tanke til vennen Laurids Gødesen, der samme år blev gift med enken efter den anden gode ven borgmester Peder Mortensen Hegelund, den unægteligt noget aldrende Marine Laugesdatter, der i øvrigt døde år 1600, tre år efter sin mand⁵.

Et andet eksempel på, at man ikke holdt sig til blot ét ægteskab, er Anne Hansdatter (født ca. 1550), datter af den stridbare lægebogsforfatter Hans Kristensen Bartskeer (ca. 1530-1604). Det ses, at hun først – den 11. oktober 1573 – blev gift med Kristen Sørensen Bartskeer, borger i Ribe ligesom hendes fader, og efter hans død med Klaus Junge Bartskeer (død 1601) og tredje gang – 1603 – med den lidt problematiske Vulf Baltersen Bartskeer, senere byfoged og borgmester i Århus⁶.

Hendes fader var i øvrigt også gift tre gange: anden gang – 1578 – med Marine Nielsdatter, datter af Niels Tovskov, byfoged i Ribe, og enke efter Søren Ibsen Bartskeer. De to andre hustruer er ukendte⁷.

Det var – dette sagt i forbigående – just ikke evangeliske familieforhold med stille paradisisk fred, datteren gik ind til ved indgåelsen af de tre ægteskaber, da alle hendes mænd kom til at ligge i strid med hendes fader⁸.

Ved sit sidste ægteskab med sine omved 50 år må Anne Hansdatter vel siges at have holdt fuldt evangelisk enkemål, og så kunne Peder Hegelund gøre sig nok så spydske tanker i sådanne tilfælde.

Mere almindelige forløb end de ovennævnte ægteskaber havde de, der fulgte mønsteret således som det f.eks. formede sig for bl.a. Lene Jacobsdatter, datter af sognepræsten ved domkirken, senere biskop i Odense Jacob Madsen Vejle. Hun blev nemlig 1587 vel ca. 20 år gammel gift med den latinske digter, dr. med. og medicus i Ribe Hans Lauridsen Amerinus, der tidligere havde været gift med Anne Hansdatter (død 1586), datter af Hans Torbensen, borger i Ribe⁹. Efter Hans Lauridsen Amerinus' død blev hun september 1608 gift med Jens Andersen Lund, borger i Ribe (død 1625)¹⁰

Og videre:

Marine Kristensdatter, datter af Kristen Pedersen, borger i Ålborg, var først gift med storkøbmanden i Ribe Jens Klyne, der døde 1565¹¹. Året efter giftede hun sig med borgmester Jens Kristensen Hegelund¹², der tidligere havde været gift med Anne Pedersdatter, datter af den ikke særlig kendte, men sandsynligvis ret velstående Peder Ibsen, borger i Ribe, og dennes hustru Anne, der i øvrigt efter sin mands død giftede sig med den ansete borgmester Jørgen Pedersen Juel (død 1546)¹³.

Anne Pedersdatter, der var moder til Peder Hegelund, døde 1562¹⁴.

Og endelig:

Den tidligere omtalte magister Iver Iversen Hemmet giftede sig som enkemand 1603, året efter sin første hustrus død, som allerede nævnt med rådmand Peder Baggesens datter, Karine.

Mange andre eksempler på sådanne mønstre kunne nævnes.

Som det fremgår af disse og – kan det tilføjes – andre ægteskabsforløb, var der ofte kun kort tid mellem en ægtefælles død og den tilbageblevnes nye ægteskab. Men få har vel i Ribe i så henseende været så hurtig i vendingen som borgmester Laurids Thøgersen. Han mistede således tidligt på foråret 1570, vel i slutningen af marts, efter 21 års ægteskab sin hustru Karen Jensdatter, som tidligere omtalt datter af sognepræst ved St. Katharine kirke Jens Varder, og enke efter en Ribe-borger.

Men allerede i november samme år indgik han ægteskab med Ingeborg Lambertsdatter, datter af den velstående Lambert Ibsen, rådmand i Ribe, død 1565¹⁵.

Dog endnu hurtigere var Ribe-købmanden Poul Jensen, der den 7. august 1601 blev enkemand. Han aftalte samme år i november ægteskab med Mette Lauridsdatter, datter af borgmester Laurids Thøgersen og enke efter den formuende købmand Bertel Nielsen Skrædder. Enkemand og enke blev gift den 31. januar 1602¹⁶.

Tidlige ægteskaber i Ribe

Som hele samfundsstrukturen var dengang, måtte det være forældrene meget magtpåliggende at få deres børn og da vel især pigerne anbragt i ægteskaber, der i hvert fald i økonomisk henseende var så fordelagtige som vel muligt, selv om det nok vil være forkert udelukkende at betragte forældrenes bestræbelser ud fra dette meget snævre synspunkt, hvad der i øvrigt heller ikke – som tidligere omtalt – var i Luthers og de øvrige reformatorers ånd.

Det kunne næppe gå hurtigt nok med at få døtrene afsat, så meget mere som reformatorerne, tyske som danske, ud fra deres dystre syn på det menneskelige driftsliv tilrådede endog meget tidlige ægteskaber, så de unge kunne undgå det illegitime kønslivs mange fristelser.

På det område var man i Ribe i fuld overensstemmelse med den nye læres krav, ikke mindst når det gjaldt om at få afsat Ribes døtre.

Som tidligere bemærket gik de gejstlige i Ribe i så henseende i spidsen med hensyn til at frelse unge kvinder ind i det hellige ægteskabs sikre havn, unge brude og ældre mænd inden for kirken blev i flere tilfælde koblet sammen som ægtefæller, og meget unge og vel i de fleste tilfælde ufærdige og umodne brude var langt fra noget ukendt fænomen i de borgerlige ægteskaber i Ribe.

Anne Sørensdatter Klyne var således 18 år gammel, da hun 1537 blev gift med den 28-årige Søren Jacobsen Stage, senere borgmester i Ribe¹. Deres datter Dortha blev efter alt at dømme 13 år gammel i oktober 1571 troløvet med den 25-årige Peder Baggesen, den senere rådmand, og gift med ham i november 1572². Det var hendes søster Marine, der ca. 15 år gammel i 1554 var blevet gift med den mere end midaldrende kongelige historiograf Hans Svanning³.

Og yderligere:

Karen Andersdatter, datter af rådmand Anders Sørensen Klyne, blev 17 år gammel 1594 gift med den 26-årige Niels Hansen, søn af Hans Jessen (Nielsen) Søhane (1532-1604), rådmand i Ribe⁴. Hendes søster Lisbeth blev 18 år gammel marts 1604 troløvet med Jens Andersen Guldsmid, borger i Ribe⁵, og i juli samme år gift med ham, og den tredje søster Marine blev næppe 17 år gammel i oktober 1604 troløvet med den dobbelt så gamle Odenseborger Peder Jacobsen, en søn af biskop Jacob Madsen Vejle, brylluppet stod i april det følgende år⁶.

Dertil:

Biskop Peder Hegelunds datter Sara var 16½ år gammel, da hun 1604 blev gift med Hans Lassen Lime, senere herskabsfoged og sisemester i Ribe. Hendes søstre Anne og Marine var begge 18 år gamle, da de blev gift⁷.

Endelig:

Karine Pedersdatter, datter af rådmand Peder Baggesen var 14 år gammel, da hun 1603 blev gift med lektor i Ribe Iver Iversen Hemmet⁸.

Det var dog ingenlunde nogen helt let sag at blive gift ind i i hvert fald de højere klasser i byen. Man blev set grundigt an.

Selv en så agtværdig og respektabel mand som Peder Hegelund havde – skønt veletableret i det ripensiske samfund – ikke så få kvaler at gennemgå og hindringer at overvinde, inden han fandt passende livsledsagere⁹.

Selv var han yderst afvisende over for Engelbrecht Andersen Guldsmid, borger i Ribe, der 1600 havde vovet at hæve sine øjne til bispedatteren Marine¹⁰.

Den forsmåede bejler trøstede sig dog med den 16. maj 1602 at gifte sig med Marine Poulsdatter, søster til den senere rådmand i Ribe Jep Poulsen Vilslev¹¹. Kort tid efter kunne biskoppen så meddele, at der var en fortrædelig historie i omløb om Engelbrecht Andersen Guldsmid, vel til en retfærdiggørelse af, at han 1½ år i forvejen havde givet ham afslag, da han mødte op som frier¹².

Den 12. december samme år kom Marine Pedersdatter Hegelund i sikker havn hos magister Poul Ankersen, præst i S. Starup-Grarup i nærheden af Haderslev¹³.

Et ægteskab skulle helst have en solid økonomisk baggrund for at være antageligt i hvert fald i de toneangivende kredse i byen.

Hvorledes det i den henseende stod til i de lavere lag unddrager sig vor viden – på dette som på andre punkter er vi her uden muligheder for at trænge ind i de problemer, der knyttede sig til ægteskabsindgåelser – men man kan forlade sig på, at de i deres grundelementer har været de samme som i højere klasser.

Men man har nok ikke her haft råd til den samme forargelse, som Peder Kristensen øjensynligt giver udtryk for, når han som student i København i sine almanakoptegnelser kunne notere, at Mette Pedersdatter Spandet i Ribe var blevet gift med »en rømmet karl«¹⁴.

»At fejre ægteskabets stiftelse på festlig vis og ikke lade det foregå i en afsides krog«¹

Kunne det ægteskabelige liv forme sig nok så usikkert i en vanskelig tid med megen uro, var de forhåbninger, som ægtefællerne af den ene eller den anden grund nærede til fremtiden, naturligvis så store, at det var ganske utænkeligt, at man ikke alt efter ens tarv fejrede bryllup på festlig vis, selv om de på deres undersåtters vegne evigt bekymrede myndigheder kunne nære megen betænkelighed med hensyn til de udgifter, som var forbundet hermed.

Ansvarsbevidst slog Christian III og hans rådgivere da også i den anden københavnske reces af 24. august 1537 ivrigt til lyd for, at ingen »bryllupskost« blandt borgere eller bønder måtte være længere end to dage, og at ingen måtte bede flere til bryllupskost, end han kunne »lade udi sin egen stue«².

Men se til, om det utaknemmelige folk forstod at værdsætte denne omhu efter fortjeneste. For to år efter måtte de samme myndigheder beklage sig over, at mange havde opfattet den omtalte bestemmelse i værste mening, og føjede opgivende til: »Thi er vi tilfreds, at hver herefter gør bryllup og barsel efter sin egen vilje og formue«³. – Efter denne lidt valne formulering havde myndighederne i virkeligheden tydeligt nok tilkendegivet, at man lod folk passe sig selv i dette anliggende – vist en meget klog beslutning.

Dog – det må alligevel have någet i sindet ved hove, at der var så stor usikkerhed dette og andre spørgsmål af lignende art vedrørende, og det så meget, at man i 1557 syntes, at der nu måtte sættes skik på bryllupsfestlighederne. Det blev da bestemt, at hvis en borgmester, en rådmand eller en købmand ville holde bryllup, skulle han gøre det i sit eget hus, og det var dem tilladt at indbyde dertil 24 »par folk med deres børn og døtre«, iblandt dem også medregnet »forgangskvinderne« (de kvinder, som på forskellig vis gik til hånde ved brylluppet) og yderligere 12 »unge karle«. – Efter gammel sædvane skulle denne – hvis den blev fyldt op – ikke helt lille skare om søndagen følge brud og brudgom til kirke, og ved middagstid kunne den så komme i brudgommens hus til måltid og om aftenen til dans på kompagniet eller på rådhuset. Om mandagen kunne gæsterne atter komme til middag i brudgommens hus og om aftenen til dans på kompagniet – og så var det slut. Dog – hvis brudgommen om tirsdagen ville bede nogle af sine venner til middags- eller aftensmåltid, måtte han gerne gøre det.

For håndværkere skulle følgende bestemmelser gælde: Håndværkeren skulle holde bryllup i sit eget hus – naturligvis – og måtte indbyde dertil 12 »par folk med deres børn og døtre«, heri indbefattet forgangskvinderne, dertil 6 »unge karle«, og dette selskab skulle så følge brud og brudgom til kirke om søndagen, og derefter kunne det komme til måltid i brudgommens hus, enten middag eller aften, som det nu kunne behage brudgommen, om mandagen på samme måde til spisning middag eller aften – og så ikke mere⁴.

I den såkaldte Ribe-reces af 1561 fulgte man i Ribe med selvbestaltede udvidelser de omtalte kongelige recesser op med en bestemmelse om, at man ikke måtte byde bryllupsgæsterne på mere end seks retter mad, og der måtte ikke skænkes vin ved den lejlighed – alt under en bøde på 10 daler⁵. – Øl blev altså i Ribe betragtet som fuldtud tilstrækkeligt til at gøre det i øvrigt ikke knappe festbord muntert og oplivende.

Og når Peder Hegelund i juni 1600 sendte Niels Klokke til Haderslev for at fragte skib til Rostock efter tysk øl, har det øjensynligt været i den hensigt at sikre sig godt øl til datteren Annes bryllup den følgende måned⁶.

Det foregik i øvrigt fra bispegården i Ribe. Således var det, hvad der er mange vidnesbyrd om, langt fra givet, at det var brudgommens hus, der var rammen om brylluppet, sådan som det ellers var forudsat i recessen.

Da søsteren Marine i november 1602 holdt bryllup, sørgede faderen for tysk øl fra Kolding⁷, men da Sara blev gift i februar 1604, bryggede man i vinterens hjerte selv bryllupsøllet⁸.

Men de ansvarsfulde myndigheder i Ribe begrænsede ikke blot drikkevarerne ved bryllupper til øl – de gik videre endnu. For det blev yderligere i Ribe-recessen af 1561 bestemt, at en enkebrud ikke måtte udredes med andet end egne klæder, med mindre hun var så fattig, at hun ikke havde klæder til lejligheden – da måtte hun gerne låne sig frem. – Visse folk i Ribe har øjensynligt taget forargelse af, at enkebrudene har lånt udstyr hist og her og med lånte fjer har fremvist en pragt, der ikke stemte overens med alvoren i det, som nu engang i høj grad var et kirkeligt anliggende trods al verdsliggørelse af ægteskabet.

Derfor måtte de heller ikke have mere end en eller to guldkæder på, når de efter gammel sædvane med møer og piger foran sig søndag og mandag gik til kirke. – Hvis de flottede sig yderligere, skulle de betale en bøde på 10 daler – straks at udpante.

Om de unge brude blev det bestemt, at en pige, som havde perlebindicke (perlehårbånd) om hovedet, ikke måtte have mere end en eller to kæder på sig, og i så fald måtte hun kun holde bryllup om søndagen – altså kun én dag – og hun måtte ikke have spillemand foran sig til eller fra kirken. Hvis hun derimod havde sippel – jomfrukrans – på hovedet, måtte hun have to eller tre guldkæder, bælte og himmel over sig, men ellers ikke andet guld eller sølv end det, som hun havde på hovedet – altså brudekrone, der kunne være ensbetydende med sippel. – Denne forskel på brude, der bar henholdsvis perlebindicke eller sippel, kan vel i Ribe kun forstås derhen, at de første var ringere end de andre – og det kan måske udlægges på den

måde, at brudene med perlebindicke havde forsyndet sig mod det fatale sjette bud inden vielsen. – Brud på bestemmelsene vedrørende de to slags brude blev takseret til bøde på 10 daler.

I Ribe-recessen blev det yderligere betonet, at brudederne skulle have bruden »tilredt« inden kl. 8, således at skafferen kunne gå af kirken med brudgommen, når præsten gik til altertjeneste. Skafferen, hvis opgave det var at sørge for, at brylluppet fik det rette forløb ude og hjemme, skulle altså forvisse sig om, at brudfølget betids stod foran kirkedøren. Var det ikke tilfældet, skulle brudederne bøde to daler.

Det tjente nemlig intet formål, at gudstjenesten skulle forsinkes på grund af deres forsømmelse. Og hvis det var sådan, at de, som skulle bære brudeblus, ikke mødte tidligt nok frem, skulle bruden blot begive sig af sted til kirken, og de forsømmelige blusbærere skulle bøde med hver en daler. Der måtte på den dag ikke være bundet bånd af forskellig farve om de lys, der blev båret foran bruden – brud på denne bestemmelse takseredes med en bøde på samme beløb.

Brudene skulle udredes af gifte kvinder, således at døtre af prælater, kanniker og præster blev udredt af gejstliges hustruer og borgerdøtre og tjenestepiger af borgerliges – alt under bødestraf på 20 daler, hvis man så bort herfra.

Man har nok været bange for, at udredelsen af Ribe-brude foretaget af f.eks. adelige ville medføre unødige omkostninger, sådanne, som myndighederne havde et vågent øje for at undgå⁹.

Som det fremgår af ovenstående, var der i Ribe – som overalt i landet – brydninger mellem gammel middelalderlig katolsk for ikke at sige hedensk skik, som det var vanskeligt at få bugt med, hvad Hans Tavsen f.eks. til fulde måtte sande, og nymodens synspunkter med tydelig grund i luthersk lære – og så naturligvis myndighedernes formynderagtige og bedrevende bekymring for ødselhed.

Den kirkelige handling vedrørende bryllup har ganske givet i Ribe som andetsteds i Danmark fulgt den lutherske anvisning med den egentlige vielse foran kirkedøren, hvorved brud og brudgom for Gud og verden erklærede sig for rette ægtefolk at være, hvorefter brudeparret i kirken modtog den styrkelse, der lå i menighedens forbøn og den almindelige opbyggelse gennem præstens ord¹⁰.

Bryllupsgæsterne skulle i Ribe om søndagen være i bryllupsgården inden kl. 11 og om mandagen inden kl. 12¹¹ – man ville øjensynligt forhindre, at det glade brudetog, efter at de kirkelige handlinger var overstået, på vejen til bryllupshuset skulle tage forskud på bryllupsøllet – man har nok haft nogle sørgelige erfaringer i så henseende. – Forsømmelige skulle bøde en daler.

Når man havde arbejdet sig gennem festmiddagen, der efter alt at dømme i åringer foregik i det private hjem, foretrak man i hvert fald blandt rådsaristokratiet, købmændene og de gejstlige at fortsætte festen om aftenen på rådhuset i Grønnegade, de tre huse med takkede gavle ud mod gaden. I det store sydlige hus fandtes den store rådhusal, hvor de socialt mere fremtrædende i byen festede.

Her fandtes det såkaldte brudebord eller »brud og brudgoms bord« og vel tidligt en særegen lysekroner, der hang over brudebordet. Desuden fandtes der et mands- og et kvindebord¹² – mænd og kvinder har øjensynligt været skilt fra hinanden, men har så kunnet finde sammen i den dans, der ifølge recessen har været tilladt her.

Dog – det måtte i det lange løb anses for u hensigtsmæssigt at holde bryllupsfest to forskellige steder – det kunne f.eks. nok være lidt besværligt for bryllupsgæster, der var øre af god mad og godt øl, at begive sig til rådhuset om aftenen – så hvorfor ikke slå bryllupsmåltidet om middagen sammen med aftenfesten og begynde der, hvor man sluttede, og lade rådhuset danne rammen om hele bryllupsfesten?

Det er muligt, at den senere rådmand Anders Sørensen Klyne i så henseende lagde for, da

han den 26. juli 1572 blev gift med Kirsten Lauridsdatter (1552-1634) datter af rådmand, senere borgmester Laurids Thøgersen, – Da stod brylluppet på rådhuset¹³.

Og således har det f.eks. også været tilfældet med Peder Hegelunds bryllup den 26. juli 1580. – Da »skete«, som han noterer, »mit bryllup på Riber rådhus med dydelig pige Margrethe, hæderlig mands hr. Jørgen Pedersen, provst udi Tønder, hans datter« – i lykkelig lettelse følger han til: »Gud ske lov«¹⁴.

Der har nok været en passende munter stemning ved dette bryllup. Anderledes den 11. september samme år; da holdt Niels Nielsen Bang, borger og rådmand i Bogense, og Mette Pedersdatter, datter af borgmester Peder Mortensen Hegelund, bryllup samme sted, »dog det var meget bedrøveligt for den skadelige brands skyld«¹⁵. – Der er tale om brandkatastrofen i Ribe en uge i forvejen, da en stor del af byen var gået op i luer¹⁶.

Lykkeligere har stemningen nok været, da Peder Hegelund 1600 fejrede sin ældste datters bryllup. Da var i øvrigt den store rådhusal yderligere blevet prydet med to himle over brudebordet, og der var anskaffet høgarnslærred til bænkedyner¹⁷. – Bryllupsøllet har der sikkert ikke været grund til at klage over.

Sluttelig: Rådmand Anders Sørensen Klynnes fem døtre holdt alle deres bryllup på Ribe rådhus – en af dem blev som bekendt gift med Peder Hegelund¹⁸.

Ved disse og andre fester har Ribes gyldne ungdom, de selvsikre, overmodige og hensynsløse rådmandssønner nok forstået at gøre sig gældende på deres særegne måde¹⁹.

Og mon der ikke har været unge af de kredse til stede ved magister Iver Iversen Hemmets bryllup med Karine Pedersdatter den 27. november 1603, da bryllupsgæsterne på festens tredie dag kom i så grove klammerier, at der stod dønninger derefter²⁰.

Men voldsomheder hørte nu dagliglivet til i datidens Ribe, og det kan næppe være af frygt for noget sådant, at den senere rådmand, den dygtige og bjærgsomme Niels Hansen Grisbæk (1549-1618) brød med den nymodens skik og vel først og fremmest af sparsommelighed fejrede sit bryllup med Kirsten Kristensdatter i deres eget hus på Nyjord – yderst ude på Skibbroen. Bruden, der var en datter af Ribe-borgeren Kristen Madsen og enke efter Kristen Friis, borger i Ribe, har vel følt sig pinligt berørt over, at brudgommens sparsommelighed gik så vidt, at han ikke ville betale brudemesse, en daler til de elever fra katedralskolen, som havde opløftet deres røst ved den lejlighed – pinligt, fordi hendes broder Peder Kristensen, den senere sognepræst i Vejle, da gik i mesterlektien, her undervist af rektor Niels Willumsen, formentligt hendes halvbroder. – Niels Grisbæk gjorde gældende, at han ikke havde forlangt en sådan brudemesse, og nægtede at betale herfor, men bytinget kunne ikke følge ham i den henseende, og han blev en daler fattigere²¹.

»Vorder frugtbare og mangfoldige og opfylder Jorden«

(1. Mosebog 9. kap. v. 1)

Som det sikkert med al tydelighed fremgår af det allerede flere gange fremførte, var det et primært formål med den velsignelse, som ægteskabet efter reformatorerne mening var, at der blev født børn, »de kære små børn«, som Luther udtrykte det¹.

For kvinderne var det af så meget større betydning, som det fra Wittenberg lød, at kvinden blev salig ved barnefødsel, når hun forblev i troen og i kærligheden, i helliggørelsen og i ærbarheden².

Og det var helt i overensstemmelse hermed, at Christiern Pedersen fra Nederlandene skrev:

»Hver mand skal have sin hustru på det, at han kan forvare sig fra horeri og slemt levned, og hver kvinde skal have sin husbonde, og de skal leve i deres ægteskabs kyskhed og renlighed med kærlighed og formere verden; thi at (fordi) kvinden bliver frelst fra fordømmelsen, idet at hun føder børn, som S. Poul skrev til Timotheum 2. kapitel«³.

Helt på linie hermed var det, når Peder Palladius i sin visitatsbog, som øjensynligt har været til nytte for Hans Tavsen på visitatsrejserne i det vidtstrakte Ribe-stift, i sit store forbillede Martin Luthers ånd søgte at nedbryde de forestillinger om barselkvindernes »hedenskab«, der var fremherskende i den katolske kirke, men som dog – som tidligere påvist – i senkatolsk tid blev bestridt af Peder Madsen i St. Peders kirke i Ribe.

I visitatsbogen står nemlig at læse, at en barselkvinde ikke var hedensk og ikke behøvede at frygte djævelen, om hun ellers var en kristen kvinde. Døde hun i barselseng, var hun en martyrinde for Gud og fik større løn af Guds nåde og miskundhed, »end om du ellers døde uden ved (uden for) din barselseng, fordi at du døde ikke for din egen skyld, men for dit rette embede, for din mands og barns skyld«. Peder Palladius kunne i øvrigt trøste med, at kun få døde i barselseng⁴.

Smukke og opbyggelige ord unægteligt, netop udtryk for den meget bastante lutherske lære om kvinders – og mænds – snævre tilknytning til en rent biologisk funktion, der var nøje knyttet til den nye læres avlingsdogmatik, massivt udtrykt af Luther i udtalelsen om, at når en kvinde i 20 år havde født børn, var det ude med hende⁵.

Dog – reformatorerens uforgribelige og kompakte krav til kvinde og mand med det mere eller mindre ensidige sigte mod evangelisk børneavl kunne naturligvis ikke udelukke, at det ukuelige liv i sin mangfoldighed gjorde sig gældende på en mere nuanceret og menneskeligt rigere måde. De unge hjerters uro og sødme fulgte, som det kan ventes, deres egne dunkle veje.

I Peder Hegelunds almanakoptegnelser følger vi f.eks. således den 29-årige – ganske vist ikke helt unge, men erotisk uerfarne fromme rektors gryende forelskelse i den purunge Anne Jensdatter (ca. 1554-1573), datter af magister Jens Knudsen Holm (død 1568). Vi bemærker hans skyhed, glæden og uroen ved deres glimtvis møder m.m.⁶

Men sådanne følelser blev af den mere robuste samtid betragtet som mindre væsentlige i forhold til ægteskabets egentlige formål.

Intet under derfor – alt taget i betragtning – at børnerigdom fulgte i den nye læres spor. Og naturligvis også i Ribe.

Som det nok kunne ventes, foregik de højeste lutherske gejstlige her på dette felt som på så mange andre områder de menige lutheranere med et godt eksempel.

Karen Baggesdatter bragte således i sit 40 års ægteskab med magister Jacob Madsen Vejle, sognepræst ved domkirken, senere biskop i Odense, 18 børn til verden. Mere spredt havde Peder Hegelund i sine tre ægteskaber ialt 17 børn⁷.

Marine Sørensdatter fødte i sit 30-årige ægteskab med den kongelige historiograf, dekan i Ribe Hans Svanning 15 børn⁸. Marine Andersdatter (1582-1639), datter af Anders Sørensen Vedel, var i 28 år gift med ærkedegn i Ribe Gøde Lauridsen (1568-1627) og blev moder til 15 børn⁹. Hendes ulykkelige søster Anne (1585-1655) (se s. 109) fødte i sit 17-årige ægteskab med rådmænd Bertel Struck (1549/50-1621) 10 børn¹⁰.

Anne Ibsdatter, datter af borgmester Ib Jensen Tornum (død 1602), var i 35 år gift med borgmester Kjeld Jørgensen (1550-1623) og fødte i dette tidsrum i hvert fald mindst tre sønner og 11 døtre¹¹. Dorte Sørensdatter bragte i sit 19-årige ægteskab med rådmænd Peder Baggesen 12 børn til verden, hvoraf de 10 overlevede forældrene¹².

I højheden på Riberhus foregik Ingeborg Kristoffersdatter Gyldenstjerne (1546-91), gift med Albret Friis (1542-1601)¹³, rigsråd og lensmand over Riberhus len, de ripensiske kvinder med et godt eksempel ved i sit 20-årige ægteskab at føde 13 børn¹⁴. Hendes efterfølger som borgfrue på Riberhus Berthe Nielsdatter Friis (1583-1652) var i 38 år gift med Albret Skeel (1572-1639) til Fusingø, rigsadmiral og lensmand i Ribe¹⁵, og gennemgik 12 fødsler¹⁶.

Selv om disse høje børnetal ikke var ualmindelige, var lidt lavere tal dog normen. Når således Mette Kristensdatter, søster til Jens Kristensen Varder, sognepræst ved St. Katharine

kirke, i sit ægteskab med rådmænd Lauge Steffensen – begge døde 1554 – fødte ni børn¹⁷, må det efter det foreliggende materiale angives som nogenlunde det normale for borgerlige ægteskaber i Ribe¹⁸.

Denne børnerigdom har nok ikke alene været kendetegnende for de fine strøg i byen, men utvivlsomt også for boderne i smøger og slipper, men der vides ikke så meget herom.

På disse mere ydmyge steder må man nok regne med, at der har været en større *børnedødelighed* end blandt de mere besiddende kredse i byen, hvor den i øvrigt kunne være ret så stor. Således ses det, at af Peder Hegelunds 17 børn døde de fem som ganske små, dertil kom et dødfødt barn¹⁹.

Af Albret Friis' og Ingeborg Gyldenstjernes »tretten dejlige børn« overlevede kun syv deres moder²⁰. De fire af Albret Skeels og Berthe Friis' børn døde »navnløse«. I det hele taget overlevede kun to deres moder. Trods dette mente prædikanten, der i 1652 holdt ligtaalen over hende i Viborg domkirke, at kunne betegne hendes livsløb som »så besynderlig livsaligt«²¹.

Andre eksempler kunne nævnes på børnedødsfald.

Døden var i det hele taget en hyppig gæst i Ribe og gav som følge heraf livet der – som andetsteds – en særlig tone og dybde, og sikring af livets fortsættelse gennem børn måtte betragtes som noget livsbekræftende, støttet som det var af religiøse forestillinger.

Tidens lægebøger søgte da også at give *gode råd for besvangring*, som når det f.eks. troskyldigt lyder i Christiern Pedersens lægebog, Malmø 1533:

»Om nogen mister sin mandhed, at han kan ikke bevare sig med sin hustru.

Her skal ingen forundre derpå, at jeg her skriver om denne brøst og bræk, som menneskene tit og ofte hænder på sin manddom og nature, at han kan ikke bevare sig med kvinde, og har ikke heller nogen lyst eller begæring til dem i den måde, og det hænder og mange kvindfolk, at de og fanger sådan bræk og brøst, at de har ikke heller lyst eller begæring til mand. Og denne megen brøst hænder menneskene tit af sygdom, bylder og blegner, som de fanger stundom af megen ond og unaturlig væske, som er og savnes i menneskene af unaturlig drik og grov mad, som ikke kan vel fortæres i menneskenes mave. Stundom kommer sådan brøst af megen frost og kulde, stundom af trolddom, som mange onde og vantro mennesker bruger med djævelen deres mesters onde indskydelser og råd. Dog kan de intet gøre de mennesker, som ret tror på Gud, med alt deres kunst og trolddom. Thi djævelen og hans parti har ingen magt mod dem i nogen måde, som ret tror. Men troldkoner og troldkarle bruger mange underlige stik mod dem, som er i vantro. Det kan vi både høre og se åbenbarlige for vore øjne, og det har vi før både hørt og set, at det er så tit sket desværre. Thi vil jeg skrive nogen lægedomme herefter mod forskrevne sygdom, brøst og bræk, som menneskene hænder i så måde. Thi hvert menneske er pligtig at hjælpe sin natur og legeme så meget som hannem er muligt både med lægedom, urter og andet, som Gud almægtigste har skabt menneskene til nytte og gavn at hjælpe sig mod mange sygdomme«²².

Hvis en mand har »sådan brøst«, råder den folkelige forfatter ham til f.eks. at tage krage- eller svaleæg og smøre »sine stene og hemmelige ting med dem«, eller rævemøg, der skal sønderdeles og blandes med rosenolie og anvendes på samme måde, »da hjælper det ham til sin magt igen«²³.

Til kvinder, der lider af samme skade, giver forfatteren bl.a. følgende råd: »Når en kvinde formærker, at hun kan ikke undfange for nogen brøsts eller bræks skyld og ved dog ikke selv, for hvad sag det er, da må hun bruge disse efterskrevne urter og lægedomme dertil, hvilke som hun kan selv tænke og mene, at hende skal være mest bekvemmelige og nyttelige dertil. Og når hun har haft sin tid (menstruation), da skal hun to sig ren med vand, som bynke er før sådan (kogt) udi. Thi bynke er kvindfolk nyttelig dertil, fordi må de bruge hende til deres mad og drikke, dog en føje ting og mådelig deraf tillige«²⁴.

Endvidere f.eks.:

»De rige kvinder må lade hente aloetræ på apoteket og gøre deraf røg op under deres klæder til dem. Det hjælper dem meget til at blive frugtsommelige. De må lade købe olie af vedbendtræ, som løber op omkring træ og er grønt vinter og sommer. Med den olie skal de smøre dem fra deres navle og nederst nedad og i lyskerne med. Thi hun hjælper dem meget at blive frugtsommelige«²⁵. – Og mere af samme slags.

Det stemmer i øvrigt helt godt overens med de råd, som den humanistiske folkeskribent Henrik Smith (død 1563) giver i sin vidtbekendte og vidtudbredte lægebog fra 1557 for kvinder i samme beklagelsesværdige situation. Her står nemlig at læse: »Her vil jeg sætte nogle lægedomme, hvilke som moderen (livmoderen) renses og gør kvindfolk frugtsommelige, og de skal bruges, når som kvinden har haft sin tid udi tre eller fire dage.

Bynke såden i vin eller i øl og drukket driver kvindernes tid og renses moderen«. Eller:

»Syder man skarlagensurt i vand, røger og bader sig under op med hende, da renses moderen, og kvinden bliver frugtsommelig«²⁶. – Og så fremdeles.

Alt dette lyder jo meget tilforladeligt i de velmenende forsøg på at fremme børnefødslernes antal, men når Peder Palladius i evangelisk iver i sin omtale af barselkvindernes i egentligste forstand saliggørende barselseng trøstigt forkynnder, at kun nogle få kvinder døde i barselseng, stemmer denne optimisme ikke helt overens med Henrik Smiths udsagn i fortalen til Fjerde urtegaard. Her, hvor han især tager sigte på »kvindfolks og spædebørns sygdomme«, behandles kvinderne så at sige udelukkende i relation til formeringen. Og her skriver han, at han ofte har erfaret, »at mangan ærlig, from og dydelig kvindespersion har ombåret og mistet sin helbred og førlighed af ret forsømmelse, hvilket man vel havde kunnet hjulpet med en føje og ringe lægedom, dersom der havde været nogen med det første, som havde givet hende gode råd, eller hun dem selv vidst havde«²⁷.

Og han tilføjer karakteristisk nok for den kønsskræk og det hemmelighedskræmmeri, der trods al tilsyneladende frimodighed herskede i kønslige anliggender: »Somme kvindfolk er og så blu, at de tør ikke åbenbare deres brøst og bræk for nogen læge, men går heden, indtil sygen bliver stadfæstet og tager overhånd, og da nødes de til at åbenbare den, og da er det for silde og står ikke vel til at hjælpes, og om de end hjælpes, da sker det med stor umage og bekostning«²⁸.

Henrik Smith går videre med at beklage sig over, at der »her i disse lande og riger er stor brøst på ret forstandige læger og retsindige jordemødre, som kan give det kvindfolk, som Gud har begavet med foster eller er beladne med nogen anden sygdom, gode råd«²⁹.

Kvindedøden i Ribe

Som følge af de dårlige hygiejniske forhold i forbindelse med den almindelige uvidenhed på det lægevidenskabelige område var det da heller ikke så helt få kvinder, der i Ribe døde i barselseng i det 16. århundrede. Herom vidner bl.a. flere notitser i Peder Hegelunds almanakoptegnelser. F.eks. nævnes Barbara, Jep Borgs hustru, der, som Peder Hegelund skriver, »var lige ved at føde«, men »døde af fødselens smerte«. Og i 1586 døde om vinteren den dygtige og resolute Anne Hansdatter Amerinus i barselseng efter ca. tre års ægteskab. »Hun blev«, som Peder Hegelund noterer, »forløst med tvillinger, og straks derefter døde hun«².

Anne Hansdatter har øjensynlig været ung, da hun døde, og har således fristet skæbne med så mange andre unge kvinder i Ribe, der måtte dø i barselseng.

På sådan måde døde den unge Karine Sørensdatter, der var gift med Ribe-biskoppen magister Poul Madsen, i sin første barselseng 1567 19 år gammel. Hun blev begravet i Ribe domkirke, hvor biskoppen i oktober 1563 havde begravet sin hustru nr. 2, Dorothea Poulsdatter, datter af hofpræst magister Poul Noviomagus (død 1571)³ – hun døde 17 år

gammel. Poul Madsen var gift fire gange, alle hans hustruer døde ganske unge; han døde som tidligere omtalt barnløs⁴.

Peder Hegelunds første hustru Anne Jensdatter døde til ægtemandens store sorg i barselseng 1573 efter godt 1½ års ægteskab 19 år gammel »i brændende påkaldelse af Guds søn«⁵. Også den anden hustru, »den meget blide« Margrethe Jørgensdatter, døde – 1591 – i en i hvert fald ret ung alder – 29 år gammel – omend ikke i barselseng, så dog medtaget af sit 11 års ægteskabs mere eller mindre besværlige fødsler, og efterlod sig en dybt sørgende ægtemand⁶. – Den tredje hustru Anne Andersdatter var øjensynligt af en mere robust støbning. Hun gennemførte i de første 14 år af sit 20-årige ægteskab 8 svangerskaber. Dog havde hun nær sat livet til i sin første barselseng – 1594 – da hun blev syg meget kort efter nedkomsten⁷. Også den femte fødsel – 1601 – forløb under farlige omstændigheder, og slutningen af det følgende års svangerskab var ligeledes forbundet med besvær og fare. Hun var syg 33 dage, og gik – som Peder Hegelund skriver – som kirkegangskone i kirke efter 12½ ugers »hjemsidelse«⁸. Hun har øjensynligt været meget syg, så syg, at hun i oktober, en måned før nedkomsten, fik opium, og dagen efter var hun og biskoppen begge til »Guds bord«⁹.

Hendes kirkekonegang blev med rette fejret med en festlighed, som bl.a. lensmanden på Riberhus Albret Skeel og hans frue Berthe Friis kastede glans over ved deres nærværelse¹⁰.

Peder Hegelund giver i almanaknotitserne, deres korthed til trods, et levende billede af hustruernes besværlige svangerskaber. – Skildringen af den første hustrus død i barselsengen, hvor han omtaler hendes brændende anråbelse til Jesus, fortæller vel noget om den purunge kvindes fortvivelse over afslutningen af et alt for kort liv.

For i den henseende har Peder Palladius' betydelse af et gudvelbehageligt martyrium for den kvinde, der døde i barselseng, næppe haft megen betydning.

Og synderlig hjælp har der ikke været at vente hos de *jordemødre*, der gik til hånde ved fødsler, naturligvis især ikke, når det drejede sig om vanskelige fødsler.

Det vil dog nok ikke være rimeligt at frakende dem en vis erfaring forbundet med deres praksis; men deres uvidenhed var, som Henrik Smith hævdede, stor, og det lyder heller ikke særlig betryggende, når Peder Palladius i sin visitatsbog formaner: »Det skal være langt fra, at en jordemoder skal være en fuld og drukken kvinde, fordi at en dannekvinde tør (kan risikere at) sende bud efter hende den tid hun er fuld og drukken, og hun tør komme og forkaste (fordærve) både liv og barn med sin ulempe. Det bør heller være en kvinde til vilkår, der drikker mælk, end den der drikker øl, endog at øl er uforbudet. Dog bør hun at være ædru såvel om midnatstide som om middagstide; thi hun ved aldrig, når en dannekvinde har hende behov. Det står en mand ilde at drikke sig fuld; end står det en kvinde halv værre, ensiden den, en jordemoder skal være«¹¹.

Og i umiddelbar tilknytning hertil gør han gældende, at en jordemoder burde have en god aflønning, og at hun i købstæderne burde være fri for almindelig skat og tyngelse¹².

Det var yderst beskedne krav, man fra mere officiel side stillede til jordemødrenes viden i fødselskundskab. Det er derfor kun meget summariske, generelle og lægelig set meget intetsigende anvisninger, der i den henseende gives i Den rette ordinans af 1539, når det her lyder: »Sådanne jordemødre skal man have, som er ærlige og gudsfrygtige, der forstår sig noget på sit embede og bor på bekvemmelige steder, såvel de fattige som de rige til hjælp.

Prædikanterne skal undervise disse jordemødre, når de dertil er udvalgte, hvorledes de sig da skal have både med barselkvinderne og med fosteret, først at de skikker sig så med barselkvinderne og dem, som så frammerligt reder til, at de kan trøste dem og formane dem til taksigelse, først for Guds velsignelse, som er livsens frugt, hvilken ikke vederfares alle kvinder, dernæst fordi at Gud er selv nærværendes til stede med hjælp og bistand at bevise, dersom han påkaldes 2 Machabe: vij. med sin egen nærværelse, gørendes selv det bedste.

Fremdeles at de og må forstå den smerte, de lider udi fødslen, at være et kors, der dem er af Gud pålagt, Genes: iij, hvilken dem skal dog med Guds hjælp snarlig vendes om til en stor glæde, Joan: xvi. Og skulle de end stå i nogen livsfare, at de være dog tålige og befale sig Gud med alle dem, som bærer hans kors. Men der tør (behøver) man dog ikke meget tale om, uden der synes stor fare på færde.

Ydermere at de har sig så med frugten og fosteret, som udi moders liv død findes, at de befaler det Gud og agter det sig intet at komme ved, som dødt er og ej er til verden født, aleneste gør sig der sin flid til, at hun, som er forspændt, må blive ved ... «¹³.

Som det tydeligt fremgår af ovenstående, var det så at sige først og fremmest sjæleplejen af barselkvinderne, Den rette ordinans tog sigte på. Og dette havde naturligvis sin berettigelse under de givne forhold, ikke mindst fordi barselkvinderne efter katolsk opfattelse – som tidligere omtalt – var hedenske, lad så være, at Peder Madsen i St. Peders kirke i Ribe i senkatolsk tid prædikede noget andet.

Katolske synspunkter var nu engang ikke sådan at udrydde.

Og karakteristisk nok fortsætter Den rette ordinans ganske vist med at fastslå, at barselkvinderne ikke skal frygte »at høre den onde mand til, som af vanvittighed her til dags ment er« – Gud kunne jo være til stede ved den rette bøn – men ordinansen føjer dog til, »om sådanne end mere fristes end andre« – barselkvinderne er altså dog i en særlig udsat stilling – trods alt – »thi«, som det videre lyder, »Satan lægger sig der vel fast efter, at han må (kan) gøre kvinderne det deres kald hadeligt og kedsommeligt, ved hvilket de allermost tækkes Gud«¹⁴.

Altså djævelen lægger sig i sin evige ondskab og trods især på lur efter de kvinder, der efterkommer Guds bud om at føde børn. Naturligvis drev djævelen sit spil med kvinderne netop i en farlig overgangs- og krisesituation – alt efter folketroens love.

Og Peder Palladius slutter sig helt til ordinansens opfattelse, når han skriver: »Det er vist og fast, og den daglige forfaring giver det vel så at være i sandhed, at djævelen, menneskenes saligheds fjende, lægger sig allermost efter at besvige og bedrage frugtsommelige kvinder og dem, som reder til barsel«¹⁵.

Derfor står Peder Palladius da også fuldt til troende, når han udtaler, »at mangan en dannekvinde har beklaget sig, at hun var aldrig ræddere for djævelen, end når hun lå i barselseng«.

Forvirrende var det unægteligt, når Den rette ordinans på den ene side hævdede, at kirkekonegang egentlig efter den nye læres princip om den gudvelbehagelige barselkvinde var overflødig, men på den anden side formanede kvinden til at holde sig hjemme, »som sæd er, om det ikke end skete af skrøbelighed, gør sig det dog alligevel for en høviskheds og ærligheds skyld, på det at de ingen skal være til forargelse og ondt eksempel, og dermed (måske) råde ilde for deres børn«¹⁶.

Navnlig den sidste motivering måtte gøre påstanden om kirkekonegangens overflødighed lidt problematisk – såmeget mere, som det så hurtigt som muligt gjaldt om at få det nyfødte barn, der var udsat for alle onde magter, døbt¹⁷, og den nødvendige djævleuddrivelse i forbindelse med dåben foretaget. – Barselkvinden var trods alle velmenende påstande om det modsatte nu engang uren.

Og trods reformatorerne hævdede af barnefødslerne betydning var det dog et rent kvindeanliggende, når en kvinde skulle føde. Mænd var engang for alle forvist fra barselstuen, selvfølgelig først og fremmest af sømmelighedsgrunde. Deres tilstedeværelse var ganske overflødig, så meget mere som der kunne være trængsel i den sikkert ofte beklumrede stue, og det er betegnende nok, at det ifølge den tidligere omtalte Ribe-reces 1561 blev bestemt, at der ved fødsler ikke måtte indbydes mere end 30 hustruer med forgangskvinder, »uden ved ti dalers brøde, straks at udpante« – dog skulle det ikke være barselkvinden forment at indbyde (en-

kelte) adelige fruer og jomfruer til lejligheden – alt naturligvis et udtryk for de moralske og ansvarsfulde myndigheders ønske om at nedsætte udgifterne ved barnefødsler – det blev da også i den nævnte reces udtrykkeligt fastslået, »at da gives dem (de indbudte kvinder) det, hun (barselkvinden) kan komme afsted (har råd til)«¹⁸.

Ribe-recessens bestemmelse herom var en nærmere præcisering af § 4 i Christian III's femte københavnske reces af 1557, hvori det lyder: »Efterdi det befindes, at der gøres store bekostninger, når nogen dannekvinde kommer udi barselseng ... besynderligen udi købstæderne, da skal det afskaffes og herefter holdes efter gammel sædvane« – alt under bødestraf af 11 mark til kongen og 11 mark til byen¹⁹. Det kunne for resten nok have sin vanskelighed med al den søstersolidaritet og nabokoneselskabelighed, hvis de tilstedeværende kvinder i munden på hinanden – alt ud fra deres mere eller mindre omfattende erfaring – har givet jordemoderen gode råd. – Der har utvivlsomt ofte hersket en febrilsk og ophidset stemning i barselstuen.

Jordemoderen skulle efter Henrik Smiths anvisning i hans vidtudbredte lægebog være til stede, når fødselen tog sin begyndelse, og medbringe en fødestol, på hvilken den gravide kvinde skulle anbringes under selve fødselsprocessen. Yderligere skulle hun medbringe svamp, saks, nål og tråd foruden olier eller fedt, hvormed hun kunne smøre sine hænder, »så tit og ofte som hun handler og tager på den sygelige (gravide) kvinde og foster«.

Desuden: »Jordemoderen skal trøste, husvale, bede og formane den sygelige kvinde og de andre dannekvinder, som der til stede er, at de falder med hende på deres knæ og påkalder Gud og læser et fadervor og beder ham inderlige af hjertens grund, at han vil være til stede med sin hellige ånd og nåde og gøre dem hjælp og bistand, så at det må få en lykkelig fremgang, som nu forhænder er. Og når som dette så er sket, skal jordemoderen sætte den sygelige kvinde på stolen, trøste og husvale hende, som og før er sagt, og bede hende arbejde troligt, om så er, at moderen fornemmer, at fosteret vil give sig afsted; arbejder hun ellers, da sker det forgæves, og kvinden trætgøres, så at når hun med rette skulle arbejde og gøre sit bedste, da er hun forskrøbelig og har ingen magt dertil, at hun kan gøre det.

Jordemoderen skal have til stede hos sig de olier, som ovenfor beskrevne står; hun skal blande nogen af dem med en god hønseister; og om hun vil, må hun lade det i en æggeblomme eller det hvide af et æg, og dermed skal hun smøre den sygelige kvindes bug«²⁰.

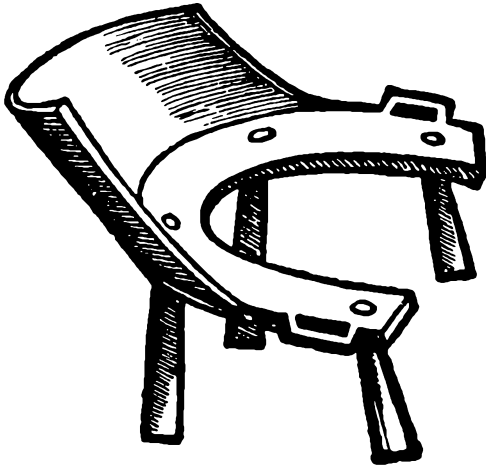
Det kunne naturligvis ikke fejle, at en fødsel under disse meget primitive og uhygiejniske forhold kunne løbe ind i vanskeligheder, og særlig effekt har det i så henseende næppe haft at følge Christiern Pedersens anvisninger desangående, som når han tilråder at anvende små dadelkerner i vin som lægemiddel, »om nogen har stor pine i barselseng« eller anbefaler at give barselkvinden en teglsten i hånden, »da føder hun sagtelige og snarlige, siger Avicenna«²¹.

Og stort bedre har det nok ikke forholdt sig med Henrik Smiths råd i samme anledning, når han f.eks. gør gældende: »Og om fosteret ville ikke komme af sig selv, da må jordemoderen give den sygelige kvinde af disse efterfølgende lægedomme, hvilke som hun kan få og bekomme; thi de letgør fødselen.

At man kommer den sygelige kvinde at pruske eller nyse med de ting, som gør at nyse, være sig bertram, nyseurt, peber eller andre sådanne småstødt til pulver og udi næsen ladt, hjælper såre vel og gør fødselen let«²².

Som andre midler til at fremme fødselen anbefaler Henrik Smith bl.a. varmt vand tilsat honning, som barselkvinden skal drikke. »Eller man må gøre en tap af silke og fylde den indentil med bomuld og vådgøre så samme tap udi osen af rude, hvorudi nogen Scamonia er blandet og stinge den udi det lønlige lem« og andre forholdsregler af lignende art²³.

Yderligere: »Om disse forskrevne lægedomme vil ikke hjælpe, da gør en røg under op således: tag myrrha, bebergel og af den gummi galbano, lige meget af hvert, og stød dem til pulver, rør disse tilsammen med oksegalde og gør heraf trinde små bløde piller, tag så heraf

*Fig. 11. Fødestol. Efter Rösslin.
Fra: Anders Bjørn m.fl.: Ugift eller lykkelig.*

*Fig. 12. Fødsel i fødestol. Træsnit fra Frankfurt, 16. årh.
Fra: Anders Bjørn m.fl.: Ugift eller lykkelig.*

et kvintin tillige og læg det på gløder og lad røgen gå op i det lønlige lem, da giver fosteret sig frem til fødselen.

Gør man en røg under op af duemøg eller af høgemøg og af den gummi oppoponaco, hjælper det og såre vel²⁴.

Det kunne i den forbindelse nok for den forpinte barselkvinde være en trøst, at det nyfødte barn ifølge Den rette ordinans, selv om det døde uden dåb, dog ville blive salig²⁵, men dette understregede jo i virkeligheden blot forestillingen om hendes urenhed som barselkvinde, da barnet ellers så hurtigt som muligt skulle døbes og djævluddrivelsen foregå²⁶.

Til megen hjælp har jordemoderen og de omgivende kvinder sikkert ikke været, når det viste sig, at barnet var dødt i moders liv. Således næppe ved Marine Andersdatter Lauridsens ulykkelige 13. fødsel, da hun fødte »et dødt pigebarn, som havde været død hos hende på tredie uge«. Hendes mand, ærkedegn Gøde Lauridsen, begravede det navnløse barn ved de andre i domkirken²⁷.

Henrik Smith opregner ikke mindre end 23 medicinske urtekure for »dødt foster at drive«, og hjalp de ikke, skulle det uddrives med hager og tænger og andre redskaber. Men følger lægebogsforfatteren til: »Gud give, at alle jordemødre vel vidste, hvorledes de med sådant redskab rettelige handle kan, da blev der vel mangel ærlig kvinde, som udi forsagte nød kommer, ved livet, som ellers må dø«²⁸.

For den frygtsomme, følsomme og nervøse kvinde måtte de seks uger, der skulle forløbe inden hendes *kirkekonegang*, vel i mange tilfælde have været en belastning. For dem som for de mere robuste betød kirkegangen efter udløbet af den lange ventetid, at de atter blev optaget i menigheden og blev ligeberettiget med andet kristenfolk, så meget som det nu kunne lade sig gøre for en kvinde.

Peder Hegelund understreger i sine almanakoptegnelser betydningen af kirkegangen efter fødselen ved at notere ikke blot, hvornår hans tre hustruer efter deres overståede svangerskaber gik i kirke som kirkegangskoner, men også ofte når det var tilfældet med andre kvinder, og han forsømmer ikke at notere, når det drejede sig om dronning Sophia eller dronning Anna Kathrine²⁹.

Alt i alt, ikke mærkeligt, at barselkvinderne efter ca. seks ugers hedensk urenhed måtte se hen til denne kirkelige ceremoni som til en festdag, hvorfor de da også mødte op for kirkedøren i stiveste puds med følge af andre dannekvinder, der sikkert har været en øjenlyst at skue – i hvert fald, hvad klæderne angår. Dette har naturligvis måttet give de altid årvågne myndigheder anledning til formynderisk indgriben. Således i Ribe, hvor det i recessen af 1561 blev fastslået, at kirkegangskoner skulle møde i deres egne klæder, med mindre de var så fattige, at det var nødvendigt for dem at låne kåbe eller kjortel – og den grønne kåbe, som vel har haft katolske aner, måtte ikke bruges – respektabilitetens sorte farve har nok været anset for mest passende – alt under bødestraf på 10 daler³⁰.

Når kirkegangskonen – uden lys og vievand – (»thi hun hører Gud til med sit livsens frugt og ikke djævelen, om hun ellers er en kristen kvinde«³¹) af præsten var ledt ind i kirken, efter at han havde holdt en lille tale, skulle hun erlægge det sædvanlige offer til præst og degn³². – Men i Ribe indskærpedes det, at de kvinder, der ledsagede kirkegangskonen og ønskede at ofre, straks skulle følge efter hende og ikke vente, til hun og »fadderkvinderne« kom ned fra alteret, således at gudstjenesten blev forsinket – under bødestraf af en daler for hver af de forsømmelige.

Naturligvis vågede myndighedernes øjne her også på de piger, der gik rundt og indbød til kirkegang, og det blev bestemt, at de nok måtte »udredes« med opbundet hår og med gode klæder, men de måtte ikke bære guld, sølv eller perler – under fire dalers »brøde« for dem, der udredte dem³³.

Det siger sig selv, at det kun var dannekvinder, der kunne være kirkegangskoner; letfær-

dige kvinder var udelukket herfra; for som Peder Palladius gjorde gældende: »Skøger og skarnsfolk skal en sognepræst ikke lede udi kirken; djævelen må lede dem i kirken, indtil de retter og bedrer dem. Der skal jo være skilsmisse imellem dannekvinder og sådant skarnsfolk!«³⁴.

Så var det klaret.

Villet børnebegrænsning er djævelens værk!

Da formålet med kønsligt samkvem efter reformatorenes opfattelse ene og alene var børneavl – alt til Guds ære – var lystfølelsen forbundet dermed isoleret i sig selv syndig, og derfor var enhver form for børnebegrænsning af betragte som synd og derfor forkastelig. Den var djævelens værk¹.

Afholdenhed på det seksuelle område var naturligvis i høj grad anbefalelsesværdig, inden man indgik ægteskab – og ægteskab kunne man som tidligere påvist ikke indgå tidligt nok, så meget mere som det efter Luthers mening var skadeligt for sjælen, om man centrerede sig om kønslig afholdenhed².

Fjernt fra Wittenberg kunne Hans Kristensen Bartsvær i Ribe følge de lutherske synspunkter seksologien vedrørende op med nogle lægelige råd i sit skrift *En liden bog om alle hande Siugdom*, trykt i Slesvig 1596.

I et afsnit »Om ukyskheds leg« betoner han med støtte i så store autoriteter som de arabiske læger Razes (ca. 850-923) og Avicenna (980-1037) i høj grad »kærligheds gerninger« som befordrende for sundheden, vel at mærke, »når det sker mådelige«; de gør menneskene dristige, gør dem glade og frimodige og »fordriver melancoliam og den sygdom, som deraf kommer, og uddriver den onde stank og onde natur, som kommer af mands sæd, som er opstegen i hjernen og hjerte og gør den forrådnede og fordærvede nyre godt og alt det, som kommer af angst og sorg; det også fordriver det. Også den onde materie, som er årsag til pine og ve udi de naturlige lemmoder (ledemod)«.

Ved »ukyskheds lange forsømmelse« kan man oven i købet risikere døden.

Men naturligvis – alt med måde. For hvis man »øver sig derpå over sin måde og evne«, formørkes øjnene, og man udsætter sig for »svindelse og pine i hovedet«, samt »stor bræk og skade på både liv og sjæl«. Og som der advarende står at læse hos Ribe-bartsvær: »Ingen synder kommer flere mennesker til helvede end for ukyskhed«³.

Desværre måtte det således erkendes, at der var svage sjæle – særlig blandt ugifte – som i syndigt begær efter kødelig lyst så bort fra ukyskheds legs egentlige formål: de kære små børn, som Luther udtrykte det – og på djævelens indskydelse søgte at hindre besvangring i udenomsægteskabelige forbindelser.

Det kan næppe fejle, at også ægtefolk har givet efter for fristelsen og forsøgt at undgå forøgelsen af en i forvejen stor børneflokk, som det sikkert i mange tilfælde har været svært at forsørge, ikke mindst i de lavere lag i byen.

Det kunne i øvrigt være vanskeligt nok, tidens mangelfulde indsigt i fysiologi og biologi taget i betragtning. Det kan derfor næppe undre, at det var meget upræcise forestillinger, som man dengang havde om besvangring m.m. ukyskheds leg vedrørende.

Interesserede, der slog op i Henrik Smiths *Fjerde urtegård*, 1557, blad 1, måtte således nøjes med at blive oplyst om, at »når som manden og kvinden har haft legemligt samkvem tilsammen og fuldkommer naturens spil og leg, om da mandens og kvindens sæd tilsammen blandes og forenes, da vorder hun sygelig (gravid) og undfanger«.

Her er den danske lægebogsforfatter helt i overensstemmelse med den nærmest sagnomspundne i tid og rum meget fjerne Hippokrates – som tidligere påvist⁴.

Det behøver vel knap nok at anføres, at man i datidens mange lægebøger nok kunne læse

en hel del om, hvordan man kunne få børn, men naturligvis under den herskende seksualmoral ikke noget om, hvordan man kunne undgå det.

En egentlig seksologi – selv den allernødtørftigste – kunne der således tidens seksuelle tabuforestillinger taget i betragtning selvfølgelig ikke være tale om, selv om kønsligt samkvem i hvert fald mellem ægtefæller i de mere eller mindre tætpakkede huse og boder i byer som Ribe dengang umuligt kunne være helt ukendt for børn og unge. Ægtesengen var jo et familieforetagende⁵.

Desværre må det i øvrigt erkendes, at det stod mindre godt til med moralen blandt de ugifte i byen – ja der har trods alle alvorlige og dybtføjte formaninger og velmente mere eller mindre strenge forholdsregler udtænkt af verdslige og gejstlige myndigheder skønsvist været omkring 10% uægteskabelige børn blandt de nyfødte i datidens Ribe⁶, og således en del syndere, der måtte stå offentlig skrifte.

Som en vis – omend noget ustabil – sikkerhedsventil i sædelig henseende må man betragte den udbredte skik blandt ungdommen at ligge med hinanden »på tro og love«, altså uden egentlig seksuelt samkvem, noget, der nok har været en art nødhjælp fremtvunget af en fysisk og psykisk nødvendighed – men som ordsproget lød: »At sove hos hinanden på tro og love, kan være ærligt, men dog farligt«⁷.

Springet herfra til coitus interruptus har sikkert ikke været stort, men der vides ikke meget herom.

Men meget betegnende lyder det om Peder Hegelunds heltinde Susanna som vidnesbyrd om hendes tappert hævdede, næsten martyragtige uskyldighed:

Vandre og rippe, spadsere i skove
sove hos karle på tro og love?
Slig horemærke og fissefakte
kunne jeg aldrig hos hende agte⁸.

For den pige, der i ungdoms ustyrlighed hengav sig til brødefuld kødets lyst, og som ønskede at undgå at føde en horeunge, åbnede der sig to muligheder, nemlig prævention og abortus provokatus, i deres oprørende forkastelighed begge helt uantagelige for tidens moralske autoriteter, hvorfor overtrædere af det fatale 6. bud vel også har måttet ty til ruffersker, ølkoner og andre lavkastede for at blive indviet i disse djævelens lyssky kunster. Og mon ikke en og anden ægtehustru i ny og næ har fundet sammesteds hen?

Et gammel dansk mundheld lyder:

Kviksølv og sevenbom
gør mangan gammel hore from⁹.

Og det har vel ikke været ukendt i Ribe i det 16. århundrede.

Kviksølv anvendtes som lægemiddel mod den nye folkesygdom syphilis og har nok ved en troskyldig analogislutning blandt folk fået en udvidet funktion som svangerskabsforebyggende og abortfremkaldende. Samme virkning tiltroede man udtræk af sevenbom, et nåletræ af cypresfamilien, der kom til Norden i tidlig middelalder, uden at det dog vides, om man da anvendte det med de nævnte formål for øje¹⁰.

Dette smukke træ med dets bitre saft var således en art kundskabens træ på godt og ondt, og der har stået skæbne og uhygge om det.

Både kviksølv og sevenbomudtrækket var meget stærkt virkende, meget farlige og i virkeligheden lidet virkningsfulde til formålet¹¹.

Myntevand og enebærvand omtales op imod midten af det 17. århundrede som et lignende lyssky middel til fremkaldelse af abort, og fra samme århundrede stammer følgende mundheld:

Sevenbom end og singrøn (vinca)
gør så mangel pige skøn¹².

Disse midler var sikkert også kendt i datidens Ribe på samme måde som dyvelsdræk og ærenpris, der nævnes som abortiver i dansk folkemedicin¹³.

Der nævnes i den europæiske folkemedicin ikke mindre end ca. 380 planter, der opfattes som abortfremkaldende, og de fleste af dem har deres rod i antikkens lægebøger¹⁴. Det ville være mærkeligt, om ikke meget af dette ukrudt, der sydfra er føjet over hegnet, har kunnet finde grobund i ubefæstede sjæle i Ribe. Der vides af gode grunde intet derom; eventuelle implicerede har naturligvis vidst at holde tand for tunge blandt de strenge moralister.

Det er nok troligt, at man i hvert fald i de lavere lag i Ribes småhuse og boder har sat lid til de samme forebyggende og abortfremkaldende midler som formentlig den ugifte ungdom. Det kunne i øvrigt foruden de allerede omtalte med hensyn til abortus provokatus bestå i at foretage voldsomme og anstrengende bevægelser, f.eks. i at »stampe og danse rundt på gulvet, støje og stampe bravt«¹⁵.

En vis børnebegrænsende effekt havde det, når det skete, at små børn, som det hed, »blev ligget ihjel« i den store familieseng.

Det kunne jo hænde – og det hændte ofte – at en af de mere sværvægtede af de sovende – måske ikke just i ædru tilstand – vendte sig så kraftigt i sengen, at det havde katastrofale følger for de spæde børn.

Allerede i kirkeordinansen af 1539 blev det fastslået, at »den kvinde, som uforseendes imod sin vilje ligger sit eget barn ihjel (hvilket sognepræsterne dog skal flittelig i prædiken formane at ej skal ske) hende skal sognepræsten indføre for superattendanten (biskoppen), og af ham skal hun begære afløsning af synden. Så skal superattendanten lægge hende en mulig (?) pending fore at udgive, den hun kan vel afsted komme, og den samme skal forskaffes udi den menige kiste til de fattige«¹⁶.

Det betones her, at bestemmelsen tager sigte på kvinder, der uforsætligt ligger deres børn ihjel, og dermed kunne det se ud, som om det blev antydnet, at kvinder med forsæt kunne gøre sig skyldige heri, og ordinansen regnede i øvrigt med, at det kun var kvinder, der kunne ligge deres børn ihjel, og ikke andre som f.eks. faderen.

Hurtigt blev man dog klogere, alt eftersom antallet af børnedødsfald forårsaget herved øjensynligt ikke tog af, men snarere tog til. Omkring århundredets midte inddrog man så i lovgivningen den mulighed, at også familiefaderen kunne være skyld i den nævnte forseelse, og at årsagen hertil kunne være drukkenskab¹⁷.

Da ondet stadig tog til, og den strenge lutherske ortodoksi kom i højsædet, blev det den 1. april 1606 bestemt, »at når nogen kvindespersion udaf forsømmelse, drukkenskab, uagtsomhed eller nogen anden sådan hændelse udi så måde ligger sit eget eller en andens barn ihjel, da skal hun første gang sådant sker, indtages udi kirken og med en summe pendings udgivelse til de fattige så og med åbenbar skrifte stå hendes straf derfor efter ordinansen, men sker det anden gang, da skal hun fængsligen pågribes og straffes på hendes hals«¹⁸.

Og nu var det atter kvinderne, der måtte undgælde, hvad der tidsånden taget i betragtning nok ikke kan undre.

Den tanke kan vel ikke ligge fjernt, at man ved hove ikke helt har kunnet se bort fra, at man visse steder mere eller mindre bevidst har ligget børn ihjel og altså i første række på det punkt har lagt ansvaret på kvinderne.

Men i øvrigt sørgede tidens ringe viden på det lægevidenskabelige område og de uhygiejniske forhold, hvorunder børnene kom til at leve, for en naturlig børnebegrænsning, og det selv i familier, hvor levestandarden efter tidens forhold var høj¹⁹.

Evangelisk børnetugt

Efter Luthers mening opnåede en kvinde hos et barn mere med sin lillefinger end en mand med begge sine næver¹. – Hun havde her særlige evner og dermed særlige pligter.

Men ikke nok med det. Hvis hun nemlig skulle opfylde de krav, som den store reformator stillede til en hustru, var hun ansvarlig for, at ikke alene hendes børn, men også hendes tyende blev opdraget på evangelisk grundlag, og det var helt i overensstemmelse med disse synspunkter, at den tidligere omtalte reformator Antonius Corvinus som tidligere nævnt netop fremhævede det som en af den gifte kvindes fornemste opgaver, måske den vigtigste i den evangeliske treklang ægteskab, børn og opdragelse² – dette taget i den videre betydning – der var så central i den nye lære.

Peder Hegelund følger dette op ved i første akts tredje scene af Susanna at lade den kyske og såre beundringsværdige heltinde »som en viis og gudsfrygtig husmoder« undervise sine to tjenestepiger »om Guds milde og underlige velgerninger og benedidelse (velsignelse), hvilke han årlig år, ja dagligen dag, rigelig og rundelig beviser os arme mennesker til vort livs ophold, nødtørft og vellyst«³ – poetisk og opbyggeligt.

Susanna var da så sandelig en ret kristen kvinde, i et og alt svær at leve op til; men mindre kunne heldigvis også gøre det; f.eks. bare det at sørge for, at tjenestefolkene passede deres kirkegang, var et skridt i den rigtige retning, således som det – venteligt nok – står at læse i Peder Palladius' visitatsbog, der som bekendt ikke var helt ukendt i Ribe: »Og som I selv søger gerne hid ind til kirke, så tager og eders unge folk og børn med eder allesammen så mange, som nødagtige ikke skal være hjemme og vare på hus og ild«⁴. For: »I ved vel, hvad ulempe det har med sig, når de unge bondefolk, det unge blod, må ligge hjemme tilsammen, den stund at fader og moder eller husbond og hustru er udi kirken. Der fødes horeri udaf; der fødes tyveri udaf og anden udyd, så I kommer til skam og skade for eders børn og tyende, før I dør af verden«⁵.

For naturligvis kunne det i det patriarkalske lutherske husregimente dog ikke bare være hustruens opgave at sørge for børns og tyendes adfærd, så kunne kvinderne af naturen have nok så mange færdigheder som opdragere i det daglige.

Begge ægtefæller havde et stort ansvar, og det skulle nødtigt gå sådan som Peder Palladius afskrækkende advarer dem imod, at tyendet kommer med følgende forbandelse: »O, hvilken fader og moder har du været os, og hvilken husbond og hustru har du været os! Du har været os en djævel og ikke en husbonde eller hustru; du vidste bedre end vi arme, enfoldige tyende vidste! Du holdt os intet til kirke med dig; du lod os råde selv, passede ikke mere på os end på dine køer, svin, hunde udi din gård! Forbandet være du med os til evig tid, for du har så skammelig forsømt os og forhindret os vor salighed for!«⁶.

Som det fremgår heraf, måtte husbond og hustru i fællig dele den nidkære prædikants hårde bebrejdelser, men det var efter luthersk opfattelse ligefuldt først og fremmest i sin gerning i hjemmet, at hustruen havde ansvaret for børns og tyendes adfærd, og alene det betød jo en væsentlig ændring i opfattelsen af kvindernes betydning i samfundet. Det havde så igen den konsekvens, at den nye lære krævede, at kvinderne i det mindste skulle kunne læse, hvis de skulle kunne opfylde de krav, som Luther stillede til en hustru, der var ansvarlig for, at hendes børn og tyende blev opdraget evangelisk, på Bibelens grundlag.

Derfor blev der stillet krav om pigeskoler⁷.

Meget naturligt var det derfor, at de lutherske prædikanter umiddelbart før stænderrigsdagen i København 1536 krævede, at alle byer skulle have gode skoler, at »vinkelskolerne« skulle afskaffes, og at alle børn skulle gå i offentlig skole⁸. – Det blev i Den rette ordinans af 1539 til, at der i alle købstæder skulle være én skole (en latinskole), og at alle pøgeskoler skulle »aflægges«⁹, men »skriveskoler, som man dem kalder for drenge og piger, og andre de, der ikke duer til at lære latine, må øvrigheden forsørge (sørge for), dog skal forstanderne til

samme skoler se til med, at sand gudsfrygtighed må samme børn så efterhånden indgydes og indgrundes af børnelærdommen«¹⁰.

Det var til sådanne skoler, at pigerne og vel kun det besiddende borgerskabs døtre var henvist. – Og det var utvivlsomt bl.a. på dem, at prædikanterne i Ribe i deres ugeprædikener jævnlige i januar måned rettede sigtet, når de prædikede om børnetugt eller, som det også hed, pædagogica. Man tillagde altså i disse regelmæssige ugeprædikener børneopdragelse, og herunder naturligvis skolegang, en lignende betydning som ægteskab i de tilsvarende prædikener derom¹¹. – Også her var der imidlertid klasseforskel.

De adelige piger kunne som f.eks. Albret Friis' døtre modtage undervisning af private huslærere¹², der opdrog dem i kristelige dyder, således som det anstod sig for kristne adelige jomfruer, samt i færdigheder, der i øvrigt tjente til at gøre dem egnede til at gøre fyldest blandt deres klassefæller¹³.

Ikke så helt få af samtidens adelsdamer viste sig i besiddelse af stor dannelse og omfattende kundskaber. Men i almindelighed var det et ret beskedent resultat, der blev nået ved den undervisning, som blev adelige piger til del. Antagelig blot Bibel-læsning, bøn og salmesang, syning, husgerning, læsning og skrivning, lidt tysk og måske lidt fransk¹⁴. – Deres brødre var langt bedre stillet med hensyn til uddannelses tilbud, og de kunne, som det var sædvane, rejse i udlandet og her have mulighed for at suge dannelse og kundskaber til sig.

Der var således en udtalt kønsforskel.

Den samme gjorde sig gældende i borgerskabet. Nu var pigerne her egentlig ikke at beklage, når de ikke havde adgang til latinskolerne, hvor eleverne med tugt og Herrens formaning huggede i latin og blev indeksercerede i latinske forfattere og de rette tros lærdomme. De færreste latinskoleelever havde vel synderlig personligt udbytte af at beskæftige sig med klassikerne, med en fjern og på mange måder uforstået kultur på et fremmed og vanskelig tilgængeligt sprog; men latinen var på den anden side nu engang det stempel, der gav den, der havde kendskab dertil, del i et dannelsesmonopol, så kunne vedkommendes viden og åndelige habitus i øvrigt være nok så ringe. Han var altid i så henseende mere værd end den gemene mand – vulgus – og dermed også end kvinderne.

I øvrigt var de datidige kvinders liv nok så virkelighedsnært som deres, der havde gennemgået en akademisk uddannelse. – Hvad kvindeligt håndelag og kvindesnilde gennem utallige generationer havde udrettet inden for hjemmets vægge, og for den sags skyld også udenfor, var en arv, som kvinderne varetog i det daglige, et rigt differentieret arbejde, der spændte over felter som børnepasning med de mange glæder og bekymringer, med madlavning, brødbagning, ølbrygning, syning, spinding m.m., altsammen noget, som trods alt nok har kunnet skabe respekt om den rette kvinde på disse områder, lad så være, at man henviste pigerne til skriveskolerne, hvor de kun kunne få de nødtørftigste boglige kundskaber.

Der var i Ribe i det 16. århundrede to skriveskoler eller danske skoler, som de også kaldtes. Til den ene, som lededes af Peder Sørensen, der 1581 boede i Gråbrødregade¹⁵, hvor vel også hans skole havde til huse, sendte Peder Hegelund i 1582 sin ni-årige søn Jens, for at drengen kunne »lære noget at skrive«¹⁶; den 23. juli 1588 noterer han: »Satte jeg mine børn til skole«¹⁷, nok samme sted. I 1589 kom Peder Hegelunds syv-årige datter Anne¹⁸ og vel også den fem-årige datter Marine i skole hos samme Peder Sørensen, og de gik der i hvert fald 2½ år derefter; i juni måned 1591 sendte Peder Hegelund nemlig lederen af skolen to daler i skolepenge for de to døtre og en mark til tøv¹⁹. Det må formodes, at de har lært andet end at læse og skrive her.

Det må nok også bemærkes, at Peder Hegelund i 1594 satte Marine, der da var godt ni år gammel, i knipleskole hos Mette²⁰, som han skriver, hvem det så kan være, og samme år satte han sine tre døtre Anne, Marine og den syv-årige Sara i skriveskole hos Peder Trelund²¹, hvis skole var kommet i stort ry, efter at han 1581 havde afløst skoleholderen Oluf

Klemensen Fynbo, der en tid lang dygtigt og med streng disciplin havde ledet en »regneskole« i byen²².

Peder Pedersen Trellund (1552-1612)²³, der var en søn af rådmann Peder Trellund, ledede med stor dygtighed sin skole, der øjensynligt har ligget i Grønnegade, hvor han boede. Der stod et sådant ry om hans skole, at ikke alene folk i Ribe, men også mange udenbys, selv fornemme folk, sendte deres børn dertil²⁴. – Der gik så vidt og bredt frasagn om, at der i Ribe var oprettet en »skøn og kunstrig skriveskole«²⁵, at Peder Trellund kom til at nyde kongelig bevågenhed med de materielle fordele, der flød heraf²⁶. I 1599 fik han dertil kongelig opfordring til at holde skriveskole i København²⁷, hvor han døde den 28. januar 1612. – Peder Hegelund omtaler ham da også som »en kunstrig skrive og regnemester udi Ribe i 19 år og udi København i 12 år«²⁸.

Vel var Peder Trellunds skole først og fremmest en skriveskole, der »underviste ungdommen udi adskillige smukke og bekvemme håndskrifter«²⁹, men som det fremgår af ovenstående, undervistes der i hvert fald også i regning, og det ser ud til, at der desuden er undervist i tysk og nok også i andet.

Da Peder Trellund havde forladt Ribe, foretrak Peder Hegelund at lade sine døtre Margrethe (født 1601) og Dorethe (født 1604) blive undervist af organisten Jacob Bockelmann, således som det fremgår af almanakoptegnelserne for 1608³⁰.

I 1609 gav Margrethe Jacob Orgemester, som han kaldtes, en halv daler for et halvt års undervisning³¹.

Det var øjensynligt først og fremmest musik, han har skullet oplære pigerne i, men det er nærliggende at antage, at hans arbejde med dem også har omfattet andet.

Det ser således ud til, at Margrethe og Dorethe Hegelund har lært mere end bare til dagen og vejen. De har lært at kniple og at spille musik, sikkert ikke noget enestående i Ribe blandt døtrene af mere fremtrædende folk.

Og det kan i den henseende nok vække til eftertanke, når der i almanakoptegnelserne under den 27. april 1609 står: »Margrethe, Hans Hegelunds datter, kom til mit, emeden hun lærer at sy og kniple«³².

Her ses det glimtvis, hvad man i datidens Ribe syntes hensigtsmæssigt for en rådmandsdatter at beskæftige sig med, og det ses samtidig, at den kniplingstilvirkning, der fra Westfalen og Nederlandene kort før 1600 fandt indpas i Nordslesvig, især i Tønder-, Haderslev- og Åbenråegnen, også har haft dyrkere i Ribe, selv om man her aldrig nåede så vidt som f.eks. i Tønder³³.

Yderligere ses det, at der også var væveskoler, hvor piger, selv i en ung alder, lærte at håndtere væven og hvad dertil hørte³⁴.

Men er det således kun yderst lidt, der vides om sy-, kniple- og væveskoler i Ribe, er resultatet af skriveskolernes og vel især af Peder Trellunds virke umiskendeligt ved de vidnesbyrd om smuk håndskrift, der var karakteristisk for kvinder og mænd i Ribe i slutningen af det 16. århundrede, og det har vel været medvirkende til at befæste Ribe-borgernes ry for at være »smukke, fine og ærensagtige folk«.

Kvinderne fra Ribes hovedstrøg kendte til at skrive – i modsætning til håndværkerne og andet godtfolk i boderne længere ude i byen – de kunne almindeligvis ikke engang skrive deres navn, men måtte underskrive med et bomærke, hvad lensregnskaberne fra Riberhus len til fulde beviser.

Vi ser da også, at Peder Hegelund, da han studerede i Wittenberg 1567, fik brev fra sin stedmoder Marine Kristensdatter, fra fasteren Anne Kristensdatter Rentemester, fra Karen Baggessdatter Vejle og fra bedstemoderen Anne Peder Ibsens – alle kvinder fra de førende lag i Ribe, kvinder, der kunne læse og skrive³⁵.

Fra samme lag stammede den tidligere omtalte Peder Kristensens tre søstre, der, da han var

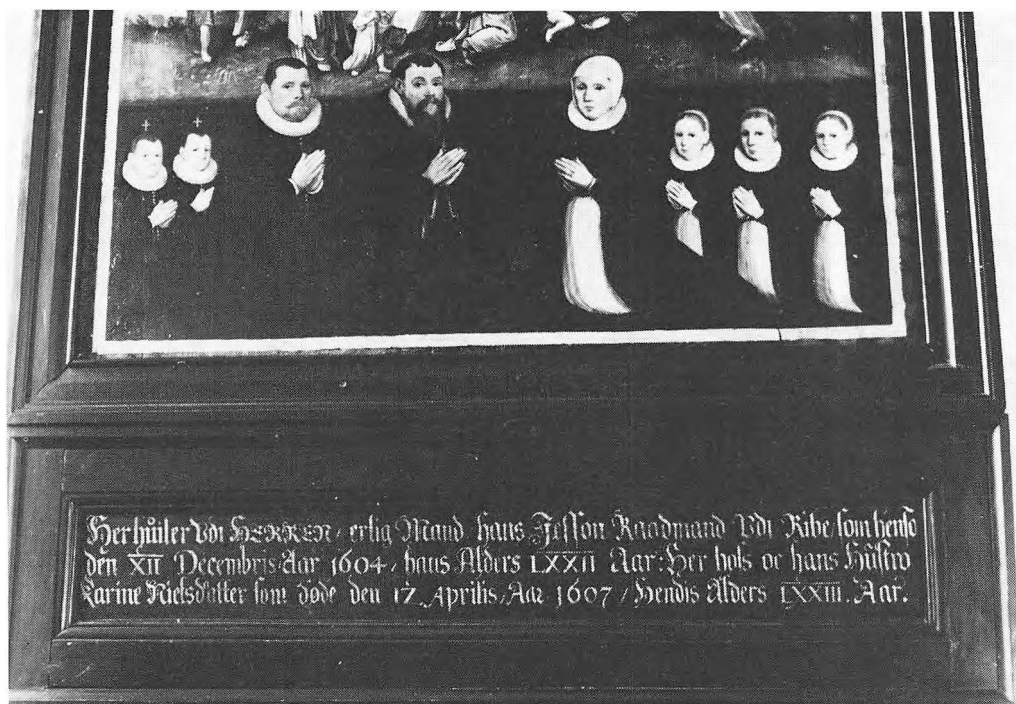

Fig. 13. Hans Jessen Søhanes epitafium. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

Evangelisk-luthersk familiesamdrægtighed i Ribe domkirke.

Rådmand Hans Jessen Søhane (1532-1604) og hustru Karine Nielsdatter (1534-1607), datter af byfoged og rådmand Niels Touskov, er portrætteret hver i spidsen for deres børn fordelt efter forældrenes køn. Børnene er alle på det nærmeste tro kopier af deres forældre, alle sømmeligt påklædt – som venteligt – for pigernes vedkommende kan det dog nok tillades, at det stramtsiddende hår med skilning kommer til syne under deres hovedbeklædning, medens det ikke er tilfældet for moderen, der har sit hår helt skjult. – Tilsyneladende drejer det sig om en familie, hvor hustugten har sat sig skønne frugter, i hvert fald hvad angår de fem tidligt døde børn. Tilsyneladende – for den eneste overlevende af børnene, Niels Hansen (død 1621), der ses knælende umiddelbart bag faderen, var ikke særlig tiltalende, en grov urostifter som flere andre rådmandssønner i datidens Ribe. Han var gift med Karen Andersdatter (1577-1615), datter af rådmand Anders Sørensen Klyne (1552-98). Det var hendes broder Hans (1584-1604), der blev dømt skyldig i drabet på Hans Jessen Søhane og henrettet. Naturligvis en såre pinlig affære, der kun kunne sætte splid mellem familierne.

Fig. 14. Smørkerne, smør, ost, mælk og brød. (Fra M. Rumpolt: Ein new Kochbuch, 1581).

Det var et i allerhøjeste grad ansvarsfuldt og krævende kvindearbejde at sørge for tilberedningen af mad og drikke, der havde så stor en betydning for husstandens trivsel. – Men der var naturligvis stor forskel på, hvad der kvantitativt og kvalitativt blev tilberedt over køkken-ilden i husene på hovedstrøget og i boderne i slipper og gyder. Med disse forbehold kan det dog generelt siges, at kosten i Ribe som andetsteds i landet har været kødrig.

Oksekød, fårekød, flæsk og den stærkt efterspurgte Ribe-fisk – især hvilling (kuller) – samt smør, fedt, mælk og ost har som animalske produkter udgjort hovedbestanddelen af føden i hvert fald i de mere velstillede hjem. Af vegetabilier har grød, kål og ærter m.m. fundet rig anvendelse. Det vigtigste brødkorn var rug, størstedelen af byg blev brugt til ølbrygning, og hvede fandt kun anvendelse ved festlige lejligheder.

Til et hus i Ribe hørte ofte en abildgård eller kålhave, hvor grønkål givetvis har været den vigtigste grøntsag, og den har utvivlsomt ligesom ærter spillet en stor rolle i den daglige husholdning. Forskellige krydderierter har været anvendt.

Dertil kom et stort forbrug af øl som følge af de stærkt saltede fødevarer.

Den daglige kost har således været proteinrig med et forholdsvis ringe indhold af kulhydrater. Oksekød har ofte været på bordet, medens flæsk fortrinsvis var gildesmad. – Det var kvindearbejde at kærne smør, og der skulle en meget dygtig husmoder til for at holde det i regelen hårdt saltede smør så nogenlunde rent for snavs og anden urenlighed.

Bordøllets kvalitet har nok været skiftende fra hus til hus, alt efter kvindernes fornemmelse og håndlag. Det har gennemgående været ret alkoholfaltigt – og hvis tørstige sjæle ønskede det stærkere, måtte de sædvanligvis søge ud i byen, hvor det importerede tyske øl har været nok så tillokkende.

Det på forskellig vis forurenede brøndvand var det næppe tilrådeligt at drikke.

Efter det foreliggende har den daglige kost i Ribe som andetsteds i landet været enkel og nærende, men uden større variationsmuligheder.

student i København, i deres kærlige hengivenhed til deres broder ikke blot sendte ham nyttige og kærdkomne ting, men også skrev breve til ham, måske ikke så ofte som deres mænd ganske vist, men dog ret regelmæssigt. Også søsterdatteren Mette Andersdatter Lund (ca. 1570-1643), der i øvrigt viste sin skrivefærdighed ved at fortsætte de optegnelser om livet i Ribe, som hendes mand Anders Pedersen Spandet (1574-1621) havde påbegyndt, skrev til sin fjerne morbroder i København³⁶.

Og hvis Mette Hansdatter Vedels moderligt bekymrede breve til sønnen Søren Andersen Vedel (1587-1653) kan tages som norm for skrivefærdigheden blandt kvinderne i Ribe – i alt fald i de højere lag – må det siges, at undervisningen i byens skriveskoler både med hensyn til skrift og udtryksmåde i hvert fald i anden halvdel af det 16. århundrede har båret god frugt³⁷.

Den evne til at læse, som var tilegnet i skriveskolerne, skulle jo gerne efter reformatorenes mening give sig udslag i læsning af evangeliet, der var den uundværlige, helt nødvendige ledetråd for et sandt kristent familieliv, hvor faderen i myndig kærlighed til hustru og børn var den faste leder af husstanden, og hvor hustruen stærk i sin blidhed ledte børn og tyende på den rette vej. – Den nye Bibel-oversættelse fra 1550, Christian IIIs Bibel, var kun trykt i 3000 eksemplarer og var med sit smukke og kostbare udstyr alt for dyr til, at den kunne vinde indpas i borgerhjem, så meget mere som den naturligvis først og fremmest var tænkt anvendt i de mange sognekirker omkring i landet. Men der blev til brug i hjemmene udsendt mindre håndudgaver og ligeledes enkelte skrifter i Bibelen, således i 1558 en helt nødvendig oversættelse af Det nye Testamente, foretaget af en ukendt³⁸. Af stor betydning for det lutherske hjemliv var naturligvis også Peder Tidemands fremragende oversættelse af Luthers Huspostil 1564, der gennem generationer blev den så at sige kanoniske vejleder i sandt kristenliv for store og små³⁹.

Dette indgik som noget ganske uundgåeligt i den børneopdragelse, der blev lagt så stor vægt på, og som, således som dagligdagen nu engang formede sig, i høj grad omend ikke udelukkende var et kvindeanliggende. Og kirken støttede de bestræbelser, som blev gjort i den henseende, ikke blot ved ugeprædikenerne i januar, men også ved de hyppige gudstjenester året rundt, hvortil børn som noget helt selvfølgelig havde adgang, og hvor man havde rig lejlighed til at modtage kirkens vejledning i dette for luthersk kirke- og hjemliv så centrale emne.

For som Peder Palladius, den altid redbonne rådgiver, gjorde gældende: »Derfor er det en mærkelig god sædvane, at folk tager også deres små børn med dem udi skød til kirke, at de kan betiden vænnes til gudsfrygtighed. Det skal tidelige krøge, god krog skal vorde. En dannekvinde kan jo vige lidet ud på kirkegulvet med sit barn, når det vil ikke tie, indtil så længe det søfter (falder i søvn) eller tier igen – som gode kristne gør jo alle steder, som Guds sande og klare evangelium prædiket«⁴⁰.

Og barnets opdragelse til sand gudsfrygt kunne næppe ske tidligt nok, ondt, som det efter Luthers mening var, endnu medens det lå i vuggen⁴¹. Eller som det lød i Hans Thomesens Salmebog efter den 51. salme v. 7 i Bibelen:

Uduelig er jeg kommen hid/
Min moder haver mig i onskabs id/
I synden mig undfanget⁴².

Ikke underligt derfor, at det blev betragtet som en værdi i sig selv at være *opdraget i et godt kristenhjem* og en fordel med hensyn til social anseelse, hvad tingbøgerne i Ribe bringer flere vidnesbyrd om; som dette f.eks., da hr. Anders Pedersen, præst på Gotland, på Ribe byting 1571 æskede tingsvidne om, hvorledes han sal. fader Peder Brøns og hans moder Lene Brøns, som endnu levede, havde levet deres liv sammen, og hvorledes han selv havde skikket sig, da han var hjemme hos sine forældre og gik i skole i Ribe.

Ordlyden af Mette Hansdatter Vedels brev:

Moderlig kierlig helsen dig nu oc altid forsend med gud wor herre kiere soffrin mot du wide at din fader oc ieg oc dine sydskinde endnu aff guds nade lider well gud skie loff i euighed gud vnde mig det same fraa dig at spørre da molte mit hierte end noget lettis af den sorrig ieg fick aff din bortferd gud wed huad lengsel ieg haffde sørend ieg spurde at du worst wel komen frem vden al hinderhold oc skade gud were loffuid i ueighed kiere søn haffuer ieg fanget din siste skriffuelse som du skreffst mig til den 25 maij oc formercker at du est komen til rolighed i din studium oc est gud ske euig ere oc loff

Mette Hansdatter Vedel har ikke ment det nødvendigt at sætte tegn i sit brev – hun har antageligt regnet med, at pauserne på en naturlig måde kom af sig selv. Hun har øjensynligt i sin barndoms skolestue lært almindelige »rigssprogsnormer«. Holdningen i brevet er i den forstand tidløs, at mange vestjyske studenter fjernt fra hjemmet op igennem tiden, også i vore dage, har modtaget breve fra deres mødre, der ikke i det væsentlige har adskilt sig fra Mette Hansdatter Vedels brev til sin søn.

1/5.

Modstilig hilsning Gudsfor sig mig og altid forson mig
Gud naar Guds Barmhjertighed mig mot Din vider at Din
fader og mig og Din sigtende end mig aff Guds vider
Liden vider Gud for sig i mig Gud Gud vider mig det
Barm fra Dig at Guds Da vider mit Guds end
mogen liden aff Din vider mig sig aff Din barmhjert
Gud vider Gud barmhjert mig Guds for mig sig for mig at
Din vider vider barm fra vider at barmhjert og
Guds Gud vider liden i mig Gud barm son Guds
mig for mig Din sigt skiffende for Din skiff mig
til Din 25 mig og for mig vider at Din af barm til
vider Gud i Din Anden og sig Gud for mig mig og sig

Fig. 15. Begyndelsen af brev fra Mette Hansdatter Vedel til Søren Andersen Vedel, student i Heidelberg, modtaget i Heidelberg den 7. september 1606. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Det blev til beroligelse for hr. Anders Pedersen tydeligt tilkendegivet, at hans forældre havde levet sammen som gode fattige ægtefolk, og at han selv havde skikket sig vel⁴³.

Derfor var det også i sig selv miskrediterende at være en *horeunge*, der ikke havde delt kår og opvækst med skikkeligt godtfolk, der levede sammen i helligt ægteskab.

Det var af den årsag meget naturligt og påkrævet, at Laurids Pedersen, sal. Peder Bertelsen Klynnes søn, 1571 ønskede skudsmål om, hvorledes hans fader og hans moder Maren Peders havde skikket sig, da de boede i Ribe, om han var deres ægte barn. – En mand, han tjente hos på Fyn, havde nemlig påstået, at han var en bøddels søn – og dermed en horeunge – og at det ar, som han havde på sit kindben, var brændt med et bøddelsmærke.

Man udtalte på Ribe byting, at hans forældre havde været gæve folk, han var ægtefødt og havde skikket sig godt. Arret på kinden var ikke et bøddelsmærke, men skyldtes, at han var blevet trådt på af en hest på Ribergade⁴⁴.

Der er i tingbøgerne mange andre eksempler på skudsmål med samme formål, nemlig at bevise, at man var opvokset i et godt hjem, opdraget af gode kristenfolk.

Og det var naturligvis langt fra ligegyldigt, hvilken oprindelse ens hustru havde, ikke mindst når man var præst. – Samme år som de to foregående skudsmål blev æsket, udgik der fra Ribe byting således et tingsvidne, hvorved hr. Enevold Bertelsen, født i Darum, nu præst i Skåne, fik vidnesbyrd om, at hans hustru Kirsten Esbensdatters sal. fader Esben Remsnider og hendes moder Else Esbens havde levet deres liv sammen på tilbørlig måde. Hun var deres barn og havde skikket sig godt, således at der intet var at sige de pågældende på i nogen henseende⁴⁵.

I hvilken udstrækning det dog netop påvilede den gifte kvinde at tage vare på børns og tyendes adfærd, kommer tydeligt til udtryk i den ligprædiken, som Anders Sørensen Vedel den 23. oktober 1591 holdt over lensmandsfruen på Riberhus *Ingeborg Gyldenstjerne*⁴⁶, her rigtignok på en måde, der vidner om, at hun nok har overgået, hvad mere almindelige kvinder kunne evne.

Anders Sørensen Vedel sagde nemlig ved den lejlighed: »Udi dette salige frue Ingeborgs ægteskab har Gud iblandt andre sine gode gaver velsignet hende med tretten dejlige børn, iblandt hvilke lever endnu, som er her til stede, syv smukke unge og veloptugtede jomfruer. Om hvilke allesammen er et meget godt håb, om de ellers bliver ved deres kære fromme salige moders lærdom og følger hendes fodspor. Thi hun med al flid lagde vind på, at de kunne retsindelig optugtes i gudsfrygt og alle dydelige og dueligheds øvelser.

At ligesom hun var selv tilholden af ungdommen, så forrette (glemte) hun ikke heller selv at holde sine børn under ave og god idræt (adfærd), hvortil hun gav også selv et godt dagligt eftersyn (eksempel). Thi det er ikkun at opbygge med den ene og nedbryde med den anden hånd at med munden formane ungdommen og intet godt lade dem se udi levned at efterfølge«.

Så sande ord, med gyldighed til alle tider, og lige så vigtigt er det, som Anders Sørensen Vedel i så henseende yderligere kunne fremføre til hæder for den uforlignelige adelsdame: »Det samme som salig frue Ingeborg Gyldenstjerne beviste mod sine børn udi for^{re} måde, det lod hun også bete mod sit tyende, at hun ikke måtte lide, at de omgikkes med nogen letfærdighed, men holdt dem til tugt og arbejde og derhos søgte deres gavn og bedste, når årsagen sig begav. Så at hun har førdret (befordret) mange af sine tjenestefolk, at de er blevet vel forset og kommet til skamløs næring og bjærging. Hvilket var såre velbetænkt af hende og bør også at betænkes af andre i lige måde. Thi man skal ikke have tyende og tjenestefolk udi sit brød som umælende bæster at opslæbe dem og i ingen måde at ramme deres tarv og bedste. Vel må man sætte dem til gerning og straffe dem for deres ulempe, når den findes, men man skal også have tanke på at forfremme dem og skille sig vel af med dem, eftersom lejligheden sig bedst begive kan«.

Alt dette og meget mere til gav den fromme Ingeborg Gyldenstjerne som en ret kristen kvinde og ansvarsbevidst hustru til eksempel og efterfølgelse for andre dannekvinder. Men bemærk dog dette, at hendes baggrund så sandelig også var af en sådan art, som man måtte ønske, at alle Eva-døtre måtte have. For hun var »littelligen af første barndom opdraget og tilvant af sine kære forældre, som både med kristeligt eksempel og alvorlig formaning i denne måde troligen dertil holdt både hende og andre hendes søskende med stor flid«.

»Derfor læste hun både selv gerne Guds ord og hørte andre tale og prædike derom, hvorom den menige mand udi Ribe giver hende et godt vidnesbyrd, besynderligt som hun det og selv lod bete med sin idelige kirkegang, at når hun var hjemme hos os på Riberhus, har man ikke tit savnet hende fra kirken og gudstjeneste. Men hun med sin kære husbond og unge dejlige børn har ladet sig finde betimelig tid udi kirken og ikke hastet derfra, førend de har taget den sidste velsignelse med sig, og så efter at gudstjenesten har været endt, fulgtes tillige fra kirken med hverandre«.

Ofte gik de til Guds bord, og kærlighedsgerninger lagde denne udmærkede opdragerinde ofte for dagen til efterfølgelse for andre, »besynderligen med almisse mod hine arme, sorgfulde og syge mennesker. Om vinteren mod julefest såvel som andre højtidelige dage har hun begæret at vide, hvilke de fornemste husarme har været, og dem har hun siden betænkt med almisse, eftersom hver deres nød og trang var til«.

Og ikke nok med det, men på foranledning af sin søn Kristoffer Friis (1583-91), der døde den 9. marts samme år som hun, havde hun julen 1590 bedt sin mand Albret Friis om ti daler til »de arme og nøgne skolebørn ... som havde ikke meget til klæder og var ilde udrustede imod den skarpe og strenge skolebørns fjende frost og kulde«.

Og på samme måde som Ingeborg Gyldenstjerne efter Guds hellige bud og befaling »beviste sig udi retsindig lydighed mod sine kære forældre«, viste hun »sand uforfalsket kærlighed og varagtig lydighed« mod »sin kære husbond, denne fromme, ærlige og velbyrdige mand Albret Friis«, hvad »denne salige frue gav noksom eksempel og eftersyn for alle ærlige dannekvinder«. Kort sagt: hun var en god og forstandig frue, »der holdt sig kristeligen og vel mod alle«.

Hovmod var langt fra denne evangeliske vejleder, efterlignelsesværdig på dette som så mange andre områder – »alvorlighed for hun med og måtte ikke lide letfærdighed eller dem, som havde bagtalendes og skvalders tunger at fare med. Hvad som hun lovede var ikkun ja og nej ... Hun lod enhver blive for sig og varede på sit eget. Hun røgtede ikke for meget om sin nabos bedrift, men tog vel vare på det, som kom hende selv ved. Og det varede hun på som en tro husholderske og en retsindig husrådige kvinde. Og var vel at ønske, at enhver ærlig mand havde sådan en tryk og fast staldbroder, som den hellige apostel Paulus omtaler til Titum udi det andet kapitel sigendes: Unge kvinder skal være tugtige, elske deres mænd og deres børn og være høviske, kyske, husrådige etc.«⁴⁷.

Altså ganske som Peder Hegelund har givet sin heltinde den kyske Susanna som efterfølgelsesværdigt eksempel, eller som han med samme formål for øje har givet råd herom i sit skrift Om ypperlige Quindfolck, 1586. Kvindens centrale stilling i ægteskabet bliver fremhævet med nogle udvalgte eksempler hentet fra Bibelen, og der opregnes netop egenskaber, der kan gøre kvinderne til retlederinder.

Peder Hegelund opregner i den henseende nogle eksempler fra Den hellige skrift på kvindeligt »listighed«, nogle til »det gode«, som f.eks. Rebecca, der især fremhæves, fordi: »Tro og tålmodighed får vist god løn«, og Ruth, der karakteriseres med følgende linier:

»Af ydmyghed og ærlighed
yppes den bedste kærlighed«.

Andre til »det arge«, som Eva, Loths døtre m.fl.

Peder Hegelunds kvindesyn eller rettere hustrusyn munder her ud i en stor opbyggelig bibelsk vision:

Frygte hun Gud, som Eva, vor Moder!
Frygte sin husbond, ganske som Sara!
Gid hun må være mild og snild –
ja, eje Rakels yndighed
forenet med Rebekkas kløgt!
Må hun få Leas frugtbarhed
og Abigails veltalenhed,
Deboras tapperhed i kamp
og Hannas store tålsomhed,
Ruths føjelige venlighed,
Sarepta-enkens gavmildhed:
at dele ud til fattigfolk –
Susannas dyd, som var så fast,
den sejsrære, Judith vandt –
den tro, der lægger alt på Gud!

(I rytmisk oversættelse ved lektor Ellen A. Madsen, se tillæg).

Og stemmer dette fromme idealbillede ikke ganske godt overens med det billede fra virkelighedens verden, som Anders Sørensen Vedel giver af Ingeborg Gyldenstjerne, hvis hans ord da ellers står til troende? Og det gør de vel – sådan da.

Evangeliske ægteskaber i Ribe i eftermælet

Det var med en mesters hånd, at Anders Sørensen Vedels ligtale over Ingeborg Gyldenstjerne var ført i pennen. Hans marvfulde kernedansk lod til fulde den luthersk-evangeliske treklang ægteskab, børn og opdragelse tone frem og fik den til at stå i rummet.

Men den rette opfattelse af luthersk samdrægtighed ærlige kristne ægtefæller imellem kunne også komme til sin ret ved simple midler og giver sig f.eks. slående udtryk i gravskrifter fra datiden, som den der stod at læse på Bagge Jensens epitafium i St. Katharine kirke: Her sover udi Herren ærlig mand Bagge Jensen, rådmand udi Ribe, som døde udi sin alders 67. år ADI 1578 den 28. oktober. Hviles hos hannem hans hustru Cæcilie Pedersdatter, som hensov i sit 51. år ADI 1579 den 2. april. Levede tilsammen udi guds frygt 33 år og avlede to sønner og seks døtre¹.

Eller som det sammesteds stod på borgmester Ib Tornums epitafium: Her hviler i Herren ærlig, gudfrygtig og velagtet mand Ib Jensen Tornum, borgmester udi Ribe, som hensov den 14. juni anno 1602, med sin kære hustru, ærlig dydig og gudfrygtig kvinde Marine Ibs, som hensov i Herren den 25. december anno 1611².

Således blev med sirligt malede guldbogstaver på to epitafier i nogle få linier indesluttet en hel kultursituation, en hel kulturepoke.

Disse gravskrifter er som andre af lignende art trods deres knaphed nok så sigende som de lærde mænds ordrige, retoriske tale på deres sten og epitafier, hvor de på mere eller mindre sammenstykket ciceroniansk latin henvender sig til samtid og eftertid. Men også disse er i tidens ånd og giver udtryk for fromhed og gudhengivenhed, helt præget af strømningerne fra Wittenberg.

Men også andre kilder står til vor rådighed, når det gælder om at belyse det nye ægteskabs-syn, og for Ribes vedkommende sker det f.eks. med Peder Hegelunds almanakoptegnelser.

Her kan man i hvert fald glimtvis følge det familieliv, der til forskellig tid udfoldede sig i henholdsvis Puggård (rektorboligen), kannikerresidensen, i Snagdal og i den protestantiske bispegård på den østlige side af Skolegade, og vi kan derved få et vist indblik i de forhold og de begivenheder, som Peder Hegelund har lagt vægt på gennem et langt liv at nedfælde i sine små almanakker. Stort og småt mellem hinanden – vi følger ham og hans pårørende i glæde og i sorg, i triumf og i nederlag, i fryd og i nød, i fest og i jævne hverdag; snart er han intim og personlig, dybt bevæget, og snart – og for det meste – kort refererende.

Vi er således i disse notitser vidne til hans mange gryende forelskelser, hans ægteskaber, som døden gjorde en brat ende på, de mange børnefødsler, børnenes opvækst, deres skolegang, undervisning i det hele taget, sønnernes videre uddannelse hjemme og i det fremmede, døtre-nes ægteskab, børnebørn m.m., alt i en broget mangfoldighed. Her et par eksempler på hans forhold til hustruerne.

Der kan ikke være tvivl om, at han har næret en dyb kærlighed til Anne Jensdatter, »med rette meget dyrebar«³. Som en art overskrift for året 1572 noterer han således: »Dette år har været meget lykkeligt for mig, i hvilket jeg har levet i et meget lykkeligt ægteskab med den meget fromme Anne. Gud ske lov«⁴.

I 1573 lød det: »Jeg led af sting, fordi Gud ville, at jeg skulle erfare min Annes troskab mod og bekymring for mig«⁵.

Så meget større var derfor sorgen over den purunge hustrus død samme år, efter at hun havde født sønnen Jens, det af hans børn, der efter alt at dømmes var ham kærest.

Der er fortvivlelse i notitsen: »Den 27. juli tidligt om morgenen bortkaldte Gud fra dette liv i brændende påkaldelse af Guds søn min kære hustru Anne, der var mig kærere end mig selv«⁶. – Hans verden var ligesom brudt sammen.

Dagen før hun døde, måske ved sygesengen, da han vel har kunnet se, at der ikke var håb om, at hun ville kunne leve, skrev han i sin smerte salmen: Attrå efter det evige liv – der således er udsprunget af noget dybt personligt hos ham⁷.

Sorgen var stor efter hustruens død, og den 25. august samme år står der meget betegnende at læse i almanakoptegnelserne: »I fire dage har jeg lidt af betændelse i drøbelen, fremkaldt af smerte og sorg«⁸.

På Anne Jensdatters dødsdag brød sorgen atter igennem 1575, da han skrev: »Nu er der gået to år siden Gud kaldte min meget kære Anne bort fra mig og dette liv«⁹.

Også forholdet til den følgende hustru »den meget blide Margrethe« var præget af dyb hengivenhed.

Vi følger i notitserne den stigende ængstelse ved hendes sidste sygeleje. Hans fortvivlelse når sit højdepunkt den 22. juli 1591, da han skrev: »På torsdag middag halvgangen til et hensov udi Herren min hjertens kæreste Margrethe, hvis sjæl Gud glæde udi det evige liv«¹⁰.

Her er notitsen skrevet på dansk, der altså ved denne så smertefulde begivenhed har trængt sig på med større styrke end humanistens latin, der ellers var hjertesproget for Peder Hegelund, selv når sorgen trængte sig på.

Også hendes begravelse St. Ibs dag, den 25. juli omtales på dansk¹¹.

På latin er notitsen den 4. august kort tid efter. Den er talende nok og lyder: »Den første drøm om min meget kære Margrethe, at hun nemlig ved Guds nåde var givet tilbage til mig efter sin sygdom«¹².

Hele resten af sit liv mindedes Peder Hegelund på Margrethe Jørgensdatters dødsdag »den meget savnede Margrethe«.

Peder Hegelunds almanakoptegnelser er i hele deres mosaikagtige brogethed som en monolog, og det er alene en mand, der taler.

Som en dialog med et kvindeligt indslag – ganske vist kun kort – former det indtryk sig, som man kan få af livet på Liljebjerget gennem de få, men intime breve, som Mette Hans-

I datidens standssamfund betonedes man i høj grad uligheden blandt landets borgere. Man klædte sig efter sin stand, og der var skrevne og uskrevne love for den måde, hvorpå man i så henseende førte sig frem – klædedragten var ret besat et symbol på den plads, man havde i det sociale hierarki. Og dette gjaldt naturligvis også kvinderne.

De to kvinder på det afbildede epitafium tilhørte begge det selbevidste ripensiske borgerskab, »de smukke, fine og ærensagtige folk« – oven i købet selve rådsaristokratiet. De forestiller nemlig for den nærmestes vedkommende rådmand Lauge Steffensens hustru Mette Kristensdatter, der muligvis var datter af borgmester Kristen Nielsen i Varde. Hun døde 1554, samme år som sin mand.

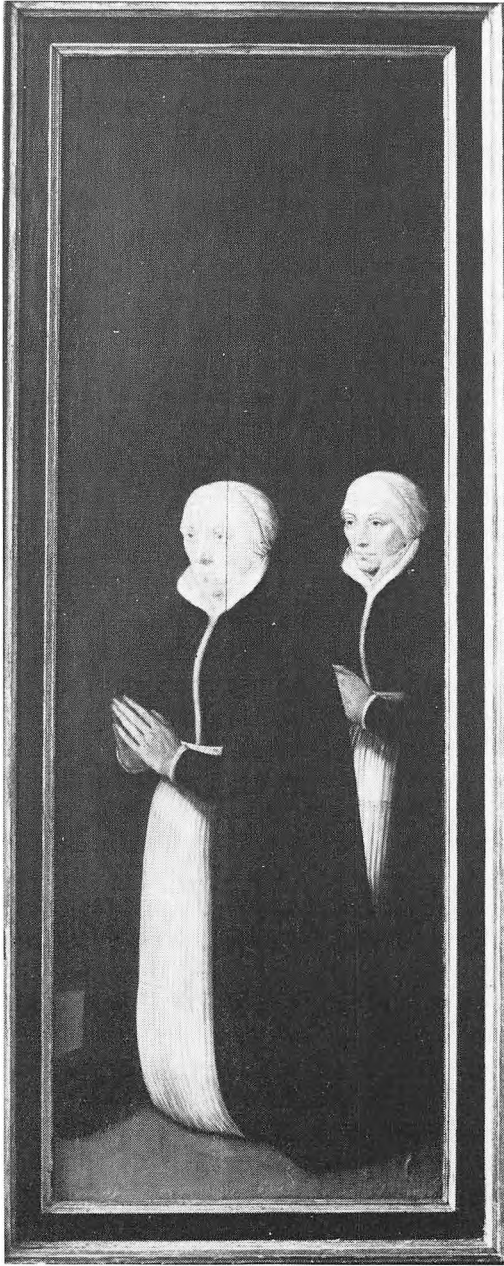
Men det er ret uvist, hvem den unge kvinde bag Mette Kristensdatter er. Det drejer sig muligvis om den eneste kendte datter i rådmandsparrets store børneflok, Marine Laugesdatter, der 1561 blev gift med den senere borgmester og kannik i Ribe Peder Mortensen Hegelund (1527-84). Som enke efter ham blev hun 1593 gift med magister Laurids Gødesen (1531-97), sognepræst ved St. Katharine kirke. Hun døde i Ålborg den 9. februar 1600.

Kvindernes dragt er efter spansk mode, således som denne f.eks. gav sig udslag i samtidens Lübeck. En tætsluttende hue dækker deres hår og ører. En kjole, der kun antyder barmen, går helt op til hagen og skjuler nakken, men lader en underkrave komme til syne. Ærmerne er snævre, og kjolen har brede læg, uden på kjolen bærer de begge et forklæde. Til beskyttelse mod kulde og andet dårligt vejrlig tjener et skulderslag med lange læg. Tøjet er sandsynligvis udenlandsk klæde.

Alt i respektabilitetens sorte og uantastelighedens hvide farver, således som det sømmede sig for den alvorlige, pligttro og sædelige lutheranske kvinde.

Som undertøj havde datidens kvinder ofte et livstykke, der dækkede og sluttede tæt om brystet, en såkaldt oplader, derunder en særk.

Kvinderne anvendte ikke benklæder. På benene havde man hoser, syet af tøj, lærred o.lign., strikkede strømper slog først senere igennem. Hoserne eller strømperne holdtes oppe med et hosebånd, der blev anbragt under knæet. På fødderne bar de to kvinder en eller anden form for sko – med lav hæl eller uden hæl – så godt som skomagernes i Ribe nu formåede at lave dem.

*Fig. 16. Ripensiske kvinder ved det 16. århundredes midte.
Epitafium i Ribe domkirke.
Foto: J. & F. Lydom 1976. Den antikvariske Samling i Ribe.*

datter udvekslede med sønnen Søren Andersen Vedel, senere sognepræst ved Ribe domkirke.

Mette Hansdatter har øjensynligt været den blidere ånd i dette hus, hvor Anders Sørensen Vedel så strengt med kristelig tugt søgte at hævde sin faderautoritet.

Med lige så kristelig tålmodighed affandt hun sig med sin mands særheder og vanskelige sind, der, som det synes, blev mere udtalt med årene. Den barske afskedigelse af ham som kongelig historiograf 1595 har næppe stemt hans sind mildere¹³.

Mette Hansdatter var en from og god kvinde, der helt igennem levede for mand og børn. Et bekymret gemyt, der øjensynligt som årene gik blev mere og mere tungsindig.

Med ængstelse fulgte hun sønnernes færd, efter at de var fløjet fra reden, måske især Søren Andersen Vedel, som hun nok ikke var så sikker på.

Han var i foråret 1604 rejst til København for at studere og skrev den 20. maj kort efter sin ankomst til byen i sin ensomhed et brev til moderen, der på det tidspunkt var syg og bekymret for sønnen i den store fjerne by, hvor han var fremmed, uden slægt og venner og uden trøst og »huro«. Han er tydeligt nok klar over, at moderen har en mistanke om, at han på det fremmede sted ikke skikkede sig så tilbørligt, som han burde. »Og«, skriver han »dette beslutter I af min fremfarne ungdoms brøst og ufornuft, som teede sig alt for meget hjemme«¹⁴. – Han har nok været vanskelig at indordne i det rette lutherske familieliv.

I det brev, som hun sendte til ham, da han 1606 studerede i Heidelberg¹⁵, formaner hun ham bl.a.: »For Guds skyld forvar dig for den stærke vin, du vedst vel, at du har ikke natur til at lide den«. – Hun sender ham en liden guldring »ikke til nogen pragt eller daglig brug, men til en moderlig påmindelse og betænkelse«, at anvende, hvis han skulle blive syg og komme i trang – den var, mente hun, omkring seks daler værd.

Hun vil gerne sende ham nogle »spegebøster«, men hun kan ikke få dem sendt af sted, da Anders Sørensen Vedel ikke var særlig villig til at være hende behjælpelig dermed. Derfor sender hun ham penge til køb af »bøster« eller andet, som han kunne få brug for i Frankfurt, »jeg under dig det heller end mig selv«¹⁶.

Hun stod altså, som det fremgår af brevet, langt fra i samme stilling som f.eks. en »rådmandskvinde« som Kirsten Lauridsdatter Klyne, der anderledes rundhåndet og gavmildt af sin overflod kunne sende til sin søn Frederik Andersen Klyne (1589-1657)¹⁷, da han studerede i udlandet. Men som en rig enke rådede hun også helt for sig selv; hun havde ingen vanskelig mand at tage hensyn til¹⁸.

Mette Hansdatter undte vel sine sønner det lige så gerne – og Anders Sørensen Vedel var da heller ikke uden midler, men påholdende, lader det til.

Til moderens store glæde – uden tvivl – blev Søren Andersen Vedel magister i Heidelberg 1607¹⁹ og blev 1608 knap 21 år gammel rektor i Sorø²⁰.

Men nu var det galt med »den fattige Lauges« vilkår – det drejer sig om den 16-årige Lauge Andersen Vedel (1592-1648), senere sognepræst ved St. Katharine i Ribe. Han var øjensynligt fulgt med broderen til Sorø for at blive undervist der. Lauges situation var af en sådan art, at det gjorde moderen ondt af ganske hjerte; han manglede klæder. Mette Hansdatter beder derfor rektor-broderen om at rette sig efter faderens skrivelse og »skaffer hannem hans nødtørftighed uden overflødighed. Jeg lover eder, det skal være uden al eders skade. Hvad fader vil ikke betale, det vil jeg«. –

Hun foreslår, at den fattige Lauge får en god engelsk klædning samt læderhoser, og at broderen sender regningen til Anders Sørensen Vedel. »Jeg tør slet intet sende hannem penge. En skjorte og en tørlæde sender jeg hannem«. – Hun havde ikke megen tiltro til, at Lauge selv kunne forvalte pengene.

Der falder også en lille påmindelse af til magisteren – Hun advarer ham om, at »vin og kvinder forblinder de vise«. – Og så et lille suk fra hjemmefronten: »Fader er ikke længe ved ét sind og meget vanskelig derhos. Gud give en god tålmodighed«²¹.

Mon ikke Mette Hansdatter i ny og næ fra Liljebjerget i al ærbarhed har sendt et tankefuldt blik mod bispegården? Havde det i sin tid stået til Peder Hegelund, var de to blevet gift²².

»Ærlige enker bør enhver at beflicte sig på, at de vel kunne vorde forset«¹

Var ægteskabet, som de kloge theologer sagde, en Gud velbehagelig ordening, var kvinden, der havde indgået et fordelagtigt ægteskab, i hvert fald som rig enke en kvinde med en ikke ringe social placering. Det gjaldt naturligvis først og fremmest kvinderne i de højere borgerlige lag, da præsteenker f.eks. som følge af de ofte ret kummerlige forhold, som de måtte leve under i deres ægteskab, ikke havde mange muligheder for at samle gods og guld².

Anderledes med købmandsenken, der havde midler, som det nok var værd at udnytte. Derfor ses det da sædvanligvis, at hun og hendes slægtninge nøje vågede over, at udnyttelsen af hendes ejendom blev tilgodeset, hvis hun indgik et nyt ægteskab. Pengene skulle ikke i armod, og der var som følge heraf intet brud på de sociale skranker, der gik gennem samfundet.

Den noksom bekendte krage søgte den lige så bekendte mage.

Velstående var således Dorthe Sørensdatter, der som enke efter den rige Peder Baggesen, der døde i 1591, 1593 giftede sig med den fremgangsrige købmand Bertel Struck, 1595 rådmand i Ribe. – Hun døde imidlertid 1602, men oprettede på sit dødsleje en stiftelse omfattende syv boliger (boder) i Klostergade »til en evig ihukommelse og testament«, beregnet som friboliger for fattige mennesker³.

Det kan lige tilføjes, at Bertel Struck 1604 indgik ægteskab med Anders Sørensen Vedels 19-årige datter Anne – og ved den lejlighed blev der lagt daler til daler. Anne Andersdatters skæbne formede sig dog meget trist – der var liden lykke ved de mange penge. – Allerede før mandens død – 1621 – havde hun mistet en hel del af sin forstand og var til stadighed sengeliggende. Hun døde 1655 åndsformørket og i stor legemlig svaghed, der havde varet i mange år⁴.

Særdeles velstående var også Marine Ibs (1532-1611), enke efter borgmester Ib Jensen Tornum (død 1602)⁵ og søster til borgmester Laurids Thøgersen.

Man har sikkert i Ribe holdt vejret et øjeblik, da man erfarede omfanget af det arveskifte, der var efter hendes død. For hun efterlod sine tre arvinger ikke mindre end 10.000 daler, der i januar 1612 blev fordelt således, at en broderlod på 5000 daler tilfaldt sønnen Peder Ibsen og to søsterlodder tilfaldt datteren Anne, der var gift med borgmester Kjeld Jørgensen, og børnene efter en anden datter, der havde været gift med Lambert Knudsen, borger i Ribe⁶.

Marine Ibs har sikkert ført sin afdøde mands virksomhed videre, således som det kunne være tilfældet med initiativrige og selvhjulpne borgerenker i handelsbyen Ribe.

Det ses, at f.eks. også den rige Marine Laugesdatter, enke efter borgmester Peder Mortensen Hegelund, der døde 1584, efter mandens død på forskellig vis førte mandens virksomhed videre. Hun havde således bl.a. et skib på Sønderside og deltog i skullerfiskeriet herfra; hun handlede, fremgår det i den forbindelse, fiskeprodukter med kronen.

Samtidig havde Karen Termansdatter, enke efter borgmester Hans Pedersen Fanningen (død 1584), to skullerskibe sammesteds⁷.

Den rige Ingeborg Lambertsdatter videreførte som enke efter borgmester Laurids Thøgersen (død 1594) mandens forretning og handlede bl.a. med kronen 1599⁸.

Hendes steddatter Kirsten Lauridsdatter, enke efter rådmand Anders Sørensen Klyne (død 1598), drev i sin enkestand et omfattende købmandsskab, ganske i den ånd, der karakteriserede hende som hustru⁹.

– Men også borgerenker, der havde en mindre solid økonomisk baggrund og derfor ringere midler, søgte at klare sig på købmandsmæssig vis.

Således ses det f.eks., at Mette Kristen Knudsens i Ribe, givetvis en enke, 1605-06 havde to lineskibe med i det omfattende fiskeri på Sønderho og også fiskede her med et skullerskib; i 1606-07 deltog hun med et lineskib i fiskeriet sammesteds, og dette gentog sig 1607-09. Maren Jeppes i Ribe havde 1608-09 halvparten af et skullerskib på Sønderho, og samme år deltog Karen Guldagers i Ribe også i skullerfiskeriet her, begge utvivlsomt enker¹⁰.

Det samme var nok også tilfældet med Maren Knuds i Ribe, der 1585-86 havde et skib, der fiskede fra Langli¹¹.

Men andre måtte rigtignok sande, at ægteskab langfra var nogen sikkerhed i økonomisk henseende – usikker og farefuld som tilværelsen i mange henseender formede sig dengang – og her var rådsaristokratiets kvinder ikke undtagne.

Det måtte f.eks. Peder Hegelunds stedmoder *Marine Kristensdatter Hegelund* i høj grad mærke på sin krop. Hendes første mand, købmand Jens Klyne, var ved sin død 1565 øjensynligt i økonomiske vanskeligheder, bl.a. som følge af Den nordiske Syvårskrig, og hun overtog med besvær sin afdøde mands forpligtelser¹². Den »højagtede kone«¹³ søgte så tilflugt hos borgmester Jens Kristensen Hegelund, med hvem hun giftede sig 1566. Men har hun sat sin lid til dette sidste ægteskab i økonomisk henseende, blev hun sørgeligt skuffet; for Jens Kristensen Hegelund døde 1571 som en knækket fallent. –

Året før havde han tilskødet den rige rådmænd Bagge Jensen sin gård på Mellemdammen, men blev øjensynligt sammen med hustruen boende her til sin død¹⁴.

Ved fallitten flyttede enken så at sige omgående ind i, hvad stedsønnen Peder Hegelund betegner som det gamle hus, hvad han så kan mene hermed – der kan muligvis være tale om det hus, som hun havde boet i, da hun var gift med Jens Klyne.

Kort tid efter Jens Kristensen Hegelunds død har ufordelagtige rygter om hende tilsyneladende løbet byen rundt, men hun fik da på bytinget det skudsmål, at hun altid havde skicket sig som en god, from og ærartig dannekvinde i sine to ægteskaber.

Imidlertid står det fast, at stedsønnen efter dette ligesom lagde afstand til hende. Han omtaler hende kun meget sporadisk og fåmælt i sine almanakoptegnelser, og han nævner intet om, at hun 1593 var syg og ikke alene måtte friste sygdom, men også både »armod og elendighed«. Hun fik en årlig understøttelse på ialt en daler af byens kasse og fattiggassen. Og i det væld af dødsnotitser, der findes i Peder Hegelunds almanakker, mangler angivelsen af hendes dødsdag helt i almanakken for året 1600¹⁵. – Peder Hegelund var nok en from mand, men utidig sentimentalitet lå ham øjensynligt fjernt.

Under den 11. december 1596 skriver han i øvrigt, at hun fik ½ skæppe mel og ½ mark, og nævner ved den lejlighed, at det samme blev Karine Guldsmeds til del. – Hun var enke efter den, som det synes, yndede og ansete, men ikke videre økonomiske og helt uformuende borgmester Jens Andersen Guldsmed, og datter af Lydik Guldsmed, borger i Ribe. Da manden døde – den 13. juli 1594 – stod hun uden midler og måtte for at klare hans begravelse låne 10 daler af byen¹⁶. – Hendes enkestand har således heller ikke været en dans på roser.

Også den velsituerede rådmænd Bagge Jensens datter Johanne fik et livsløb beskåret, der helt adskilte sig fra de fordelagtige ægteskaber, som døtrene af Baggenses-slægten sædvanligvis indgik.

Hun blev først gift med Peder Graversen, borger i Ribe, men blev efter hans død – omved 1579 – gift med Laurids Mortensen Skriver og kom derved ud i fattigdom¹⁷.

Så barsk og byrdefuldt kunne livet altså forme sig for de kvinder, der tilhørte det toneangivende købmands- og rådsaristokrati i Ribe. Men endnu vanskeligere artede tilværelsen sig for de kvinder, der som enker måtte friste livet i de knap så agtede kvarterer i byen – borte fra byens hovedstrøg. Det er vanskeligt at belyse tilværelsen for disse lavere lag i byen, men et eksempel på, hvor fattigt livet kunne forme sig her, ses glimtvis af den vurdering, der blev foretaget over bohavet efter Per Thomsen Hygums og hans hustrus død 1578. – Nis Hygum

– vel Peder Hygums broder – påtog sig værgemålet for de afdøde ægtefællers barn mod at overtage det efterladte gods, der i al sin fattigdom udgjorde: En gammel brøden kobbergryde og en gammel brøden messingkedel, der blev vurderet for 24 sk. d., en kvindsoer (?) vurderet for en daler, et spydhjul for en mark d., et sengeklæde for 2 mark d., et tyndt lappet sengeklæde for 8 sk. d., en gammel kjortel og et par gamle bukser for en mark d., et gammelt rilagen for 8 sk. d., fire gamle skrevne klæder for 8 sk. d., en gammel grå vadmelsdyne og en hoveddyne for 2½ mark d., to gamle blårgarnslagener for 2 mark d., en gammel rød kvindeselle for 2 mark d., en gammel sort kvindetrøje for 8 sk. d., noget jerntøj for 8 sk. d., en gammel brøden egekiste for 24 sk. d., en gammel låstønde for 12 sk. d., et gammelt sengested med peller, en ildklove for 6 sk. d., en gammel lygte, en gammel skorkniv for 4 sk. d., en gammel kurv for en sk. d., en gammel karlelue for 3 sk. d., et lille hjul til en hjulbør for 4 sk. d., et gammelt sengested og nogle fjæle til hobe med et gammelt stykke panel for 24 sk. d., samt et haspetræ for 4 sk. d.¹⁸

Til sammenligning kan tjene registeret over Jes Doktor Kimers gods efter hans hustru Maren Kimers død 1573. Det udgjorde bl.a.: En gammel grå vadmelsdyne, to gamle hoveddyner, to gamle blårgarnsdyner, et gammelt tykt sengeklæde, to små gamle hovedpuder, en gammel blå kåbe, to gamle fyrrekister, to gamle skiver med fyrreblade, en gammel skarns egekiste, en gammel sort kvindelue, en rist og en klove, to gamle trækander, et blåt stenkrus, fem gamle træfade, to stenfade, fire gamle kander, tre gamle stole, en gammel vindser, dertil to røde trætallerkener og en gammel puster¹⁹.

Disse lister taler deres eget sprog og er et vidnesbyrd om, på hvilket eksistensminimum man visse steder i Ribe har slidt sig gennem livet.

Enkerne, der på disse steder havde levet under mere eller mindre trange kår, var selvsagt ofte meget ulykkeligt stillet ved deres ægtefælles død, og der er mange vidnesbyrd i tingbøgerne om, at ulykkeligt stillede enker er gået fra arv og gæld efter deres mænds død og således på det nærmeste har stået på bar bund med eventuelle børn, kun henvist til, hvad behjertede slægtninge har ment sig i stand til at yde som hjælp.

Et par eksempler:

I 1569 opsigde Klaus Knudsen således på Maren Røddings vegne arv og gæld efter hendes mand²⁰, og året efter gjorde Skarres Pedersen det samme på Anne Anderskones vegne efter hendes salig husbond Anders Pedersen²¹. – Og 1573 måtte Marine Hansdatter, datter af Hans Andersen, borger i Ribe, i sin nød fragå arv og gæld efter sin mand Jesper Bang på egne og arvingers vegne og forlod sit hus på den søndre side af Sortebrødregade og »antvordede«²² nøglerne fra sig²². – Hendes mand var den 28. oktober foregående år forlist med kongens skib Vildmanden sammen med 65 andre²³. –

Huset lå så efter enkens afkald øde hen, men øverstesekretæren i kancelliet, den berømte historiker Arild Huitfeldt (1546-1609) tilstod hende dog 1573 i hvert fald en del af løsøret²⁴. 1574 blev huset vurderet til 700 gode daler og en kålgård på St. Hans holm til 200. Hun bad om, at indløsningen måtte »opstå«²⁵ til pinse 1575²⁵. Hun boede fortsat i Ribe, men hvor vides ikke²⁶. Hun døde 1582²⁷.

Jesper Bang hørte efter alt at dømme ikke til de ringeste borgere i byen, men lige fuldt var hans enkes og hans børns vilkår efter hans død ikke misundelsesværdige.

Og slutteligt:

Da Ribe-borgeren Jens Knudsen, der boede nederst i Bispegårdsgade i Sortebrødre kirkes hus, var død 1596, »lagde Kirsten Jenskone, hans hustru, nøglerne på ligbåren og gik fra gods og gæld«²⁸.

Og var der noget tilovers til enken efter mandens død, kunne griske arvinger gøre tilværelsen besværlig for hende, som det f.eks. skete ved Søren Skrivers død. Da gjorde hans yderst utiltalende svigersøn Esbern Hansen Marebæk, der på så skammelig vis havde sjoflet hans

datter²⁹, på egne og børns vegne krav på arv efter Søren Skriver til stor fortrædelighed for enken Mette Sørensen. – Det kom til en langvarig proces herom i årene 1573-75, men det lykkedes tilsyneladende hendes fuldmægtig Oluf Steffensen, rådmann i Ribe (død 1579)³⁰, at holde den griske svigersøn stangen og nøde ham til at opgive de mest urimelige af arvekravene, hvorfor Mette Sørensen fortsat, så trygt som det under de givne forhold kunne lade sig gøre, kunne bo i det »onde og forfaldne hus« på Nederdammen og være i besiddelse af »en stald og gård sønden St. Peders kirke«, der ikke var i bedre forfatning end beboelseshuset på Nederdammen³¹. – Heller ikke hun har været misundelsesværdig i sin enkestand.

Dog må det retfærdigvis nævnes, at medens kvindernes retsstilling i almindelighed – som tidligere omtalt – blev forværret, blev enkerens i hvert fald i én henseende forbedret: De fik uanset om der var livsarvinger efter mandens død ret til halvdelen af fællesboet, medens de tidligere kun havde ret til en mindre del³².

Men som det i øvrigt fremgår af Mette Sørensen sag, havde hun i sin besværlige proces en fuldmægtig, da det ikke var almindeligt, at kvinder selv førte deres sager, men som i det foreliggende tilfælde havde en bemyndiget, der varetog deres interesser.

De ugifte kvinder, altså også enkerne, havde *værger*. Dette var gammel sædvane, hvad tingbøgerne da også i høj grad bærer vidnesbyrd om – en foranstaltning, der da også må betegnes som rimelig nok, så udsat og usikker som enkerens stilling under de givne forhold nu engang var.

Hvis der var tale om en rig enke, kunne et sådant værgemål nok være tillukkende med de økonomiske fordele, der var forbundet dermed.

Da den rige rådmann Peder Baggesen døde 1591, kan det derfor ikke undre, at hans svoger, den energiske og bjærgsomme kollega i rådet Anders Sørensen Klyne ønskede at overtage det fordelagtige værgemål. – Dog, enken, Dorthe Sørensdatter, havde tilstrækkelig vilje og karakterstyrke til at sætte sig derimod og henvendte sig i den sag til regeringsrådet i København. Hun gjorde gældende, at hun havde en søn, der med det første kunne være hendes og hendes børns værge, og hun anmodede derfor om, at hun selv måtte beholde værgemålet for sine børn for at undgå, at hun og børnene skulle blive besværede med værgpenge, skifte og andet. Hun fik heri medhold over for broderen og fik lov til at beholde værgemålet, så længe hun sad ugift³³.

Det var helt i overensstemmelse med den nævnte sædvane, at kvinder i det hele taget ikke optrådte som selvstændige personer, der varetog deres egne interesser. Men også her kunne kvinderne optræde med en vis selvstændighed, således som det f.eks. fremgår af følgende sag fra Ribe byting den 27. november 1585³⁴.

Her fremlagde Anders Lydiksen Guldsmid, den senere rådmann (død 1612) et brev fra svogeren Peder Kristensen, dagbogsforfatteren og den senere sognepræst i Vejle, »lydende ord fra ord, som efterfølger«: »Jeg Peder Kristensen kendes for alle, at den tid jeg og mine medarvinger skiftede hus og ejendom efter vores sal. faders død og afgang, da begærede Anders Lund, at Kirsten, min søster, skulle tage en værge, så ville vi lade lod gå på vores ejendom, hvortil Kirsten svarede og sagde, at hun ikke ville tage nogen anden værge end sig selv«³⁵.

Og at hendes to søstre havde en lignende personlig opfattelse, vidner fortsættelsen af samme sag om det følgende år.

For alle tre søstre var ikke til sinds at følge det søskende-skifte, som Anders Lund og Anders Lydiksen Guldsmid, Kirsten Kristensdatters svoger, gik ind for³⁶.

Men betegnende nok var det de tre kvinders mænd, der på tinge fremsatte deres koners synspunkter hen over hovedet på de tre kvinder, som efter fornemmere borgerkvinders sædvane ikke var til stede i retten – de tre søstre var gift med henholdsvis Niels Grisbæk, Anders Lund og Anders Lydiksen Guldsmid.

De tre hustruers synspunkter blev blot af deres mænd refereret for retten, således som det også var tilfældet, når kvinder var indblandet i retssager.

Det betød dog ikke, at kvinder ikke kunne møde frem i retten; det gjorde de, når de skulle aflægge vidnesbyrd, ofte under edsaflæggelse, og disse var da også fuldt ud retsgyldige.

Naturligvis vågede værger og andre i datiden nøje over enkeres moralske vandel, ikke mindst når der stod penge på spil. Og for de enker, der beklageligvis led under den kødets lyst, der gennem tiderne har bragt så megen skade og fortræd over menneskenes børn, har Henrik Smith i sin lægebog givet følgende velmente råd: »Der er og nogle mennesker til, som såre ukyske er, hvilke som dog begærer at leve kyskelige, såsom de, der er indgivne udi kloster, desligeste viduer eller enker. Derfor vil jeg her og skrive nogle lægedomme, hvilke som ukyskhedens begæring borttager og formindsker ... Først, med de ting, hvilke som borttager det lønlige steds hede, ligesom disse gør: eddike, kamfer og hvilke disse af nature lige er. Andet, med de ting, som vejret fortærer, ligesom anis og kommen de gør. Tredie, med de ting, som menneskenes sæd og natur fortærer og udtørre, ligesom agnus castus gør. Fjerde, at man idelig og stedse tænker på Guds ord og Den hellige skrift, daglig beder Gud om kyskheds gave, og at man lægger ilden langt fra stråene. Femte, med arbejde og faste . . .«³⁷

Formanende lød det i Viborg domkirke den 20. februar 1652: «En enke, som lever i vellyst, må vel behages sig selv, men behages ikke Gud; thi hun er levende død. Den lystig skare, som over gæstebud anhører den liflig klang af harper, psaltere, trommer og piber, må finde en behagelig glæde derudi, men er Gud i højeste måde mistækkelig, som og befaler helvede vidt at udbrede sig»³⁸.

Der har næppe været sådanne harper i luften i Ribe i det 16. århundrede – om nogensinde.

Kvinder uden »embede«

Men nu de kvinder, der ikke blev gift! – For reformatorerne var der egentlig ikke forbundet noget problem dermed, vel først og fremmest fordi den helt klare nødvendighed for kvinder for at indgå i den hellige ægtestand var så stor. Det var jo kvindernes egentlige »embede«, som det lød i reformatorisk sprogbrug, at føde ægteskabelige børn. – Man så let hen over den kendsgerning, at ikke alle kvinder blev gift; thi for de lutherske vejledere var der ingen kvindesag ud over den, der angik ægteskabet.

Mange kvinder måtte imidlertid leve ugifte, nogle fordi de ikke var særlig tiltrækkende af fysiologiske eller psykiske årsager, nogle havde karakterbrist m.m., og nogle var vel af sådan social standard, at ægteskab var udelukket for dem.

Drejede det sig om kvinder fra de mere velstillede lag, kunne de naturligvis være henvist til familiens nåde og barmhjertighed som f.eks. Peder Hegelunds søster Agnete (Agnes), der som en næppe synlig skygge anes i almanaknotitserne.

Hun nævnes ialt fire gange: 1580, da hun fra Dorthe Peder Baggesens kom til Peder Hegelund i lektorboligen¹, da hun 1593 i Snagdalen, sognepræsteboligen, fik tildelt seks alen blågarn og fire alen hørgarn², som hun vel har skullet gøre nytte for, og da hun 1601 som midaldrende kvinde døde og blev begravet. Begravelsen skete på broderens bekostning³. – Har hun i de skiftende boliger, som Peder Hegelund med familie boede i, upåagtet, upåskønnet og helt selvfølgelig, som det lader, gjort dagens gerning i husholdningen, eller har hun måske legemlig eller sjælelig svag mere eller mindre hjælpeløs og uegnet for det barske liv i Ribe levet en beskyttet tilværelse hos sin broder – eller hvad?

Det vides ikke.

Med en flot håndbevægelse havde Luther som tidligere omtalt skubbet den ugifte kvindes problemer til side og bl.a. anvist hende arbejde som lærerinde⁴. Naturligvis var det en umulig tanke at forestille sig, at kvinder skulle kunne gøre fyldest som hørere ved latinskolerne eller

blot ved de skrive- og regneskoler, der fandtes rundt om i købstæderne. Men der var også andre muligheder i så henseende, og i Ribe kunne enker og ugifte i hvert fald give undervisning i syning, vævning og knipling, og fra disse skoler kunne der naturligvis udgå kvinder, der har kunnet klare dagen og vejen ved at udøve disse i høj grad kvindelige sysler.

I 1591 ses det således, at der har været tre skattepligtige vævepiger i Ribe, ikke noget imponerende antal rigtignok, men dog helt pænt i sammenligning med de mandlige håndværkere på forskellige områder⁵.

Men det må også nævnes, at det ikke lykkedes knipleskolerne – hvis det da i det hele taget har været tilsigtet – at oparbejde en hjemmeindustri på basis af kniplinger, der blev så udpræget for f.eks. Tønder.

Nogle kvinder – og vel ikke blot enker og enlige – har virket som *jordemødre*, andre har prøvet at få en mere eller mindre åbenlys fortjeneste ved at være *lægekoner*, som det hed. – De sidste kom, som det kunne ventes, i modsætningsforhold til byens mange bartskærer. Betegnende nok forfulgte og fordelte den emsige og bjærgsomme Hans Kristensen Bartskær således i 1572 følgende lægekoner med deres rette lovværge for at bruge bartskærembede imod deres forpligtelse og ed, som de tidligere havde underkastet sig over for borgmestre og råd, nemlig Ingegerd Lægekone og Anne Peder Bingers hustru i Horsfald, et område ved Sønderport, og Poul Hansen Lægemand's hustru⁶.

Vi træffer Ingegerd Lægekone igen 1573, da hun ufortrødent, men tilsyneladende uden større held søgte at doktorere på Ribe-borgeren Kristen Bruun. Hun havde af nogle bøtter sammenbrygget noget »smørelse« til ham⁷.

Det kan se nok så kvaksalverisk ud, når Ingegerd Lægekone udøvede sin virksomhed med den omtalte »smørelse«, men hendes kur har sikkert ikke været ringere end den, som hendes mandlige konkurrenter blandt bartskæerne har anvendt – gamle husråd anerkendt gennem tiderne, som lægekonerne har brugt, måske suppleret med opslag i mere nymodens lægebøger, har vel ikke altid været uden virkning.

Den berømte Paracelsus (1493-1541), banebryderen inden for medicinen, kunne da også i århundredets begyndelse resolut erklære, at han havde lært mere af kloge koner, hvad lægekunst angik, end af de knæsatte autoriteter Hippokrates, Galen og Avicenna, som han til humanisternes og filologernes overraskelse alle forkastede⁸.

Og selv om bartskæerne i Ribe med et regeringsdekret af 1579⁹ kunne skride ind mod byens lægekoner, havde deres bestræbelser svært ved at nå det ønskede resultat.

Det måtte selv Hans Kristensen Bartskær erkende. Han havde nemlig 1598 på egne og andre bartskærers vegne begæret dele og ret over Jens Nielsen Astrup, fordi hans hustru gik bartskæerne i bedene. »Men«, resolverede byfogden, senere borgmester Niels Poulsen (1530-1606)¹⁰ på tinge, »efterdi hendes moder, oldemoder (bedstemoder) og hun selv har brugt det (bartskærembedet), da ved han ikke at sige hende det fra, meden borgmestre og råd at kende derpå«¹¹. – Lægekonen havde med andre ord efter byfogdens mening gammel hævd på at udøve sin virksomhed.

Allerede 20 år tidligere havde Kristen Hegelund Bartskær måttet erkende, at det ikke var nogen let opgave at komme lægekonerne til livs. Han havde da på egne og sine embedsbrødrers vegne givet last og klage på Anne Lægekone og Mette Lægekone – altså to enlige kvinder – som havde brugt »bartskærembed, som de skulle skatte og skyldte udaf, og imod den forpligt, de tilforn havde gjort«¹². Og betegnende nok fandtes der på skatelisten for Ribe 1591 anført en lægekone.

Det kan i øvrigt i den forbindelse nævnes, at der da var ikke mindre end 228 skattepligtige kvinder i Ribe mod 108 i 1549, det samlede antal af skatteydere var 1549 725 personer, i 1591 var det 688¹³. – Altså et ikke ringe antal kvinder.

Men mange ugifte kvinder var ikke skattesatte eller skatskyldige, og det var først og frem-

mest de mange, der var henvist til at gøre husligt arbejde – tyende skulle nemlig ikke betale skat¹⁴. – De behøvede ikke at lytte til Luthers anvisninger; den hårde trang og pure nødvendighed tvang dem til at søge dette arbejde, der i sig selv jo var omfattende og krævende nok, men også indebar afhængighed og ufrihed.

På samme måde som enkerne har disse kvinder ganske simpelt som ugifte været mistænkte for at være mere eller mindre latente horer – da djævelen jo som bekendt havde lettere spillerum over for kvinder, selv om det straks må indrømmes, at de socialt velbjærgede kvinder – enker eller ugifte – i høj grad af de verdslige myndigheder fik en lempeligere behandling, hvis deres synder blev alt for åbenlyse.

Men der fandtes også kvinder helt på samfundets bund, blandt samfundets bærme. – Mere eller mindre lyssky kunne disse kvinder tjene til deres usle livs ophold som høkersker, der falbød deres mere eller mindre ærligt tiltuskede varer, der vel først og fremmest har kunnet finde afsætning i byens fattige gyder og stræder. De har været ølkoner, ruffersker eller tiggersker.

Blandt alle disse undertrykte, forulempede og forurettede havde den protestantiske djævel sit frie spil, og det var også blandt disse ulykkelige, at heksene fortrinsvis blev halet frem i det klare dagslys. – De velbjærgede og ofte selvretfærdige borgere vidste nok at lægge beslag på protestanternes nidkære Gud.

Det er heller ikke mennesker fra denne bærme, der skal findes på hospitalet i det gamle Sortebrødrekloster, hvor så meget menneskeligt vraggods blev skyllet op. Det er derimod folk som bl.a. Dorthe Fadkone, Ingeborg Storckis, Anne Frands Sturchis, Bolde Vejses, Mette Ållings, Kirstine Klaus Toffels og Anne Grimstrups, således som Peder Hegelund meddeler¹⁵. – Altså hospitalslemmer, som har været, hvad man kalder for værdigt trængende. – I 1598 udbetalte fattigkassen i Ribe almisser til mindst 360 »fattige stakler og husarme« – vel da ca. en tiendedel af byens indbyggere. Betegnende nok var af dem 60 mænd mod 184 enker og enlige kvinder; mindst 111 børn modtog ved den lejlighed understøttelse¹⁶. – Alle sikkert værdigt trængende.

I den forbindelse er det naturligt at nævne den tidligere omtalte stiftelse for fattige mennesker, som Dorthe Sørensdatter Struck oprettede på sit dødsleje, samt Gæsteboderne i Bredeslippe, som oprindeligt bestod af 39 boliger beregnet for trængende. Dette tilholdssted blev senere vedligeholdt af rådmand Oluf Steffensen og blev efter hans død 1579 ombygget og istandsat af hans søn Anders Olufsen, rådmand i Flensborg. Det skete 1598¹⁷.

»Ægteskabsdjævelen med de sure og grumme øjne«

Som det tidligere er påvist, var ægteskabet efter reformatorernes mening i sin idé Guds ordning, og et kristent ægteskab, hvor ægtefællerne i samdrægtighed lydigt og fromt fulgte Guds bud, var en aflagens af Paradis. »Thi«, som Anders Sørensen Vedel udtrykker det, »der bygger og bor jo Gud med sin velsignelse, dersom ægtefolk lever udi god endrægtighed, og tværtimod, dersom mand og kvinde drager med een line, men hun vil fra byen, når han vil til byen, som det danske ordsprog lyder, og ikke kender manden for sit hoved, som apostlen befaler, dér bor og bygger usamdrægtigheds ånd, og følger ulykke efter på det sidste«¹.

Her havde med andre ord tidens frygtede dæmon, ægteskabsdjævelen, husregimentet – og det havde han såre beklagelsesværdigt mange steder.

Som det allerede er omtalt, var djævelen – den Guds abe, som det fra gammel tid lød – »idet at hvad han ser Gud gøre, det vil hans straks gøre, dog til Guds gernings fordærvelse«² – i sin trods og ondskab netop sindet på at ødelægge denne Guds storslåede ordning, eller som Niels Palladius udtrykte det i sin fordanskede udgave af Andreas Musculus' tidligere omtalte skrift *Wider den Eheteufel*, der udkom 1557: »På dette besynderlige højeste Majestæts råd og

velbehagelighed (ægteskabet) ser Satan (Guds afsagte og svorne fjende) med skellige sure og grumme øjne og går også i råd med sit selskab, hvorlunde han kan sætte sig op mod Gud« – Djævelen havde altså andre djævle til rådighed i sit fule forehavende – Niels Palladius bruger da også i sin fordanskning som titel: Imod ægteskabsdjævle – altså flertalsformen.

Men den onde er naturligvis i hele sin sataniske dæmoni den egentlige ophavsmand til alle ulykker mand og kvinde imellem. – For som ordsproget lød: »Hvor Gud bygger en kirke, bygger djævelen en kapelle hos«. Det er ham, der søger at få menneskene til at »votte sig for ægteskab og holde det vederstyggeligt og give sig hen til uskikkelig beblandelse mod sin egen nature«, og Satan betjente sig i så henseende underfundigt af de gamle hedningers udsagn mod ægteskab – og, kan det indskydes, med støtte af visse humanister, som tidligere beskrevet. Hvad det angik, måtte paver, bisper, kanniker, præster, munke og nonner naturligvis i særlig grad holde for.

Men desværre drev ægteskabsdjævelen også sit nedrige spil mellem mennesker, der havde indgået ægteskab. – »Det forfarer hver hos sig selv, hvor uren og møjsommelig Satan gør denne stat og sår ukrudt mellem husbonden og hustruen, at de bliver utålmodige og ved ikke, hvad de skal tænke om denne stat«.

Niels Palladius fortsætter sin skildring af den listighed og »bedragelige genstridelse«, som ægteskabsdjævelen i sin underfundighed lægger for dagen. – Ægteskabet er rigtignok indstiftet af Gud. »Men med hvad bedrageri og listighed den ægteskabsdjævel i denne syndige nature har formørket og forvendt dette Guds råd og gerning, forfarer vi endnu idag. Hvorledes Adams og Evas børn bruger denne tilhobeføjelse mere til djævelens end Guds riges opbyggelse, det vil vi med få ord give til kende. Først i det, den besynderligste årsag til ægteskab skulle efter Guds orden være en venlig medhjælp og selskab til at forøge Guds rige, dog ser vi af daglig forfaring, hvorledes ægteskabsdjævelen mænger sig iblandt et par folk, når de vil efter Guds indskikkelse give sig i ægteskab, og driver deres tanker derhen, at de skal mere udi begyndelsen anse og betragte deres overmåde ukyskhedslyst og brynde end Guds riges forøgelse, så at der skulle ikke mange give sig i ægteskab, drev den onde gerning og lyst dem ikke dertil, som den hellige David siger i den 51. psalme og giver til kende, med hvad uskikkelighed og urenhed ægteskabet begyndes og endes«.

Altså – seksualiteten er efter Niels Palladius' mening – som venteligt – i sig selv noget syndigt, der nøje er i pagt med djævelen – samlejet er blot den nødvendige forudsætning for børn »til Guds riges forøgelse«. – Når denne elendige lyst er tilfredsstillet hos ægtefællerne, »da sår djævelen ukrudt iblandt«; der kommer kiv og strid ægtefolkene imellem, og derved bliver børnene ilde optugtet og Guds rige dermed formindsket.

Det skal ikke skjules, at ægteskabsdjævelen havde meget frit spil over for Eva, som burde vise manden den ærbødighed, som Gud nu engang havde påbudt hende, og som var et led i selve skabelsen. For »Moses beskriver, at den tid Adam var faldet i en dyb søvn, tog Gud et ribben af hans side, på hvilket der hængte (uden tvivl) også kød på, som Adam selv bekendte, der han befattede begge og sagde: Det er ben af mine ben og kød af mit kød etc.« – Og det skulle da betyde ægtefolks enighed og kærlighed. – Dog er det gavnligt, at manden bor hos sin hustru med fornuft, »efterdi, som St. Peder siger, hun er et skrøbeligt kar, kvindfolk har megen skrøbelighed, er ikke altid ens til sinde, kan lettelig lade sig fortørne, derfor, efterdi manden er stærkere og klogere, skal han ikke så lettelig lade sig bevæge til vrede«. – Niels Palladius går med harefod let hen over denne så åbenbart mytebestemte nedvurdering af kvinderne, der så klart efter hans og andres mening i deres svaghed ikke ret var sig bevidste, hvilken plads Gud havde tiltænkt dem i sin verdensorden, og han fortsætter sin udredning om denne sag ved eftertænksomt at mene: »Derhos siger man også, at med slåen gør man ikke fromme kvinder. Thi slår man en fanden ud, så slår man ni ind igen; kan manden med sin fornuftighed og fromhed gøre en ond og ufornuftig kvinde noget frommere, da er det bedre,

som vi har eksempel af en from mand hos hedningerne, som hed Sokrates, mig tykkes dog, han havde ladet Doktor Semand³ ride for stærkt ind i huset, og tvivler mig på, om andre skulle være så meget tålmodige; det var heller ikke godt; dog udrettede han mere med sin tålmodighed, end han havde brugt sit regimente på det alsomskarpeste«.

Det er navnlig her i denne kvindernes uforstand, at djævelen forleder den svage Eva til ikke ret at erkende, at hun skal være under Adams regimente, at han skal være herre og hun underdanig; her driver djævelen så sandeligt sit spil, fordi han »ser til sådan Guds gerning med krogede øjne«. Satan forleder nemlig kvinden til, »at hun skal lægge sig efter, at hun kan få den magt og ære igen, som hun har mistet, og tage regimentet fra Adams hånd og ingenlunde samtykke, at Gud satte hende et trin eller to ned bedre ... Så hun ville langt hellere leve i ufred og usamdrægtighed, end hun ville ydmyge sig«.

Eva havde uden tvivl været ydmyg og underdanig, men hvorledes forholder det sig med Evas døtre? Ak og ve! Her driver ægteskabsdjævelen så vist sit nedrige spil. »De giver hug ud, hellere (end) tager hug ind ... så at der findes sjældent noget hus, udi hvilket doktor Semand har ej fanget regimentet. Men hvad ondt, der følger sådan Satans tillæggelse, det giver daglige forfarenhed til kende, hvorledes ægteskab dermed forstyrres«.

Ja, kvindernes opsætsighed var så »vældelig, at det er en almindelig klage og plage både i det romerske og (det) tyrkiske kejserdømme, hvorledes Doktor Semand har regimentet«.

Og djævelen var naturligvis ikke sen til at bruge sine hjælpere heksene til denne onde gerning; således som f.eks. Anna Lourup – ganske vist under tortur, må det tilføjes – bekendte, at hun og andre hekse havde ladet deres »drenge« »kaste ond forligelsesmål ind i husene«, en bekendelse, som hendes dommere i Ribe accepterede⁴.

Det var således netop i ægteskabet, at kampen mellem det gode og det onde stod, og der kunne, hvad det angik, ikke være den ringeste tvivl om, hvor det verdslige regimente stod. I denne jammer, nød og elendighed gjaldt det i allerhøjeste grad om at styrke ægteskabets anseelse og med så at sige alle midler at værne om de værdier her, som nu engang var Guds befaling og ordening, og som den nye tros mænd havde så klart for øje.

Og dette gjaldt ikke blot i det store, der førte frem til ægteskabsloven af 1582, men også ud i snart sagt alle forgreninger i det små.

Således som da kongen f.eks. i marts 1551 havde erfaret, at en skrædder i Ribe ville gifte sig med en kvinde fra Meissen, der gjorde tjeneste på Riberhus. De ønskede at bo i bispegården – altså den gamle katolske bispegård i Bispegade.

Kongen meddelte så lensmanden, at han nok ville tillade dette for en tid, »på det at for«⁵ kvinde må komme til et ærligt [ægteskab]« – Yderligere fik hun klæde til en kjortel. – Det skulle gå sømmeligt til⁵.

Mange andre eksempler kunne fremføres på myndighedernes ihærdige forsøg på at hævde det evangeliske ægteskab i kampen mod den lede ægteskabsdjævel. Det kunne f.eks. ske, at ægtemanden i *misforstået patriarkalitet* forledt af djævelen gik for vidt i sit husregimente, og i den forbindelse advarede Peder Palladius i sin anvisning til herredsprovsterne, at de skulle sørge for, at deres sogneprester, hvis ægtemanden var en løve i sit hjem, skulle formane ham til from og anstændig omgang med hustru, husstand, naboer og alle andre⁶.

En sådan formaning kunne nok have været på sin plads over for Ribe-borgeren Søren Hansen, der 1574 blev gift med Karen Nielsdatter, datter af Niels Svendsen, Kristen Borgs steddatter⁷. For 1577 kunne Kristen Borg på tinge fremlægge en kappe, som var »gennemstukken bagtil«, og han anklagede i den forbindelse Søren Hansen for, »at han ville have stjålet hans liv af ham«. Parterne blev dog forligte på den måde, at hvis Søren Hansen ville skikke og handle sig kristeligt og vel både mod sin hustru, hendes moder og Kristen Borg og andre deres slægt og venner, ville Kristen Borg betale ham 100 daler, inden tre år fik ende⁸.

En ikke særlig evangelisk løsning, må man vist sige – og man kan vel med rette betvivle, om ægteskabsdjævelen blev holdt væk på denne noget bastante måde.

Men værre var nok det spil, som denne Guds abe drev med de åbenlyst *stridige ægtefæller* Kristen Trellund og hans hustru Marine.

Her var det så galt, at myndighederne i Ribe så sig foranlediget til at gribe ind, og for en højtidelig forsamling bestående af borgmestre, rådmænd, prælater og kanniker samt lensmanden på Riberhus indgik de stridende ægtefæller den 22. december 1561 på Ribe rådhus en handel og kontrakt, som gik ud på, at Kristen Trellund »forholdt og strengelig befalet« forpligtede sig til, »at han skulle elske sin hustru Marine og have god omgængelse med hende, som en dannemand bør at have med sin ægtedannekvinde, og forsørge hende, så hun har underholdning udi sit eget hus til sig og sine børn med øl og mad, sko og klæder til redelig vis og søge selv dug og seng med hende og skaffe hende indendørs, hvad han vil selv nyde og undgælde med hende, og ej han her efterdags, som han tilforn har gjort, skal holde sig fra hende dag og nat med hans drik og anden uskødsomhed udi hans bjærging og næring, men han skal holde sig til hende og lade hende være udi huset med sig inden dørens, stue eller kammer, så han ser og ved, hvad hun gør, om hun lever ærligt med ham udi ægteskabs kyskhed, og skikke sig udi alle måder, som en ærlig dannemand bør at gøre imod sin ærlige dannekvinde«.

Hvis han forbrød sig mod dette, skulle han straffes på sin hals. Men »desligeste skal for« Marine være Kristen Trellund, sin husbond, hørig og lydig for og have en kærlig omgængelse og kristeligt levned med ham udi mad og mål og sengefællig, som en dannekvinde bør at have med sin ægtedannemand, og tage sin husbond, børn og hus flittelig vare, og ej hun efter denne dag skal gange uden huset udi selskab eller noget andetsteds uden hans vilje, men når hun skal gange ud på begge deres gavn, da skal hun bedes lov af sin husbond, så han ved, hvor hun er, og hvad hun gør, på det at årsagen ikke skal gives ham at have mistanke til hende, som han her tildags haft har«. Hvis hun forbrød sig mod dette, skulle hun straffes med samme straf ved at sækkes – d.v.s. druknes i en sæk⁹.

Det ser efter det foreliggende ud, som den høje ret egentlig ikke har været i tvivl om, at der forelå en oplagt horsag for begge ægtefællers vedkommende, men man har kastet kærlighedens kåbe over syndernes mangfoldighed; for den straf, som retten truede med, var jo netop den, der ifølge den københavnske reces af 1537 §8 blev bragt i anvendelse for ægtefolk, der var blevet grebet i hor¹⁰. Men retten så altså i den foreliggende og sikkert vanskeligt oplyselige sag bort herfra og fra andre bestemmelser af lignende art i de efterfølgende recesser.

I tilknytning til denne sag kan det måske være rimeligt at nævne, at ægteskabsdjævelen også førte et fult regimente i det ægteskab, som Kristen Trellunds uheldige brodersøn Jens Pedersen Trellund indgik med Marine Kristensdatter, den velstående Kristen Sørensen Buntmagers datter. Fra dette ægteskab gik der i hvert fald senere på højst uevangelisk vis så svære dønninger, at de to ægtefæller i 1608 af den årsag måtte stå til ansvar for retten. Ægteskabsdjævelen havde så meget friere spil, som Jens Pedersen Trellund, der var stridbar som snart sagt alle Trellunder i de år, lå i stridigheder med sine nærmeste slægtninge, især med sin svoger Mads Roed, og var en evindelig kilde til uro og besvær for sine omgivelser. Dertil kom, at det måtte være ægteskabsdjævelen meget belejligt, at ægtemanden efter alt at dømme helt manglede den dygtighed, der ellers karakteriserede slægten, og følgen deraf blev da også, at han og hans kone kom ud i et uføre, der naturligvis ikke har været særlig befordrende for ægteskabelig samdrægtighed. Ja, han kom oven i købet i januar 1608 i gældsængsel og sad her åbenbart også i december 1609, da hustruen på tinge erklærede, at hun ikke havde noget at hjælpe ham ud med. Ti år senere var han sunket endnu dybere i økonomisk henseende. Men da var Marine Kristensdatter sandsynligvis død¹¹.

Helt galt stod det også til med den måde, hvorpå Ribe-borgeren Niels Ibsen og hans hustru Karen levede sammen i deres ægteskab, »Gud i himmelen til fortørnelse«.

De fik som venteligt deres sag for bytinget i Ribe, blev da også – den 11. juni 1572 – venligen og vel forligt i den tvist og uenighed, der indtil da havde været mellem dem. – Det skete på den måde, at Niels Ibsen for tingsdom forpligtede sig til, at han for fremtiden ville skikke og forhandle sig skikkeligt, oprigtigt og kristeligt mod sin hustru, som en ægtedannemand burde gøre, og ej så skammeligt med hug og slag handle mod hende, som han hidtil havde gjort, ikke heller måtte han forrykke, sælge eller afhænde noget af deres gods, som de havde i fællesskab, uden hendes vilje og samtykke, og dersom det skete, at han uden skyld eller brøde fra hustruens side forbrød sig eller forgreb sig mod hende, og hun for retten kunne bevise ham det skelligt over, »da skal alle sager stande ham åben for under æres og livs fortabelse«. – Karen Nielskone på sin side forpligtede sig på samme måde som sin mand; for hvis han med skellig grund for retten kunne overbevise hende om, at hun havde forbrudt sig og ikke skikket sig kristeligt og tilbørligt imod ham, som en dannekvinde burde gøre mod sin husbond, »da skal samme sag, poen (straf) stande hende åben såvel som ham«.

De krav, som retten stillede til Karen Nielskone, var så løst formulerede, at de måske egentlig kun kan give mening, hvis der heri lå en advarsel mod hor, og da var straffen oplagt – hvis man da ikke bare blev ved truslen.

De to ægtefæller rakte imidlertid i rettens påsyn hinanden hånden som et kærlighedstegn og et vidnesbyrd om, at de begge ville råde bod på, »hvis (hvad) de først Gud i himmelen og siden hverandre med deres ægteskabs stat indtil denne dag fortørnet har«¹².

Det var heller ikke særlig paradisiske ægteskabsforhold, der kom for dagens lys, da Kristoffer Bartskeer, boende i sal. Oluf Nielsens stenhus på hjørnet af Stenbogade¹³ i det nuværende rådhus, i 1598 lydeligt for tingsdom sagde, at dersom han ikke fangede sin hustru til sig igen, da måtte Las Andersen Tornum, hendes fader, vel beholde hende selv. – Han ønskede naturligvis også »hans gods med hende«. Hertil svarede Las Tornum ham og sagde »at dersom han ville skikke sig mod hende som en ærlig mand bør at gøre imod sin ægtehustru, da tilbød han ham, at hun skulle komme hjem til ham ubehindret af ham udi alle måder, desligeste er der ikke heller noget af for^m Kristoffer Bartskeers gods i hans hus, det ham vitterligt er, undtagen et spindehjul, og hvis gods, som var hans datters, som for^m Kristoffer Bartskeer har ladet pantsætte her udi byen, det har han en pant indløst udaf, og dersom han vil give ham hans udlagte penge igen, da skal han fange for^m gods ubehindret igen, og skal være til rede. Da svarede for^m Kristoffer Bartskeer ham dertil og sagde, at eftersom han vil sætte ham to mænd til gode for for^m hans datter, da vil han tage hende til sig igen«¹⁴.

Også mag. Mads Andersen Pors' ægteskab med Anne Pedersdatter har næppe holdt de rette evangeliske mål. Den begavede ægtemands urolige og trættekære sind bragte både ham og hende mange vanskeligheder, og efterhånden var han så kompromitteret, at han blev afskediget som sognepræst ved domkirken. Han slog sig derpå på studehandel, men uden held, og kom meget hurtigt ud i økonomisk uføre og døde dybt forgældet 1618. Han efterlod sig en enke i en meget vanskelig situation og i meget trykkende forhold, selv om hun dog kunne ride de værste storme af, da hun var i besiddelse af en vis formue¹⁵. – Også her har ægteskabsdjævelen sikkert gjort sin onde indflydelse gældende, selv om der øjensynligt ikke har været grund for myndighederne til at gribe ind.

Og det faldt tilsyneladende uden for Ribe-myndighedernes kompetence at blande sig i det problematiske ægteskab, som Ribe-borgeren Søren Skriveres datter Maren havde indgået med Esbern Hansen Marebæk, skønt en meget alvorlig advarsel til den brutale og helt igennem usolide ægtemand nok kunne have været fornøden.

For skønt Søren Skriver ved forskellige lejligheder havde betalt svigersønnens gæld og forstrakt ham med lån, bl.a. til tømmer til et syv fags fiskerhus, følte Esbern Marebæk sig

ingenlunde af den grund forpligtet over for hustruen, med hvem han i øvrigt havde flere børn, og da der åbenbart ikke var mulighed for at få mere ud af Søren Skriver, viste Esbern Marebæk sin hustru fra sig og henviste hende til hendes fader. Han havde nemlig slet intet at forse hende med længere: »Derfor må du selv forse dig herefter«. – Maren Sørensatter begav sig så af sted til Ribe og tog ind hos Maren Laskone, der senere kunne vidne, at den ulykkelige kvinde, da hun kom til Ribe, så godt som ingen klæder havde på sig, kun en gammel skindkjortel. Men godtfolk forbarmede sig for Guds skyld over hende og gav hende nogle klæder at skjule sig i. Derefter kom hun til at bo i Gæsteboderne i Bredeslippe ved Grønnegade, som tidligere nævnt en stiftelse for fattigfolk. Hun skammede sig i sin usselhed og fattigdom for at komme sin fader for øjne, og hjælp fra sin mand fik hun naturligvis ikke, så længe hun opholdt sig der. Og her døde hun så.

Af Søren Skribers regnskabsbog fremgår det, at faderen til sin ulykkelige datter ydede 13 daler »for kost, klæder og andet med hendes jordefærd«. Derefter døde Søren Skriver, vel delvis af sorg over sin datters ynkelige skæbne. Men nu dukkede Esbern Marebæk pludseligt op og gjorde på sine børns vegne krav på arv efter sin svigerfader. – Den 4. juli 1573 tilbød Oluf Steffensen, rådmand i Ribe, som fuldmægtig for Mette Sørens, Søren Skribers enke, Esbern Marebæk den arv, som kunne tilfalde datterbørnene efter Søren Skribers død, vel at mærke på betingelse af, at han kunne gøre sig vederhæftig og myndig til at annamme samme arv. Esbern Marebæk skulle lørdag den 11. juli for bytinget forelægge sin »vederhæftings myndighed«.

Han forsikrede, at det nok kunne lade sig gøre, men ingen ansvarlig var naturligvis i stand til at sige god for det vidtløftige og uansvarlige menneske, og bytinget kom den anførte dag til at vente forgæves på hans »vederhæftings myndighed«. – I mellemtiden havde man gjort op, hvad bekendtskabet med svigersønnen havde kostet Søren Skriver i rede penge efter hans regnskabsbogs lydelse. – Det blev udregnet til ialt 279 daler 8 skilling 2 album; heri havde man medregnet de 13 daler, der var givet ud til Maren Esberns for kost, klæder og andet ved hendes jordefærd, samt 14 daler, som Søren Skribers egen begravelse havde kostet, vel ud fra den betragtning, at Esbern Marebæk ved sin slyngelagtige fremfærd mod sin kone var skyld i Søren Skribers død.

Retssagen rumlede som tidligere omtalt videre det følgende par år og sluttede med et, som det synes, antageligt resultat for Mette Sørens¹⁶.

Som det fremgår af nogle af de her omtalte sager, var en væsentlig årsag blandt flere til den indbyrdes uenighed i ægteskabet *mandens egenrådige omgang* med ægtefællernes fælles ejendom, og som kvindernes stilling rent juridisk dengang var¹⁷, er dette nok ikke noget særtilfælde.

Således klagede f.eks. Ribe-borgeren Jacob Vinds hustru Mette 1561 over, at hendes mand hende uvitterligt handlede og købslog og i alle måder forkom af det gods og de penge, som hun havde indført i hans bo. Kongen befalede så, at borgmestre og råd skulle undersøge sagen og sørge for, at det gods, som hun havde indført i boet, ikke bortkom¹⁸.

Også i denne og anden henseende drev ægteskabsdjævelen sit fule spil i stiftets vestjyske herregårde. F.eks. kunne Anne Eriksdatter Grøn (død 1602) med rette klage over sin mand Anders Olufsen Rytter til Kappel (død ca. 1618), og det samme var tilfældet med Magdalene Olufsdatter Munk, der var gift med Sigfried Rindschaid til HERNINGSHOLM (død 1620), der ejede Tårnborghuset i Ribe. De ulykkelige adelsdamer var udsat for deres tyranniske, rå og hensynsløse ægtemænds brutalitet og skalten og valten med deres gods. – Ikke enestående eksempler i det 16. århundrede; reaktionen herimod var ikke alene almindelig forargelse og fordømmelse af sådanne adelsmænd – men også rettergang med dødsstraf og andre hårde straffe som følge¹⁹.

Der hvilede vågne og skarptseende øjne overalt på ægtefolks samliv, og det var derfor ikke

sært, at det kunne have sin fordel at have noget i retning af et *testimonium conjugii* – et *ægteskabstestimonium* – som det, som f.eks. Gøde Pedersen fik på Ribe byting 1569. Han ønskede et tingsvidne om, hvorledes han havde handlet med sin hustru Maren Gødes, og hvorledes de havde levet deres liv sammen i ægtestand – og om deres datter Barbara var ægte eller uægte – hertil blev der svaret, at han og hustruen havde levet i Ribe som ærlige og gæve folk, og at deres datter Barbara var ægtefødt, og at hun altid havde været en tugtig og lydige pige²⁰.

Eller dette, som portneren på Nørreport i Ribe Hans Jepsen 1575 tog på sin søster Inge Jepsdatters vegne, da han gjorde spørgsmål til hendes mand Iver Remsnider, hvad årsag han havde til, at han ikke ville være hjemme hos sin hustru, og om han havde forladt hende enten på grund af horeri, tyveri eller andre uærlige sager. Hertil svarede Iver Remsnider nej ved sin sjæls salighed, men gav ellers ingen motivering for sin afvisende holdning over for hustruen, der i øvrigt fik det skudsmål, at hun både som pige og som hustru altid havde skikket sig ærligt, troligt og vel, som en dannekvinde burde gøre²¹.

Horeri er blevet nævnt flere gange i det foregående; for netop ægteskabsbruddet og anden uægteskabelig kønslig omgang var de områder, på hvilke ægteskabsdjevlen ret viste sit had og sin trods mod Gud.

For som der står at læse i Niels Palladius' bog: *Imod ægteskabsdjevle*: »(Satan) har kuld-kastet Guds orden og oprettet skrækkeligt horeri og urenhed, uanset at Gud har hårdelig lagt sig imod sådan synd med syndfloden, med ild, svovl og beg ned af himmelen, med blodstyrtning og anden ulykke både hos sit eget folk og hos hedninger, så at der er hart, at ingen synd udi verden, som Gud har så tit og hårdelig straffet som horeri og utugt«. – Peder Hegelund ved da også i *Susanna* at opregne de mange alvorlige synder, der følger med horeri – altså ægteskabsbruddet – man handler nemlig da mod sin samvittighed, mod sit eget legeme, mod Gud, mod sin ægte staldbroder, sine børn og sine slægtninge, mod ære og rygte²². Og Gud og æren burde være kærere, således som den fromme og dydige *Susanna* så stærkt betoner over for de liderlige gamlinger, der så nedrigt lægger sig efter hende.

Ved deres adfærd fremhæves netop »kærligheds store magt og brynde« – og – følger Peder Hegelund til – »at man skal udi tide straks med det allerførste dæmpe sine onde tanker og begær, førend de bliver formastelige og for dybt indgroede«²³. – Dog som det andetsteds står:

Når ære og vellyst sammen fægte
Vellyst sætter tit æren i hægte (fængsel)²⁴.

Dette sidste måtte man desværre ofte sande i Ribe, og de altid årvågne ansvarlige myndigheder måtte årle og silde omhyggeligt være på vagt over for sådanne krænkelser af det hellige ægteskab.

Og det var i en sådan formodet horsag, at rådmand Oluf Thomsen og Hans Kristensen Bartskeer i slutningen af maj 1573 på tinget kundgjorde, at de en aften for nylig havde været hos Mette Jensdatter, Jens Tviles datter, og i hendes forældres nærværelse havde adspurgt hende, »om Jep (Jørgensen) Borg havde nogen tid haft omgængelse og handel med hende i ukyskhed, førend hans hustrus død. Da svarede hun dem og bad sig så Gud til hjælp på hendes sjæls salighed, at han aldrig havde nogen omgængelse og handel med hende førend om julen sidst forgangen«²⁵.

Jep Borgs hustru Barbara døde i barselseng i november 1572²⁶, og enkemanden har øjen-synligt hurtigt fundet trøst hos Mette Jensdatter – sikkert i en munter julestue – i utugt ganske vist, men ikke i hor – og æren blev reddet, da de to syndere giftede sig i februar 1574²⁷

Og der har nok været et og andet at udsætte på den måde, som Skarres Pedersen omgikkes sin tjenestepige Mette, i hvert tilfælde var Niels Hansen, som tjente sammesteds, forarget og lod sin mund løbe om den formodede uskikkelighed mellem husbond og tyende. I 1573 kom

sagen som venteligt for bytinget, hvor Niels Hansen måtte gøre nærmere rede for sin løse mund, og som det gik i så mange sager af denne art, løb det hele ud i sandet. – Niels Hansen sagde, at han kun vidste godt at sige om Skarrres Pedersen – og det har han muligvis gjort for ikke at rode sig ind i noget meget alvorligt, noget, som han ikke kunne bevise²⁸.

Under alle omstændigheder var her så belastende et udtryk, at blot beskyldningen derfor måtte tages højtideligt, og netop pådutningen af denne forargelige synd blev med større eller mindre ret og vægt brugt i de mange farverige verbale sammensætninger i de mange mundhuggerier og korporlige stridigheder, der – ofte i forbindelse med et stort ølforbrug – var så hyppige i datidens Ribe.

Et enkelt eksempel blandt de mange, der omtales i tingbøgerne: Sidst i juli 1581 overfaldt Evert Klejnsmed Anne Kristen Svarrers og skældte hende ud for en æreløs skorre (erklæret) hore, »og slog hende på hendes mund med hans næve og slog hende omkuld og sparkede hende på hendes mund med hans fod og lå på hende og slog hende med hans næve«²⁹.

Men aldrig så snart var en sådan i højeste grad ærekrænkende beskyldning fremsat, før den måtte prøves på tinge. Det var i høj grad vigtigt for kvinderne at blive rensset for en sådan ærerørig klandring, der angik »deres ære og hæder og lempe og gode rygte«. For blev beskyldningen hængende ved dem, kunne det blive skæbnesvangert for deres almene omdømme.

En alvorlig form for horeri var *bigami*, hvorved ægteskabsdjævelen forledte svage mennesker til groft at krænke det hellige ægteskabs ordensregler til fordærv for de arme syndere: »Thi«, som der stod i det nidkært oplysende Imod ægteskabsdjævle, »den ægteskabsdjævel har vor fordærvede natur bundet og draget den fra en ond lyst til en anden, kød og blod følger ham også gerne og vender øjnene bort fra sin egen medhjælperinde og ser sig langt omkring med det skalkeøje og tænker altid, at en anden kvinde er venligere, skønnere og bedre end hans egen er«.

Et sådant skalkeøje havde Enevold Jensen, der havde trolovet og giftet sig i Svendborg, men han havde forladt hustruen og var taget til Ribe, hvor han havde indgået nyt ægteskab, hvorfor kongen – den 9. januar 1551 – befalede borgmestre, råd og byfoged at undersøge sagen nærmere og straks »tage borgen af ham eller holde ham til stede« og siden hjælpe kvinden i Svendborg til sin ret og straffe Enevold Jensen³⁰.

Straffen for bigami var ifølge Ribe stadsret § 17 udjagning fra byen og betaling af halvdelen af sin formue til fogden og til byen³¹.

Ifølge ægteskabsloven af 1582 VI § 8 var straffen for bigami principielt døden³².

De mistroiske øjne, der vagtsomt fulgte de enker, der ikke med rimelig hurtighed indgik et nyt ægteskab, tillod sig næppe megen ro i Ribe. Man vidste jo alt for godt, at kvinden var et skrøbeligt kar – hvad der var bevidnet af såvel hellige som mere profane mænd – og der skulle nok ikke meget til, før ægteskabsdjævelen kunne forlede en ung varm enke – og for den sags skyld også en ældre – til *utugt*, det ulovlige seksuelle samkvem mellem ugifte.

En sådan enke – ung eller ældre – var muligvis Else Nielskone i Puggårdsgade, der i ukyskheds leg med Lambert Nielsen bragte sig i den situation, at hun måtte føde et »uægte« barn til verden, hvad der trods alle theologiske advarsler og fordømmelser langtfra var noget særsyn i datidens Ribe.

På den ene side var det nok en svar synd, der var gået i svang i Puggårdsgade, og det var kun rimeligt, at man så med alvor derpå, på den anden side måtte man nu engang rette sig efter livets vilkår, man måtte se lidt praktisk på foreteelser af denne art, og man ordnede da også denne sag, der stod på 1573, ved et juridisk bindende tilsagn fra Lambert Nielsen om, »at barnet ville han hjælpe til at føde og se til gode ud af hans yderste formue, og for for^{me} Else Nielskone ville han gøre skel for den skade, han havde gjort hende, efter uvildige danne-mænds tykke«³³.

Her jævnedes det sig, og det gjorde det også på det højere plan.

Pinligt var det således, at Lene Jacobsdatter Amerinus, datter af en fremtrædende biskop og enke efter en fortjenstfuld kannik og dr. med. – og moder til syv børn, 42 år gammel så sig nødsaget til i september 1608 så at sige over hals og hoved at gifte sig med Jens Andersen Lund (1566-1626), borger i Ribe, der godt en halv snes år i forvejen havde haft travlt med at redde sin søsters ære; Lene Jacobsdatter holdt barsel i januar 1609, og i hendes tilfælde ses jo dette som en væsentlig motivering for indgåelse af ægteskab³⁴; det syndige fejltrin kunne på den måde heldigvis oprettes, og ægteskabsdjævelen gøres til skamme.

Også her var sagen oplagt, og alt ordnet i mindelighed. Så langt, så godt.

Men nyfigne øjne havde ikke nok med at overvåge, hvad der muligvis kunne ske bag en enkes dør, man kombinerede og lagde sammen og satte sladder i omløb, således som f.eks. Jens Jørgensen fra Gramby til sin egen skade gjorde det.

For den 16. april 1597 måtte han tilstå, at han havde fremsat ærerørige beskyldninger – og det kunne kun betyde for utugt – mod Marine Baggesdatter, rådmand Kristen Laugesens enke. Jens Jørgensen søgte ganske vist at forsvare sig med at have gjort det i drukkenskab og misforstand, og sagen var således ret undskyldelig, så meget mere som der i datidens Ribe blev drukket mangan tår over tørsten og sludret frimodigt og højroset over ølkrusene – men her var der tale om ærerørig ølsnak om en kvinde, der var meget nært forbundet med Ribes rådsaristokrati. Marine Baggesdatter var nemlig ikke blot enke efter en rådmand, der var broder til biskop Hans Laugesen og til rådmand Jens Laugesen, men hun var også datter af en rådmand, nemlig den ansete Bagge Jensen.

Ikke sært derfor, at der måtte statueres et eksempel mod en sådan formastelighed til belæring for andet godtfolk, der ikke kendte deres plads.

Jens Jørgensen blev nemlig med skam dømt til at forlade Ribe by et år, og hvis han inden dette tidsrum betrådte byens grund, »bepligtede han sig til at have forbrudt hans hals«³⁵.

Men naturligvis arbejdede ægteskabsdjævelen på en bred front, når det gjaldt om at forlede til utugt, og han havde såre let derved i alle lag og i alle grupperinger. Menneskesindet var alt for skrøbeligt og flygtigt, og ægteskabsdjævelen gjorde sig i den henseende underfundigt gældende i sin dæmoniske fryd blandt høje og lave.

Ganske vist kunne Peder Hegelund i Susanna skrive – lidt ubehjælpsomt, må det nok indrømmes:

Gud holder sin hånd og over den vist,
som strider mod kødsens lyst og list³⁶.

Men det kunne nok være mere tilrådeligt at lytte til de ord, der står i ordinansen af 1539, og som lyder: »Så mange, som åbenbart ligger udi åbenbare laster og således fortørner kirken som horkarle, skørlevnere etc. og vil ikke rette sig, når de er en sinde (gang) og anden sinde påmindede, men bliver forhærdede i deres ondskab, de må holdes for hedenske og fordømmelige. Math: xvij. Ikke skal de heller stedes til alters sakramente dem til des større fordømmelse, så længe som de sig ikke lader fortryde, det de så åbenbarligt har ilde gjort. Men til prædiken må man stede dem. Dog skal man under des flittelig advare dem, at de frygter Gud og ej foragter den samme dom, som prædikanterne på menighedens vegne, efter Guds ord, har ladet lyde over dem, på det at de ikke opvækker nogen større Guds dom imod sig og vender så det kirkens moderlige ris sig til en evig fordømmelse. Di (sic!) hvad som helst prædikerne udi de måder efter Guds ords lydelse beslutter, det vil Gud holde ved magt«³⁷.

Disse truende ord blev fulgt op af dr. Peder Palladius' traktat 1553 om de stykker, hvormed Guds ord kan forfremmes og ved magt holdes, hvor det varieret, men lige så truende hedder: »Ingen skal lides udi nogen by eller sogn, som fører et skændeligt levned med horeri, skørlevned eller boleri, men de skal straffes og fordrives fra et sted til et andet, indtil så længe at de skammer sig, item retter og forbedrer sig«³⁸.

Og mere kunne anføres i samme retning.

Men så slemt som moralisterne prædikede, gik det ikke til ude i det praktiske liv, hvor forholdene var nok så komplicerede.

Men det har antageligt været almindeligt, ligesom Troels gør i Barselstuen, at tælle på fingrene i barselssager, således som øjensynligt Peder Hegelund, der udregner, at der er forløbet 36 uger mellem hans svigerinde Agnete Jørgensdatters giftermål med magister Jacob Fabricius (1560-1640), senere biskop i Slesvig, og hendes første nedkomst³⁹.

Og når Peder Hegelund i sin almanak for 1577 skriver, at Jørgen Hansen blev gift med sin tjenestepige, behøver man vist ikke at have en splint af troldspejlet i øjet, hvis man i den anledning gør sig visse overvejelser⁴⁰.

Men en sådan overgang fra synd med ukyskheds leg til ægteskab var nu ikke altid nogen smertefri proces, hvad bl.a. *Mette Lundsdaughter* (1570-1643) måtte sande.

Hun havde ladet sig bedåre af en af Ribes frimodige overklassesønner Anders Pedersen Spandet (1574-1621), søn af Ribe-borgeren og kæmneren Peder Pedersen Spandet (1530-96), og hun bar åbenlyst sin skam til skue i Ribes gader; det utugtige forhold havde fået følger. Hendes fader Anders Lund var død, og hendes broder, den ovenfor omtalte Jens Andersen Lund, søgte at redde sin søster ud af vanskelighederne ved at fremtvinge et ægteskab mellem de to unge, hvorfor han allerførst – den 31. januar 1597 – på tinge fik det skudsmål, at han og søsteren begge var uberygtede, derefter lod han den 5. februar for tingsdom på bytinget »sin skriftlige forsæt og beretning læse og kundgøre lydendes blandt andet, at han mener, at for⁴¹ Anders Pedersen ikke altid at være indkommen ad tilbørlige steder udi hans hus, offentligt om dagen og lønligt om natten, og har derover beliggen og lokket hans søster Mette Lundsdaughter«. Til al overflod kunne han oplyse, at Anders Pedersen Spandet ulovligt havde fjernet en hellebard fra hans hus.

Sagen var oplagt nok, og lensmanden og kapitlet dømte da også så at sige omgående den anklagede til at gifte sig med Mette Lundsdaughter, og samme dag gik to Ribe-borgere i forløfte (borgen) for ham, »at han skal blive til stede og forse sin kone og hendes barn, som ægtefolk bør at gøre med rette«. Men Anders Pedersen Spandet var ikke til sinds lige med det samme at rette sig efter dommen, og den 6. september samme år måtte garantierne holde deres forløfte, og det samme gentog sig den 17. december. Nogle af Mette Lundsdaughters slægtninge, bl.a. rådmænd Niels Hansen Grisbæk og Anders Lydiksen Guldsmed, senere rådmænd i Ribe, søgte at bringe hele denne pinlige sag i orden ved at tilbyde 200 daler, hvis ægteskabet kom i stand. Den 1. august 1598 erklærede Anders Pedersen Spandet sig villig til at gifte sig med den forsmåede »på de aftalte betingelser«.

Men stadigvæk måtte Mette Lundsdaughter vente på bryllup, og den 8. maj 1599 fordelte Lydik Andersen Guldsmed den uefterrettelige unge mand, fordi han ikke havde rettet sig efter dommen, der forpligtede ham til ægteskab, og den borgen, der var stillet, dertil kom så krav om erstatning for de udgifter, som Mette Lundsdaughter og andre havde haft i forbindelse med opdragelsen af deres fælles barn. Men hendes venner stod trods alt ved det givne løfte om medgift – men forgæves.

Den 6. august samme år kunne byfogden så yderligere anklage Anders Pedersen Spandet for at have forlokket og beligget Margrethe Nisdatter fra Skrydstrup, og nu var sagen så alvorlig, at byfogden forbød nogen »at huse og helle« Anders Pedersen Spandet, så længe han ikke rettede sig efter det, som han havde forpligtet sig til. Andet ubehageligt kom så desuden til, og til sidst gav han så køb, og det er rørende at læse, hvad han skriver herom i nogle familieoptegnelser, som foreligger fra hans hånd: En notits lyder nemlig: »Anno 1600 den 20. jan. var mit bryllup med Mette Lundsdaughter. Gud give det ske Gud til ære og os til glæde og salighed!« – Og umiddelbart derefter står at læse: »Anno 1600 den 9. aprilis døde liden Anders Lund, min søn. Gud give hannem en glædelig opstandelse!« Underskrevet: Anders Pedersen.

Det kunne have været interessant at vide, hvorledes Mette Lundsatter har været til mode ved indgåelsen af det ægteskab, der afløkkede hendes mand så smuk en udtalelse; helt omsonst at efterspore det; men hendes mand gik frem i anseelse og værdighed og blev rådmand i Ribe og dermed samfundsstøtte.

Mette Lundsatter fødte ham ni børn i deres 21-årige ægteskab. Hun døde 1643 73 år gammel efter at have været enke i 23 år⁴¹. Her endte alt godt, ihvert fald hvad det ydre angik.

Så tegnede sagen sig helt anderledes for *Margrethe Jacobsdatter*, datter af Jacob Hatfilter. I 1601 rettede hun anklage mod Kristen Gangvoldsen, som efter hendes udsagn i pinsen 1600 havde voldtaget hende i hans kælder, men uheldigvis havde hun ikke omgående anmeldt denne grove forbrydelse, der efter stadsrettens § 3 kunne betyde dødsstraf for Kristen Gangvoldsen⁴², og hendes sag blev ikke bedre ved, at hun desuden påstod, at St. Hansdag midtsommer, »der de bjergede hø på Holmen, da lå han også hos hende og havde hans samkvem med hende på Holmen, og lå hun hos ham i en høstak, efter (at) hun gik med ham fra en ølbod«.

Og nu var han blevet hendes barnefader, påstod hun. – Alt dette benægtede den anklagede under ed, og så god var hans sag, at Laurids Skriver og Mads Askov var villige til at stille garanti for ham, og resultatet blev da også, at Margrethe Jacobsdatter tabte sagen, fordi hun i tre fjerdingår havde fordulgt Kristen Gangvoldsens formodede forbrydelse. Hun skulle straks have rejst anklage, som recessen lød – og ikke alene tabte hun sagen, men Kristen Gangvoldsen kunne oven i købet fordele hende på tinget⁴³.

Bytinget lod sig altså i den foreliggende sag lede af rent formelle synspunkter, det drejede sig om tør og vrang jura – og alene Kristen Gangvoldsens ed var egentlig tilstrækkelig til at afgøre sagen. Det drejede sig ikke om en muligvis forvildet kvindes sammensatte og sikkert dybt krænkede følelser – hun blev i virkeligheden behandlet som en forløjet hore.

Ægteskabsdjævelen har nok med sine krogede øjne set med fryd på denne hans underfundige manipulation med det skrøbelige og flygtige menneskelige driftsliv, der var så rig en kilde til ulykke og fortræd.

Afskrækkende var også den skæbne, der overgik *Birgitte Olufsdatter*, et sigende vidnesbyrd om, hvor ulykkeligt det kunne gå, når en ung kvinde satte sig uden for de normer, der officielt gjaldt for seksuel adfærd.

Birgitte Olufsdatter var datter af rådmand Oluf Thomsen og hans hustru Bodil Pedersdatter, datter af Peder Vibe, borger i Ribe⁴⁴, og den triste skæbne, der blev hende til del, har øjensynligt taget sin begyndelse ved pinsetid i maj måned 1580, da Ribe-borgerne var på fiskeri på Sønderho og hengav sig til det søde liv, der var forbundet dermed.

Som så ofte ved fiskeriet fra de vestjyske fiskerlejer gik også her naturen over den lutherske optugtelse⁴⁵, og pinsedag den 22. maj ad aften begav Niels Hansen, sal. Hans Bådsmands søn, sig fra skullerboderne til sin stedfader Peder Klausens bod, hvor han på loftet traf sammen med Birgitte Olufsdatter, og de to unge gik i seng sammen og lå og legede med hinanden, som det lød⁴⁶. En tredie person var også til stede på loftet i Peder Klausens bod, den gamle Niels Skrædder, og da det utugtige forhold mellem de to unge blev alt for åbenbart, måtte han gøre rede for sin gøren og laden ved den lejlighed. Han var ikke særlig villig dertil, ville helst krybe udenom, men direkte forespurgt, om han ikke havde været i seng med de to unge, måtte han omsider indrømme, »at han lå stundom hos dem«⁴⁷. Og alt dette postyr, fordi Birgitte var gravid, da hun vendte tilbage fra fiskeriet i Sønderho; og da hun i slutningen af januar det følgende år var på faldende fode, var det, at Oluf Thomsen efter søndagsaftensprædikenen i kirken den 29. januar 1581 bad nogle borgere om at gå hjem til sig »og høre på, hvis ord hans datter ville ved hendes ed og sandhed bestå for dem. Der Oluf adspurgte hende, hvo der var hendes barnefader, da svarede hun og bestod på hendes sjæls salighed og den lod og part, som hun ville have med Gud i himmelen, at hun vidste ingen anden fader til det barn og foster,

hun går med, end Niels Hansen, Hans Bådsmands søn, ikke heller hun har haft med andre at gøre end med ham alene«⁴⁸.

Yderligere adspurgt af mænd, der var udgået af tinget, om »på hvad tid det skete, at han skulle have haft omgængelse med hende, da svarede hun dem dertil og bekendte ved hendes sjæls salighed, at det skete på den næste (nærmeste) nat om midnatstid efter Vor Herres himmelfartsdag sidst forgangen, og ikke han havde omgængelse med hende enten før eller siden end den ene gang«⁴⁹.

Niels Hansen benægtede imidlertid pure at være Birgitte Olufsdatters barnefader, og føjede yderligere til, at det var hende, der havde opsøgt ham på loftet i Peder Klausens bod i Sønderho⁵⁰ – meningen hermed har øjensynligt været at antyde, at Birgitte Olufsdatter var lelfærdig, noget i retning af en allemandspige, en slet og ret hore.

Imidlertid havde Kristen Lund, borger i Ribe, og Peder Klausen, Niels Hansens stedfader, sat borgen for, »at Niels Hansen skulle blive til stede enten til minde (forlig) eller til rette (dom), indtil så længe Birgitte for^m Oluf Thomsens havde gjort barsel, og da skulle de fly for^m Oluf Thomsen en mand til stede for tingsdom, som de satte samme borgen for ham«⁵¹.

Men som forholdene efterhånden artede sig, opsagde Kristen Lund og Peder Klausen deres borgen fra den 2. marts at regne⁵², men det ville Oluf Thomsen ikke gå med til, »førend han fanger at se, hvad heller de vil til livet eller til døden med Birgitte hans datter«⁵³. En, som det synes, lovlig dramatisk udtalelse, og en dom om denne borgen gik ham da også imod: Kristen Lund og Peder Klausen blev fritaget for deres kaution⁵⁴.

Imidlertid havde Birgitte Olufsdatter født sit barn – vel den 2. marts – den dag da de to kautionister opgav deres kaution, og den 4. marts vidnede 16 dannekvinder for tinget, at de dagen i forvejen havde været inde hos Oluf Thomsen⁵⁵, og deres ærinde var ganske klart: de skulle af hans datter erfare, hvem der havde krænket hende, og resultatet blev, at hendes fader nu anklagede Niels Hansen for at være »hendes jomfrukrænker«⁵⁶. Yderligere kunne seks andre dannekvinder bevidne, at de havde lagt pres på Birgitte Olufsdatter, da hun gjorde barsel med sit »sidste barn« for at få hende til at udlægge den rette barnefader – der var åbenbart nogen tvivl om Birgitte Olufsdatters tidligere udsagn – men hun svarede dem med sammenlagte hænder: »Herre Gud give jeg fødte en djævel til verden og ikke et Guds barn, og Gud give, at jeg bliver beslagen med de onde sår, ligesom Job var, om der er nogen anden fader ad mit barn end Kirsten Hans Bådsmands' søn«⁵⁷.

Og samtidigt bekendte hun over for dem på sin sjæls salighed og den lod og part, hun havde med Gud i himmelen, og såfremt hendes barn skulle blive et menneske, da havde hun aldrig haft med nogen mandsperson at gøre, hverken før eller siden uden med Niels Hansen alene – det var tydelig nok Birgitte Olufsdatter meget magtpåliggende at få slået fast, at vel havde hun bedrevet utugt, men en hore var hun ikke.

Nu rullede sagen videre, men den 8. april gik Oluf Thomsen på fogdens og andre danne-mænds bøn ind på at lade sagen opstå til pinsedag – den 14. maj⁵⁸. Niels Hansen havde øjensynligt god tid. For i juli måned forespurgte Oluf Thomsen Niels Hansen, om han på noget tidspunkt havde ham nogle gode ord, god venlighed eller vilje for den forhånske spot, han havde bevist ham og hans datter⁵⁹. Dertil svarede Niels Hansen, at der var end tid nok. – Og derved er det nok blevet. Sagen var tabt.

Imidlertid voksede Birgitte Olufsdatters horeunge, rådmand Oluf Thomsens barnebarn op, men i 1584 blev barnet uheldigvis bidt af et svin og, som det ser ud til det, bragt ind til stadsbud Thomas Dover, hvor Karen Jep Roeds, Niels Hansens søster, samt andre dannekvinder strømmede til for at bese skaden, og en af kvinderne sagde da: »Det barn er ilde forset (passet)«. Til det svarede Birgitte Olufsdatter: »Det må jeg takke Kirsten Hanskones pak for« – og direkte til Karen Jep Roeds sagde hun: »Gud give alle de mænds sko stod for din seng,

og alle de mænds sko stod for min seng, som mig har haft, uden din broder Niels Hansens. Jeg har ikke ladet mig ligge hos for korn, som du har gjort«.

Det gav – måske meget forståeligt – anledning til et større skænderi de to kvinder imellem, og Birgitte Olufsdatter fik i ordstridens hede yderligere denne sviende replik ud: »Gud give ravne prikke din broder Niels Hansens øjne ud, som de prikkede Knud din broders øjne ud«.

Karen Roeds var ikke sen til at svare: »Har Knud min broder brudt med gerningen, da har han bedret det med kroppen« – og føjede hun til, »Han er ikke afhuggen, hverken for molderinger (små kar) eller for kære« – Disse dunkle hentydninger, hvis nærmere relation til virkeligheden det er vanskeligt at efterspore, må gå på, at Birgitte Olufsdatter tidligere var beskyldt for tyveri, og at hun efter Karen Roeds mening havde ført proces mod Niels Hansen på falsk grundlag – og den harmfulde bådsmandsdatter sagde da også ligeud, at Birgitte Olufsdatter var en tyv og en hore; hertil svarede Birgitte Olufsdatter, at det kunne hun selv være, »indtil så længe hun kunne bevise hende nogle tyverisager eller horsager over«⁶⁰.

Det har sikkert ikke været nemt for den ansete rådmand som sin datters værge at være vidne til aflæggelsen af disse vidnesbyrd, der kom til at betyde, at der atter blev rippet op i den tabte faderskabssag – naturligvis helt forgæves.

Alt for klart stod det fast, at det var så som så med Birgitte Olufsdatters omdømme og position i Ribe. For sent har rådmandsdatteren visselig måttet sande, hvad der så rigtigt stod i Hans Thomesens salmebog:

Du skalt og ej bedrive hor/
Det monne så mangen dåre/
Ukyskheds synd hun snart forgår/
Men pinen hun vel varer⁶¹.

Men der kom yderligere fortrædeligheder til, for da faderen 1593 var død, kom Birgitte Olufsdatter og hendes søster Anne i strid med hans enke Kirsten Olufs⁶², der den 4. september 1586 som »en landsenke« (bondeenke) – således udtrykte Peder Kristensen det i sine almanaknotitser – var blevet gift med Oluf Thomsen⁶³. Striden drejede sig naturligvis om arven efter den afdøde rådmand, og resultatet af processen blev, at Kirsten Olufs fordelte de to søstre for skiftet efter deres fader.

Birgitte Olufsdatters økonomiske forhold var – som nok venteligt – efter faderens død ikke de allerbedste, og i 1597 sigtede Nis Sørensen Rejsby hende for tyveri af en kedel, som hun så havde solgt videre til den føromtalte Karen Jep Roeds for fem mark efter dennes edelige udsagn. Birgitte Olufsdatter måtte lide den tort som fange at blive indsat i »byens fængsel, hægte og jern«.

Så ulykkelig var hendes situation, at hun stod til dødsdom. Ifølge Ribe stadsret § 24 skulle nemlig en tyv, der blev grebet med tyvekoster til en værdi af en halv mark penge, straffes med hængning, dog, hvis det drejede sig om en kvinde, skulle hun ifølge § 25 begravnes levende, som det hed for hendes æres skyld⁶⁴.

Men ærlig og velbyrdig mand Valdemar Parsberg (1557-1607), høvedsmand på Riberhus, samt borgmestre og råd gik både for Guds skyld og dertil for godtfolks forbøn ind på at lade nåde gå for ret og benådede hende på de vilkår, at hun straks inden fire dage skulle drage bort fra byen og aldrig sætte sin fod der igen. Hvis hun fordristede sig til atter at vende tilbage, »da forpligtede hun sig til at pågribes og straffes på hendes liv som en åbenbar tyv«⁶⁵.

Så megen sympati var der trods alt om den så dybt faldne rådmandsdatter, måske netop på grund af hendes store fornedrelse, måske også fordi hun var datter af den afholdte rådmand Oluf Thomsen, der i sin tid havde været anfører for de landsknægte, der 1565 og 1567 var udskrevet fra Ribe by for at tjene kongen i Den nordiske Syvårskrig⁶⁶.

Hun må således have forladt byen i skam og skændsel, men endnu 1600 gik der dønninger

efter hendes adfærd i Ribe. For tidligt på foråret det år forfulgte og fordelte Kristoffer Bartskeer hende for en ny salmebog, som hun havde lånt af hans søn, og som han ikke kunne få tilbage, samt for to hovedpuder, som han hustru havde »antvordet hende at skulle sætte udi pant«, men hun havde solgt dem⁶⁷, og året efter kunne Kristoffer Bartskeer atter forfølge og fordele Birgitte Olufsdatter for den omtalte salmebog – men ingen mødte frem for retten, hverken hun selv eller nogen på hendes vegne⁶⁸.

Birgitte Olufsdatter var således forvist fra Ribe, men hun må nok alligevel have fået tilladelse til at komme tilbage til sin hjemby – enten de jure eller de facto. For omkring 1610 og de følgende år boede en kvinde ved navn Birthe (Beritte = Birgitte) Olufsdatter forskellige steder i Ribe, et stykke tid »ved Graven«, d.v.s. i Gravsgade i et hus, som den stridbare magister Mads Pors ejede – han døde 1617. Det er ikke utænkeligt, at der her er tale om den ulykkelige rådmandsdatter, der i så fald var sunket ned til at blive en fattig betlerske, der vel for at få en smule respekt om sin person gjorde gældende, at hun var i besiddelse af overnaturlige evner, hvormed hun kunne skade andre.

Bittert havde skæbnen formet sig for den gamle fattige betlerske, der ildeset og ildelidt hutlede sig gennem livet, bittert måtte det have været for hende at se sin datter Bodil, kagstrøgen af bødlen, blive fulgt til Sønderport til forvisning fra byen. Var Bodil også Niels Hansens datter? Ikke mærkeligt, at hun ønskede at hævne sig på de mere eller mindre velbjærgede mennesker, der omgav hende, som f.eks. Jens Pedersen Buntmager, der grinende havde set på datterens fornedrelse. – Naturligvis måtte det gå galt for Birgitte Olufsdatter.

Hun blev anklaget for trolddomskunster og den 7. august 1620 på bytinget dømt til ilden, men døde to dage før under den tortur, som hun blev underkastet som heks – men dømmes skulle hun altså. Skorstensfejeren kørte hendes lig ud på Galgebakken nord for byen, og her blev hun brændt på det bål, der var beregnet for hende. Hun fik her – som kæmneren udtrykte det – sin »brudeseng« – og det var vist meget vittigt sagt af ham⁶⁹.

Den 12. september samme år blev i øvrigt Karen Jep Roeds, Birgitte Olufsdatters itre modstander i de stormfulde unge dage, brændt som heks på Galgebakken. Der var dog ingen direkte forbindelse mellem de to hekseprocesser⁷⁰.

Den triste skæbne, som Birgitte Olufsdatter fik og mange med hende, der som hun så svarligt havde syndet mod det fatale sjette bud i Moseloven – og det var ikke så helt få i datidens Ribe – måtte tjene til advarsel, ikke mindst for kvinderne, så meget mere som de utvivlsomt meget ofte blev svigtet af deres barnefædre, der, hvis de ikke blot svor sig fri, bare kunne stikke af.

Og var det først gået galt for en pige, og ægteskab ikke var den umiddelbare redning for hende, gjaldt det for hende og hendes pårørende om så hurtigt som muligt at redde så meget, det kunne lade sig gøre i det almindelige omdømme. Således som da f.eks. Jep Ulf, borger i Ribe, den 16. maj 1589 på Ribe byting lydeligt gjorde sin datter Mette Jepsdatters skudsmål, »hvorledes hun har skikket og forhandlet hendes liv og levned, om nogen havde enten hørt, set, spurgt eller fornummet noget vanrygte eller andre uæressager til hende lønligt eller åbenbart, enten førend hun avlede det barn med Jesper Tjellefsen, som nu er præst på Gotland, eftersom for^m Jep Ulf tilkendegav, eller og siden han drog bort fra hende her ud af byen, eller de dannemænd og godtfolk ville deres sandhed herom bestå og meddele ham det på for^m hans datters vegne skriftligen bevist⁷¹. – Et sådant bevis har Jep Ulf utvivlsomt fået.

Mange vandelsattester af lignende art kunne anføres. Ikke mærkeligt; for der var, som århundredet skred frem med skærpede krav til sædelig vandel, ikke langt fra den *»lokkede»* pige, som det hed, til den faldne, den lavkastede allemandspige.

For selv om man nok fra myndighedernes side kunne være ret så lemfældige, når det drejede sig om uægteskabelige forbindelser inden for det højere borgerskab, således som det fremgår af de tidligere anførte eksempler, gjaldt dette ikke i samme udstrækning, når det

drejede sig om piger fra de lavere sociale lag – for dem, der holdt til i gyder og slipper. Disse kvinder var på mange måder værgeløse i deres udsatte stilling og som følge deraf lette at lokke, prisgivet som de i flere henseender var i en barsk og brutal verden; og de befandt sig ofte i en fortvivlet situation, hvis det ulovlige seksuelle forhold medførte graviditet. Der var da ikke megen hjælp at hente hos andre, hvis pigen blev svigtet af barnefaderen og ingen pårørende havde at støtte sig til⁷². – Barnemordet eller bortskaffelse af barnet kunne ofte stå som en mulig udvej fra nød og elendighed.

Men blev barnemordet opdaget, kunne en hård straf vente den skyldige.

Et enkelt eksempel herpå fra Ribe. Den 30. marts 1588 dømte byfogden »Mette N. til bål og en ildret at stå for hendes foster og barn, hun omkom og kvalte og siden kastede det i åen både efter sin gerning og hendes egen bekendelse både for præsterne og her i dag for tingsdom, førend hun blev dømt«⁷³.

Dommen blev eksekveret samme dag. For under den ovenfor anførte dato står der i Peder Hegelunds almanakoptegnelser at læse: »Den arme kvinde blev brændt for hendes barn«⁷⁴.

Allerede godt 30 år tidligere – nemlig den 18. oktober 1555 – havde regeringen sendt følgende advarsel til myndighederne i Ribe: »At vi forfarer, at mange steder udi vore købstæder findes piger, som dem lader beligge og bliver sygelige (gravide), og en part omkommer børnene eller og hemmeligt lægger dem for kirkedør; da på det slig ukristelig handel måtte nederlægges, beder vi eder, at I tiltænker at bestille tvende gange om året nogle dannekvinder af eders borgeriske at have tilsyn der udi byen, som det sker andetsteds her udi riget udi købstæderne, om nogen tjenestepiger eller andre ugifte kvindfolk reder til barsel, at hvor slige findes, at man dermed skal have indseende, så fosteret ikke forkommes for forsømmelsens skyld ... « – Prøven bestod i hele sin enkelhed og ydmygelse i, at man undersøgte, om der var mælk i brysterne på de kvinder, der var under mistanke for utugt⁷⁵. I Ribe havde man dog, som det lader til det, foregrebet det sidste punkt i det kongelige brev; for den 12. april 1548 undersøgte Ane Andersdatter, biskop Hans Tavsens hustru, og 16 andre dannekvinder på Ribe rådhus »Marine, den pige, som for^{ne} Ib Nielsen har lokket«. Dette store opbud af agtværdige kvinde kunne da sammen med endnu flere dannekvinder bevidne, »at for^{ne} Marine Bom, Ib lokkede, og forkom ilde hendes livs frugt, så at hun burde at straffes derfor, men for Guds og dannekvindens bønns skyld blev hun benådet, at hun skulle gøre en alvorlig pønitense og dertilmed at rømme byen inden fredag ad aften der næstefter kommendes eller og sættes udi samme hægte (fængsel), som hun sad udi tilforn, om hun fandtes uhørsom, og da at bruge lov og straf over hende, hvis (hvad) som vedbør etc.«⁷⁶ – Hun havde et døgn til at pakke sig bort.

Der manglede i det hele taget ikke noget i de ripensiske myndigheders nidkærhed, hvad angik forfølgelsen af de lokkede piger, der hurtigt ofte blev betragtet som løsaftige, så meget mere som den helt ukontrollerbare seksuelle omgængelse mænd og kvinder imellem ikke alene var moralsk anstødelig, men også befordrede tidens store svøbe: syphilis⁷⁷.

I Odenserecessen af 1539 § 40 blev det fastslået, at de, »som med åbenbarlige laster har åbenbart fortrønet den hellige kirke, (skulle) gøre åbenbar pligt«⁷⁸, og det betød, at de formastelige – mænd og kvinder – offentligt i kirken skulle gøre rede for deres syndige adfærd og af præsten modtage en fortjent formaning, og sad man dette overhørigt, gjaldt ifølge § 50 sammesteds bandsættelsen. Men som det nu engang var, var det især kvinderne, der først og fremmest måtte bære byrden af denne ydmygelse foran alteret efter prædikenen, da deres syndige adfærd jo hurtigt blev synlig for alle, så meget mere som de medskyldige Adamssønner ofte som deres stamfader vidste at skyde hele skylden over på Eva – de unddrog sig ofte alt ansvar ved simpelthen at stikke af.

Det var således især Eva-døtrene, der under menighedens hvisken og tisen og med mere eller mindre velbjærgede og selvretfærdige menneskers forargede og vel undertiden også ska-

defro blikke prikkende i nakken måtte fremstamme en bekendelse om flygtige glæder, hvoraf der rinder så megen sorg og harm⁷⁹.

Bedst var det naturligt, om man helt kunne undgå at have alt for *løsagtige kvinder* i byen, disse kvinder, der ikke kunne indordne sig under de gældende moralske normer. Man søgte derfor med passende mellemrum at befri sig for dem ved at jage dem bort, en noget kortsynet og lidt usolidarisk fremgangsmåde, da man jo blot fejede skarnet for egen dør ind til naboen, til en anden by.

På torvet i Ribe, ikke langt fra domkirkens østende med dens apsis, kapitelshus og våbenhus ragede som en advarende pegefinger byens kag op, en pæl på en forhøjning af skure, forsynet, som den var med halsjern og lænker, et magtfuldt udtryk for gejstlige og verdslige myndigheders autoritative regimente, deres stive intolerance og rodfaste bedreviden og vel også for et mere eller mindre velbjerget og mistroisk borgerskabs ønske om at holde samfundets bærmæ i det hele taget fast i tømme⁸⁰.

Her blev f.eks. de løsagtige kvinder hudflettet under bøddelens ris, hvorefter de stadig under sviende piskeslag af bøddelen blev ført ud til en af byens porte og forvist fra byen, således som det ovenfor er beskrevet om Bodil Birgittesdatter.

I 1556 blev således flere kvinder fordrevet fra Ribe⁸¹. Dog ser det ud til, at man ved den lejlighed – måske har somme syntes lidt blødsødent – har undladt at tage de to tunge sten i brug, der hang i en lænke på kagen, og som de forviste ellers til spot og spe skulle bære om halsen på deres smertensvej gennem byens gader; for ifølge et tingsvidne fra Ribe byting 1572 skulle disse sten ikke have været bragt i anvendelse siden 1552⁸² – altså i et tidsrum af mindst tyve år.

Men det har de utvivlsomt været de følgende år; helt i takt med den stadigt stigende hårdhed i de vekslende regeringers, gejstlige og verdslige myndigheders samordnede og omfattende foranstaltninger i de sammenbidte anstrengelser for at hævde tugt og kyskhed har disse sten utvivlsomt vejet ganske godt til om de skrigende kvinders hals under bøddelens snertende slag, når de vaklende under byrde og smerte blev drevet ud af byen. – Således nok, da fem skøger i 1581 blev forjaget fra byen⁸³, og samme år – lørdag den 17. juni – forpligtede Ellen Lauridsdatter, født i Hjerting, sig i øvrigt til »ved hendes sjæl, salighed og den lod, del og part, hun vil have med Gud i himmelen, at hun inden mandag ad middag inden 12 slet vil og skal rømme Ribe by og tage hendes børn med sig og aldrig komme her mere, og dersom hun eller hendes børn kommer her nogen tid herefter til byen, og de findes her og bliver pågrebet, da skal kagen blive hendes og hendes børns ret, og (de skal) stubbes til kagen«⁸⁴.

Meget sigende er i den henseende det vidnesbyrd, der blev aflagt på Ribe byting den 7. juli 1581, og som gik ud på, »at Anne Jørgen Kimers, efterdi hun opholdt det slemme og utugtige kompagnis handel og rufferi både med den tyv Niels Jensen, født i Vilslev, og hans kone Bodil Andersdatter, Anders Kejers datter i Jested, og solgte og drak op med dem, hvad de stjal og udtog af de kirker, de opbrød, med megen anden utugtighed og løsagtighed, hun brugte i hendes hus, horeri og andet, desligeste den skøge Karen Lasdatter, Las Worms datter i Århus, for hun fik (gav) for^m tyv den kniv og den sekser (dolk) og ville havde hjulpet ham til at bryde ud af Bøddeliet og ville have gjort byen den spot og vanhæder, derfor måtte de både to hudstryges til kagen og blive straks byen forvist, som de forpligtede dem i dag for tingsdom, at de aldrig efter denne dag ville eller skulle komme på seks mile nær Ribe ved deres halses og livs fortabelse uden al nåde«⁸⁵.

Betegnende nok så man sig i 1595 nødsaget til at forny lænken til »byens stene«⁸⁶. Samme år måtte Laurids Lydiksen Gasse og hans fire døtre Karen, Maren, Margrethe og Anne »forsværge« byen »og forpligtede dem hver udi sin sted på deres sjæl, salighed og opragte fingre, at de aldrig efter denne dag skulle komme eller lade dem findes her udi byen eller på to miles vej nær byen ved livs og halses fortabelse«⁸⁷.

Rent galt gik det imidlertid samme år Maren Poulsdatter, mod hvem der var rejst trolddomssag: Hun måtte efter egen bekendelse vedgå, at hun to gange var blevet forvist fra Ribe by, og der kan ikke være tvivl om, at hun begge gange, således som det var sædvane i den slags sager, klart havde fået at vide, at forvisningen var sket under trussel om dødsstraf, hvis hun vendte tilbage til byen.

Det oplyses ikke om grunden til, at hun blev forjaget – man kan jo gætte på løsgagtighed. Resultatet blev imidlertid, at byfogden »dømte hende fra hendes liv at have forbrudt efter vor stadsret, efterdi hun er tvende gange forvist Ribe by og er dog inddragen i byen igen og (har) brugt hendes spøgeri, bedrageri og unyttige gerninger efter vidnesbyrds og klages lydelse«⁸⁸.

Hendes brøde bestod således først og fremmest i, at hun havde forbrudt sig mod stadsrettens § 16, der lyder, at »når nogen bliver forvist og har frasvoret sig borgerskab og atter vender tilbage uden rådmændenes tilladelse, skal han have sit liv forbrudt«⁸⁹.

Hun blev da heller ikke brændt, således som det var tilfældet med overbeviste hekse, men henrettet med sværd⁹⁰.

Alt dette helt i overensstemmelse med den skærpede kurs, som man i Ribe i lighed med, hvad der var tilfældet andetsteds i landet, siden længe var slået ind på i kampen mod den løsgagtighed, som man i særlig grad tillagde kvinderne.

Det tjente i den henseende til advarsel, når borgmestre, råd og de 24 mænd i december 1560 havde fastslået, at hver pige, der ønskede at slå sig ned i byen, skulle erlægge et ikke nærmere bestemt engangsbeløb i daler og skatte efter fire shilling årligt, men hvis hun levede ukysk, skulle hun forjages fra byen⁹¹.

Bestemmelsen om en engangsbetaling for kvinderne ved ankomsten til byen har myndighederne ved nærmere eftertanke nok betragtet som så urimelig, at den næppe nogen sinde er bragt i anvendelse, men den kan i øvrigt ses som et klart bevis for, at kvindeoverskuddet søgte til byerne for at friste tilværelsen der.

Tjenestepigerne var så at sige under konstant mistanke, og man lagde i Ribe vægt på, at de kendte deres plads i samfundet. Derfor blev det ved Ribe-recessen af 1561 fastslået, at ingen tjenestepige for fremtiden måtte klæde sig med fløjels dolslag, mår og hermelin, fløjels toffel, guldlad eller perler, alt under bødestraf af tre daler⁹² – en som man måske kunne synes noget mærkelig bestemmelse, da tjenestepigerne i Ribe under de herskende sociale og økonomiske forhold næppe har haft lejlighed til at omgive sig med den store luksus.

Bestemmelsen er da også i virkeligheden blot en indskrænkning af Koldingrecessen af 13. december 1558 § 35, der tog sigte på hele befolkningen og ikke en enkelt gruppe⁹³.

Der var så sandelig al grund til at have et vågent øje med tjenestepiger, tilflyttede kvinder og andre, som man kunne mistænke for løsgagtighed. Det var derfor helt i overensstemmelse med de allerede foretagne forholdsregler, at borgmestre og råd den 31. august 1576 forbød »nogen Ribe-borger eller indligger enten at huse eller helle nogen løsgagtige folk eller løsgængere her udi byen efter denne dag imod kongelig majestæts brev og forbud uden borgmestres og råds vilje og vidskab, såfremt de ikke vil lide tiltale og skade derfor ... «⁹⁴

I den forbindelse må det have været ret opsigtsvækkende, at den ansete borgmester Hans Fanning den følgende måned samme år lydeligen for tingsdom gjorde sit skudsmål til Ribe byting, »om det nogen mand vitterligt er, har set, hørt og spurgt eller fornummet, at han har nogen tid haft løsgagtige folk og ubekvems folk udi hans hus enten til drukkenskab eller anden utugt og uæresag, eller og om nogen løsgagtige folk har haft deres indløb eller udløb i hans hus, nætter eller dage, lønligt eller åbenbart til nogen vanære udi hans eller hans hustrus nærværelse eller fraværelse«.

Heldigvis kunne man forsikre ham, at han altid havde skikket og forhandlet sig og endnu skikker og forhandler sig udi hans hus' »regimente, som en ærlig og oprigtig mand bør at gøre, så at de alle og hver udi sin sted takker ham ære og godt i alle måder«⁹⁵.

Endelig bestemte lensmanden, borgmestre, råd og de 24 mænd den 1. maj 1600, at hvis nogen husede lokkede kvinder, der ikke havde byøvrighedens tilladelse til at bo i byen, skulle han ufortøvet skille sig af med dem. Hvis forbudet ikke blev overholdt, skulle han og de lokkede kvinder hensættes i Finkebur – et fængsel i rådhusets kælder beregnet for forbrydere af en vis slags – og derefter forvises fra byen⁹⁶.

En sådan øjensynlig fordækt form for bordel ønskede man så afgjort ikke i byen.

Endnu mere belastende end at være en løsgtig kvinde eller en hore var det at være *en troldkvinde, en heks*. Hore og heks var ofte de skældsord, der i mundhuggeri og slagsmål blev anvendt over for kvinder og kvinder imellem⁹⁷ – undertiden med katastrofale følger. Og det var kun naturligt, at løsgtighed som djævelens værk i al sin lovløshed kunne være forbundet med andet i Satans rige, der tog sigte mod Guds verdensorden, trolddom f.eks.

Det faldt derfor nærmest mundret for heksen Bodil Hærksdatter at angive som sin medskyldige i hekseri Apollonis Karen på Sønderside med den bemærkning, at det var hende, som Mads Bertelsen havde lokket⁹⁸. – Havde man en gang givet efter for djævelens tilskyndelse, var der ikke langt til den afgrund, der førte til hans rige. Tidens store læremester Martin Luther delte fuldtud senmiddelalderens tro på hekse, og dette i forbindelse med hans dybt indgroede rædsel for djævelen, som han så at sige kendte personligt, og hvis adfærd han indgående havde studeret gennem de mange kampe, han havde haft med ham, og de genvendigheder, som denne mørkets fyrste havde udsat ham for, satte sig hos hans tilhængere dybe spor i opfattelsen af kvinden som heks⁹⁹. – Som det skrøbelige kar, som hun nu engang var efter såre kloge og indsigtfulde mænds udsagn ned gennem tiden, var hun i særlig grad udsat for djævelens tillokkelser og fristelser, og som følge deraf var enhver kvinde egentlig en latent heks.

Som nok venteligt ud fra hele tidens tankegang var heksene i høj grad at finde blandt de lavkastede kvinder, og blandt dem kan f.eks. i Ribe nævnes Johanne Kristensdatter Rygge, en gammel morlil, som Peder Hegelund medynksomt udtrykker det, der den 6. december 1572 blev brændt på grund af trolddom, skønt hun underkastet tortur intet bekendte¹⁰⁰, eller gamle Gertrud Pouls, der blev brændt ved pinsetid 1577¹⁰¹, den fatige betlerske Maren Kristen Prækfaders, som blev kastet på bålet den 17. juli samme år¹⁰², og den nysomtalte Birgitte Olufsdatter m.fl.

Men Ingeborg Harchis, der 1577 og 1578 blev anklaget for trolddom, men frikendt, på ny 1610 anklaget for det samme og da dømt til bål og brand, tilhørte dog efter alt at dømme det almindelige borgerskab. For ingen kvinde kunne vide sig sikker¹⁰³.

Således blev 1577 selve borgmester Hans Pedersen Fanningers hustru, Karen Termansdatter, svigerinde til rådmand Hans Tygesen, anklaget for trolddom, men frikendt¹⁰⁴. 1577 var således et meget livligt år med hensyn til hekseforfølgelser i Ribe, og der skulle gå godt 30 år, før der omkring 1610 kom en ny bølge af hekseprocesser i byen.

Hans Fanninger kunne naturligvis ikke slå sig til tåls med, at hustruen var blevet frikendt for den alvorlige anklage, og førte da også sagen videre mod hendes anklager Kristen Nielsen, der imidlertid »bad fornævnte Hans Fanninger for Guds skyld, at han som en from mand ville vel gøre og være hans ven og eftergive ham den sag ...«, og da man gik i forbøn for ham, »efterlod og tilgav for« Hans Fanninger, hvis (hvad) lovmål, tiltale og rettergang, han med rette havde til for« Kristen Nielsen for den sag«. – Til trods herfor fortsatte Kristen Nielsen imidlertid helt tåbeligt sine beskyldninger mod Karen Termansdatter, og den 17. april 1581 befalede kongen, hvem sagen var kommet for øre, at der måtte træffes en endelig afgørelse desangående, og resultatet blev, at Hans Fanninger af rådstueretten fik ret til på bytinget at dele Kristen Nielsen for en løgner¹⁰⁵, alt efter § 20 i den kongelige reces af 1558¹⁰⁶.

Mandfolkesnak om kvinder i Ribe

Kvindens sociale placering var i datidens Ribe som andetsteds så at sige helt og holdent bestemt af hendes biologi, hun var først og fremmest hustru og moder, med alt hvad dette indebar i positiv og negativ retning, så nogenlunde beskyttet, men også prisgivet inden for hjemmets fire vægge, i høj grad afhængig af mandens mere udadvendte arbejde med den i hvert fald delvise umyndiggørelse, som dette medførte for hende i det offentlige liv, i erhvervs-liv, for retten og i byens styre.

I samme retning trak også en patriarkalsk-præget og autoritetsbetonet tro, der fremhævede kvindens forpligtelse til ydmyghed og underdanighed, og en markant nedvurdering i øvrigt af kvinden i forhold til manden til trods for alle de smukke ord om hendes dyrebare kald som hustru og moder.

Man nærede over en bank mistro til hendes moral, og dette gik hånd i hånd med den latente foragt, som den stærke ofte føler over for den svage, og den bedreviden, som beskytteren tit har over for den, som han beskytter. – Men disse holdninger over for kvinderne kunne også som tidligere påvist give sig udtryk i brutalitet over for dem, hvad tingbøgerne i øvrigt giver så mange vidnesbyrd om.

Fra gammel tid havde denne mistro og foragt nedfældet sig i folkeordsprogenes monotone generaliseringer, der f.eks. hos Peder Låle (ca. 1350) giver sig følgende udslag: Ee (altid) haver kvinde svig¹. – Den toer rød teglsten, som vogter en kvinde². – Snart er kvinder lokkede³. – Man må (kan) tæmme vildt dyr, og (men) ej ond kvinde⁴.

Mange af den nye tids humanister var som tidligere påvist ikke bedre i deres kritikløse forgudelse af det antikke og dermed i deres efterplapren af nedladende udtalelser om kvinder, der havde hævd i den klassiske oldtid, og kunne på dette felt omend i stilistisk fornemt sprog følge folkesnakkens linie op.

Selv den fromme og stilfærdige Peder Hegelund, der i sine talrige ordsprog strøet omkring i almanakoptegnelserne aldrig kommer med nedsættende udtalelser om kvinderne, kan dog i hvert fald glimtvis give udtryk for noget sådant i sit skuespil Susanna; for i de mange sætninger, hvormed han indleder akter og scener, skriver han således som indledning til 4. akt 3. scene:

Lange klæder med forede skind
haver kvindfolk og stakkede sind⁵.

Og da han nu er kommet i gang, identificerer han sig pludseligt med en af de gamle libertinere, der ellers er ham så meget imod, og understreger, hvad han siger, ved at lade en hånd i marginen pege på følgende meget sigende ord:

Før skulle havet fattes vand,
end svar en vred kvinde fattes kan;
helst når mændene dem styrker der udi,
bliver de kibre og pukker fri,
deres sværd har de i munden til rede,
man skulle på balgen slå og træde⁶.

Alle gængse ordsprog i datiden⁷.

Nærmest reduceret til et neutralt intet bliver kvinderne meget betegnende hos Niels Palladius, når han f.eks. skriver, at kvinden foruden den underdanighed, som hun er sin mand skyldig, »bruger alligevel privilegii mariti, mandens frihed, stiger op udi mandens ære og værdighed lig med hannem, at bliver manden en bonde, en borger, en magister, en doktor, en herremand, en greve, så stiger hun op udi samme ære og værdighed ... «⁸ Det var naturligvis efter den store moralists tankegang noget helt absurd, at en mand skulle komme i anseelse på

grund af sin hustru. Det har vel næppe nok nogen sinde strejft ham – og på det punkt som på så mange andre var han helt i overensstemmelse med sin tid. Og det er næppe udtryk for en dybere overvejelse for Peder Hegelund, når han i det tidligere omtalte bryllupsdigt til Truid Bjørn og Ermegård Gyldenstjerne skriver:

Mulier fulget
Radiis mariti.

Dette, at kvinden lyser ved ægtemandens stråleglans, er uden tvivl blot faldet ham i pennen, så poetisk som det lyder.

Det var under de herskende patriarkalske forhold en ganske naturlig og selvfølgelig sag, at kvinderne inden for borgerstanden som inden for bondestanden i øvrigt blev identificeret efter deres tilknytning dels til deres fædre, dels til deres ægtemænd.

Kvindernes placering i det sociale hierarki i Ribe

Man kan ud fra en nutidig indstilling nok så meget tage afstand fra den noget bastante holdning, der lå til grund for Niels Palladius' synspunkt i det nysnævnte citat, men det har næppe anfægtet mange, om nogen i det hele taget – kvinderne er i så henseende som på andre områder uden mæle i, hvad der er overleveret fra tiden.

Deres placering i samfundet fik nærmest et symbolsk udtryk i den måde, hvorpå de var anbragt i kirken. Parallelt med mændenes hierarki på den fornemme sydside fandtes på den mindre agtede nordside kvindernes.

Således fandtes i Ribe domkirke øverst i skibet over for lensmandens fornemme stol, der standsmæssigt og bekvemt var anbragt ved prædikestolen og tydeligt var markeret ved at være prydet med rigsvåbenet, hans adelige frues stol. Derefter fulgte i rækkefølge de stole, der var bestemt for byens adelsdamer, og disse stole var smykket med adelsvåben, der tilkendegav, at de var forbeholdt slægter som f.eks. Gyldenstjerne, Lykke, Munk, Podebusk, Sehested og Rosenkrantz¹. Så kom de stader, der var bestemt for de kvinder, der havde tilknytning til kapitlets medlemmer, til borgmestrene og til rådmændene. For Ribe domkirkes vedkommende nævnes udtrykkeligt de stole, der var forbeholdt »kapitelskvindernes« og »rådmandskvindernes«, og det var myndighederne meget magtpåliggende, at man overholdt denne hierarkiske orden ved, at de således privilegerede holdt sig til de officielle stolestader og ikke, således som det kunne ske for borgernes vedkommende, søgte ned til deres private stader længere nede i kirken. – Navnlig kunne besiddelse af disse sidste give anledning til stridigheder, der krævede myndighedernes indskriden².

Et enkelt eksempel til belysning heraf blandt de mange, der findes i tingbøgerne: Den 19. juni 1592 nedlagde den yderst stridbare Jon Pedersen Trellund (1554-1628)³ forbud mod, at Ribe-borgeren Las Limes hustru gjorde brug af den samme stolestand som Maren Jensdatter, Jon Pedersen Trellunds hustru, og Anne Mads Roeds. Las Lime ville bevise, at han havde hjemmel til stolen ved vidnesbyrd fra Kristen Hegelund Bartsvær, som da boede i Århus, men som tidligere havde været bosat i Ribe⁴.

Øverst i kvindehierarkiet i Ribe var således lensmandens frue, der som borgfrue på Riberhus naturligvis nød almindelig respekt og agtelse, der ikke blev mindre af, at hun som adelig bag sig kunne tælle 16 aner, der tilhørte den gennem århundreder herskende klasse i landet, noget der i sig selv i godtfolks øjne kastede glans over hende.

Lensmandens frue kunne naturligvis kun nyde godt af den afhængighed, som byen stod i til befalingshaveren på Riberhus; det var således bl.a. sædvane, at byen viste sin – ikke helt ringe – opmærksomhed, når lensmanden blev gift, som da f.eks. Erik Eriksen Lykke (ca. 1532-92) til Skovgård 1578 giftede sig med Margrethe Falksdatter Gøye (død 1613)⁵, og det

er muligt, at det var til ære for brudeparret og bryllupsgæsterne – og til udgift for byen – at latinskoleeleverne under rektor Peder Hegelunds ledelse opførte den reformerte theolog fra Zürich Rudolf Walters hellige Nabal-komedie⁶. Det kan yderligere tilføjes, at de forhåbentlig glade og tilfredse bryllupsgæster på byens regning fik befordring hjem – tre læs⁷.

Den af Anders Sørensen Vedel så højt priste Ingeborg Gyldenstjerne, der var gift med Albret Friis, lensmand på Riberhus 1580-94 og 1597-1601, drog også stor fordel af at kunne udnytte de muligheder, som de underdanige borgeres afhængighed af lensmanden kunne medføre. Et enkelt eksempel herpå fra Ribe bys regnskabsbog: 1589 den 21. marts Christian Kamstrup for han åg (agede) fru Ingeborg Albret Friises til Foldingbro 2 mk. og den 28. marts givet Thames Stadsbud for han var med hans vogn i Hvolgård med fru Ingeborg på slottet 5 mk. –

Man kan vanskeligt blive imponeret over den pris, som stadsbudet fik for den lange rejse. Og det var heller ingen høj betaling, nemlig 1 daler, som hun ydede for befordring af Godske v. Ahlefeldts døtre, der skulle fra Ribe til Ravsted⁸.

Ingeborg Gyldenstjerne har øjensynlig været en meget virksom dame, der ved forskellige lejligheder ind mellem sine talrige fødsler har aflastet sin mand i hans omfattende embedsforretninger, bl.a. ved at hun foruden at varetage repræsentative pligter m.m. på slottet og andetsteds også evnede at føre tilsyn med de mange gårde, som herskabet på Riberhus besad i Jylland – og byen har måttet betale hendes rejser dertil.

Ingeborg Gyldenstjerne har så afgjort været mere og andet end et vedhæng.

Det samme har helt bestemt været tilfældet med Berthe Friis, der var gift med Albret Skeel til Fusingø – Albret Friis' afløser efter dennes anden periode som lensmand på Riberhus⁹.

Det ses i Peder Hegelunds almanakoptegnelser, hvorledes hun, da lensmanden som ritmester for den gule Ribe-fane med hæder deltog i Kalmarkrigen, varetog hans og hendes økonomiske interesser¹⁰.

Det kan derfor ikke undre, at hun ud fra disse snævre personlige forudsætninger, men også i videre perspektiv som en adelsdame, knyttet til slægter, der gennem tiderne havde voget livet for konge og fædreland, var levende optaget af krigens gang. Hun blev gennem breve bl.a. fra sin mand, men også fra andre, holdt underrettet herom og modtog oplysninger, som hun lod gå videre til ægteparrets gode ven Peder Hegelund¹¹.

Selv opholdt hun sig et par gange i lejren hos sin mand, i 1611 i tre måneder i lejren i Halland, i Halmstad¹², i januar 1612 besøgte hun sin mand i Varberg-lejren¹³.

Lensmandsfruen på Riberhus levede langfra i ophøjet ensomhed; lensmandens embedsforretninger med byens borgere, naturligvis især med rådsaristokratiet og byens gejstlige, medførte, at der som vel venteligt opstod personlige kontakter mellem lensmandsfamilierne og de i hvert fald mere fremtrædende borgere, ja i visse tilfælde med folk i ret ydmyge stillinger, som f.eks. med rektor Peder Jensen Hegelund.

Med ham havde således lensmand Erik Eriksen Lykke til Skovgård og hans hustru Kirsten Nielsdatter Rotfeldt¹⁴ (død den 28. april 1576)¹⁵ en ret intim forbindelse, der bl.a. gav sig udslag i, at lensmandsparret begge var faddere ved Jens Pedersen Hegelund, Peder Hegelunds førstefødtes dåb den 21. juli 1573¹⁶.

Da Peder Hegelund kom ind i karrieren som lektor, kannik, sognepræst ved domkirken og endelig som biskop, blev kontakten med Riberhus endnu tættere.

Et nært venskab kom forholdsvis hurtigt i stand mellem Peder Hegelunds familie og Albret Friis og hans hustru Ingeborg Gyldenstjerne, og det har åbnet for Peder Hegelunds forbindelse med en af tidens mange fremtrædende adelsdamer, den initiativrige, selvhjulpne og selvhævdende Karen Kristoffersdatter Gyldenstjerne (1544-1613) til Stjernholm, enke efter rigsråd og rigsmarsk Holger Ottosen Rosenkrantz (1517-75) til Boller¹⁷. Deres to sønner Otto Kristoffer (1569-1621) og Frederik (1571-1602) blev sommeren 1582 optaget som convictores

Blandt de adelsdamer, der var anvist plads i slotsfruens fornemme stol i Ribe domkirke, kan også nævnes Abel Sørensdatter Skeel, der 1535 blev gift med den foretagsomme, selubevidste og mildest talt noget bjærgsomme Niels Hansen Lange, senere rigsråd og 1559-65 lensmand på Riberhus. Han døde 1565 som såre rig på gods og guld, med megen magt og indflydelse. Abel Sørensdatter Skeel var ligeledes vel ved magt og øjensynlig ikke sin mand meget ulig. Hun ejede bl.a. det meste af det gamle Gråbrødrekloster i Ribe. Efter Niels Langes død fortsatte hun meget energisk sin afdøde mands modstand mod de arvekraav, som den uadelige Maren Gundes to døtre med Niels Langes farbroder magister Gunde Lange, dekan i Ribe, gjorde gældende efter deres adelige fader, og Abel Skeel førte sammen med andre adelige pårørende sagen igennem til en endelig dom med gunstigt udfald: de to døtres arvekraav blev underkendt. (Jfr. s. 57f.) Omved 1569 lod den barnløse enke i Hunderup kirke, tæt ved Riber Kærgård, Niels Langes anselige fædrene hovedgård i nærheden af Ribe, opsætte et prægtigt graumæle for sin afdøde mand. Det er udført af en af datidens berømteste billedhuggere Cornelis Floris, som havde sit værksted i sin fødeby Antwerpen, hvorfra ikke så helt få billedhuggerarbejder vidste at finde vej til Danmark.

I kirkens kor, på et podium med profileret fodstykke og dækplade var mand og og hustru anbragt i alabastgengivelse og i legemsstørrelse. Det vil ikke være rimeligt at forvente, at der skulle være tale om portrætlighed, dertil var afstanden fra Hunderup til Antwerpen for stor. Det drejer sig tværtimod om idealskikkelser, der for mandens vedkommende får en særlig understregning ved anbringelsen af en løve, symbolet på styrke, ved fødderne, og for kvindens vedkommende en hund, symbolet på troskab. Trygt hvilende afventer de i skønhed med åbne øjne den yderste dag, da Kristus på opstandelsens morgen skal komme fra øst og dømme levende og døde.

Abel Sørensdatter Skeel bærer et langt enkelin; den nonneagtige dragt består af en bræmmet overklædning, der går højt op i halsen, hvor den er sammenholdt med et spænde, og en underklædning, der øjensynlig har gået helt op til hagen, hvor en lille krave under overklædningen er synlig. Et fordringsløst smykke er skikkelsens eneste prydelse. Mellem hænderne har Abel Sørensdatter Skeel en bog med kirkeligt indhold, en diskret tilkendegivelse og vel også en vis forsikring. Det fine bind og det dyrebare indhold er beskyttet af og hædret med en kniplingspose.

Abel Sørensdatter Skeel døde 1585.

Fig. 17. Det maltrakterede, men nu af Nationalmuseet restaurerede gravmæle i Hunderup kirke over Niels Lange, lensmand på Riberhus, og hans hustru Abel Sørensdatter Skeel. Foto: Nationalmuseet.

– bordfæller – i Peder Hegelunds hjem for gennem samkvem med og påvirkning af den fremragende humanist at få en ballast af viden og dannelse, der kunne være nyttig for dem i deres videre livsforløb¹⁸. – Kontakten med den dygtige frue på Boller var så levende, at det følte naturligt, at fru Karen Holgers, som hun kaldtes, i oktober 1583 var fadder ved Jørgen Pedersen Hegelunds dåb¹⁹, i øvrigt sammen med svogeren Albret Friis²⁰. – Når hendes søster ikke var til stede ved denne højtidelighed i det hegelundske hjem, skyldtes det utvivlsomt, at hun i de dage selv lå i en af sine talrige barselsenge²¹.

Dertil kom, at da fru Karen Holgers ganske kort tid efter tog afsted fra Ribe sammen med sine sønner²², der dog kun midlertidig forlod Peder Hegelund, inden de begge i løbet af 1584 endeligt tog afsked med ham²³, ser det ud til, at hun ved den lejlighed blev ledsaget af Peder Hegelunds broder Jacob, som hun vel sagtens har taget sig af.

Yderligere: Peder Hegelunds tidligere omtalte Elogia mulierum, 1586, var først og fremmest helliget Ermegård Kristoffersdatter Gyldenstjerne, søster til fru Karen Holgers og Ingeborg Gyldenstjerne, i anledning af hendes bryllup med Truid Bjørnsen Bjørn til Bjørns-holm, og da søstrenes moder Anne Tønnesdatter Parsberg døde – i øvrigt samme år – skrev han sit lille skrift Memento mori²⁴. – Året efter skrev han til Albret Friis' og Ingeborg Gyldenstjernes syv døtre et pædagogisk-didaktisk skrift ABC af bibelske Ordsprock, hvori han søgte at lære dem at »elske tugt og god opdragelse og vænnes til dyd og gudsfrygt«²⁵, alt i tidens ånd.

Det er et vidnesbyrd om den nære kontakt mellem Peder Hegelund og lensmandsfamilien på Riberhus, når Albret Friis' dødsdag den 24. april regelmæssigt markeres i almanakoptegnelserne.

Også til Valdemar Parsberg, lensmand på Riberhus 1594-97²⁶, og hans hustru Ide Jørgensdatter Lykke (1560-1618)²⁷ havde Peder Hegelund det bedste forhold. Kort efter, at han var udnævnt til biskop – 1595 – var han sammen med lensmandsparret på Sønderho ledsaget af biskoppens svigerfader, rådmand Anders Sørensen Klyne²⁸, og i august 1596 ses det, at Ide Lykke var til barselkost i forbindelse med Laurids Pedersen Hegelunds fødsel²⁹.

Men ingen af de høje herskaber på Riberhus har øjensynligt stået biskop Peder Hegelund så nær som Albret Skeel til Fusingø og hans hustru *Berthe Friis*³⁰, hvad de mange notitser i almanakkerne er et fuldgældigt udtryk for.

Venskabet kom så at sige i stand omgående, og vi følger i notitserne Berthe Friis, fra hun i juni 1601 blev gift med befalingshaveren på Riberhus, hendes ankomst – velkom – til Ribe i juli samme år. Vi ser bl.a., at hun og hendes mand sammen med andre var gæster hos biskoppen efter Anne Andersdatter Hegelunds vanskelige fødsel sidst på året. Vi får at vide, at hun i juli 1603 fødte sønnen Kristen (1603-59), hendes kirkegang efter fødselen noteres, at hun i november 1604 fødte sønnen Kristoffer (1604-22), i november 1605 sønnen Otto (1605-44), i februar 1607 en datter Anne – Albret Skeel nåede lige at komme hjem til fødselen. I september 1608 bragte hun en dødfødt datter til verden, Peder Hegelund holdt prædiken over det lille lig, og han noterer også den obligate kirkegang efter fødselen. Det ses endvidere, at hun i november 1609 fødte sønnen Tyge (1609-22), at hun som tidligere nævnt som en ret adelsdame var sammen med sin mand i lejrene i Halland. Da hun vendte hjem fra lejren i Halmstad, fødte hun kort tid efter sin hjemkomst til Ribe »en ung datter« Karen (1611-27). I september 1612 fødte hun sønnen Niels (1612-15), kort efter, at hendes mand var vendt tilbage fra krigen efter ca. ¼ års fravær fra Ribe. – Ind imellem alt dette kommer så notitser om lensmandsparrets afrejser fra Ribe og deres hjemkomst til byen, vidnesbyrd om, at vågne øjne i bispegården fulgte lensmandens og hans frues færd, og meget mere, også om gæstebud på Riberhus, hvortil biskoppen var indbudt, og vel også hans unge hustru.

I øvrigt passede Berthe Friis godt ind i det mønster, der var skåret for en dansk adelsdame af rette observans.

Optugtet som hun tidligt fra barnsben var i sand guds frygt »ved hendes barnelærdoms og andre kristelige dyders øvelse« udmærkede hun sig, da hun 15 år gammel kom i dronning Anna Kathrines jomfrukammer, »med sådan fromhed, tugtighed og stilhed«, at hun kom »i held og yndest« hos alle³¹.

Også som ægtehustru var hun, hvis man tør tro prædikanten, der talte ved hendes ligbære, ovenud eksemplarisk. »Hun har«, sagde han nemlig, »tjent og gået hendes salige husbond under øjne, at alle de, der har set deres omgængelse, har glædet sig derved«³².

Hun har øjensynligt været et dybt religiøst menneske, der var »kyndig i Guds ord«³³ og omsatte sin kristelige optugtelse i »finhed, fromhed og mildhed«³⁴, egenskaber, der sikkert har fået yderligere dybde og tone ved de mange personlige sorger, hun oplevede ved det voldsomme indhug, som døden gjorde blandt hendes børn, 12 ialt, hvoraf kun to overlevede hende.

Men prædikanten har nok taget munden lidt for fuld, når han mente, at yderligere omtale af hendes dyder ikke tjente noget formål, »men det er ufornøden, efterdi det hele kongerige er bekendt, at hun var en meget gudsfrygtig, sanddru, ærerig og from matrone og sig således i alle sine gerninger og bedrifter anstillede, at der fandtes intet uden dyd og fromhed hos hende, så hun i det gode har nået den fuldkommenhed, som nogen Guds barn (der er født af kød og blod) kan anlange ... «³⁵ – »Thi hendes åmindelse er lig Josvæ åmindelse og er som den ædle lugt af apoteken«, hedder det andetsteds i ligtalet³⁶.

Men hun har dog sikkert været et fint og godt menneske, der har omfattet sine undergivne, bønder og tjenere, med så megen velvilje og hjælpsomhed, som det kunne lade sig gøre under de værdinormer og det samfundssyn, der da var herskende i samtiden, og som hun naturligvis også var underlagt³⁷.

I et latinsk digt, der er knyttet til ligtalet, står der bl.a., at hun var gavmild over for fattige og forældreløse og andre nødstedte, at hun sørgede for arbejde, tøj og mad til dem, samt at hun opførte skoler og betænkte dem med sådanne fornødenheder, at eleverne kunne blive dygtige.

Livet i Ribe stod efter mandens død for hende i et særligt lys, og hun håbede under sin sidste sygdom »snart at komme til Ribe til de gode folk, hun så længe havde været hos, og der hvile sit trætte legeme hos hendes gode sal. mand og mange smukke børn, hun har mistet, så hun har ikkun to igen ... «³⁸

Peder Hegelund har nok vidst at værdsætte de mange smukke egenskaber, som Berthe Friis sikkert har været i besiddelse af.

Der var dog ikke blot forbindelseslinier mellem bispegården i Skolegade og borgen på slotsbanken mod vest i byen; de gik også andetsteds hen som f.eks. til Liljebjerget, Anders Sørensen Vedels fornemme bolig over for bispegården, i nærheden af domkirken.

Slægtninge af Ingeborg Gyldenstjerne og blandt dem Karen Holgers³⁹ havde allerede medens Vedel var hofpræst i København vist ham stor venlighed, og her i Ribe blev forbindelsen fortsat, og det gav ham i øvrigt adgang til adelige kredse med større eller mindre tilknytning til Ribe.

Albert Friis og Ingeborg Gyldenstjerne optrådte flere gange som faddere ved barnedåb i det vedelske hjem⁴⁰, og det er betegnende nok, at det var Anders Sørensen Vedel, der holdt ligtalet ved slotsfruens død, og det var i høj grad på Karen Gyldenstjernes foranledning, at ligtalet kom i trykken.

Også til Albret Skeel og Berthe Friis stod Anders Sørensen Vedel i venskabeligt forhold⁴¹.

I de fornemme våbenprydede stole højt oppe i domkirkeskibets nordside næstefter slotsfruens stol tronede standsbevidste og ættestolte de adelsdamer, der midlertidigt eller permanent boede i byens adelsgårde. Blandt dem f.eks. *Magdalene Klausdatter Sehested* (død 1611), der var gift med den rige, men brutale, stridbare og ganske hensynsløse Mourids Klausen Podebusk til Kørup (død 1593), der fra Korsbrødregård, det gamle Korsbrødre-kloster i Ribe, øvede noget i retning af et tyranstyre over byens borgere⁴². – Man skulle umiddelbart mene,

*Fig. 18. Billede af Berthe Friis fra monumentet i Bethlehemskapellet i Ribe domkirke.
Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.*

Knælende på en svær pude er den fromme borgfrue på Riberhus Berthe Friis (1583-1652) fremstillet i sandsten, efter 1639, da hendes mand Albret Skeel (1572-1639) til Fusingø, lensmand på Riberhus og rigsadmiral, døde.

Slotsfruens dragt, der fortsætter visse traditioner fra det 16. århundredes tøjmoder, består af en tætsluttende konehue, der helt skjuler håret, en vel stivet pibekrave, der hviler på et lidseprydet panseragtigt liustykke, der lader ærmerne fra en underliggende klædning være synlige. Det dækker sammen med den folderige kjole over en hostepudekrans, der får det kostbare stof til at bruse.

at Magdalene Sehested i sit 35-årige ægteskab med dette menneske måtte have levet i et sandt helvede. Det synes imidlertid ikke at have været tilfældet, og alt tyder på, at Mourids Podebusk både har været en kærlig ægtemand og en omsorgsfuld fader for de tre børn Predbjørn, Klaus og Gisel, der øjensynligt alle kom til verden på Korsbrødregård.

Mourids Podebusk var da heller ikke værre, end at såvel Peder Hegelund som Anders Sørensen Vedel nok kunne have forbindelse til den store adelsgård, således som det f.eks. fremgår af den omstændighed, at Magdalene Sehested og hendes mand samt datteren Gisel ved forskellige lejligheder var faddere ved nogle af de mange dåbshøjtideligheder i Peder Hegelunds hjem og på Liljebjerget hos Anders Sørensen Vedel og hos hans pårørende⁴³.

Det faldt da også Magdalene Sehested helt naturligt 1591 at tilkalde Anders Sørensen Vedel til den unge ulykkelige Predbjørn Podebusks dødsleje til trøst for den døende i de sidste dage⁴⁴.

Forældrene havde utvivlsomt ventet sig meget af Predbjørn Mouridsen Podebusk, der tidligt viste sig i besiddelse af flid og lærenemme, og 11 år gammel blev han 1579 med sin præceptor, den lærde magister Hans Ålborg (1542-1619)⁴⁵, sendt til Strasbourg, for at han kunne nyde godt af den store pædagog Johannes Sturms og andre lærde mænds påvirkning. Men allerede i 1581 fik han et ulægeligt sår på låret og måtte gå med krykke; han fortsatte dog tålmodigt trods smerte de påbegyndte studier, men da hans svaghed tog til, kaldte forældrene ham 1586 tilbage til landet⁴⁶.

Det lykkedes forældrene med store bekostninger af få ham så meget helbredt, at han kunne kaste krykken, men 1591 blev han atter syg og »led svar ve og pine, som han gudhengivent bar med stor tålmodighed og ydmyghed«.

Da hans tilstand blev værre, blev Mourids Podebusk fra Jungshoved, hvor han var lensmand, kaldt til sønnens sygeleje, hvortil som tidligere omtalt Anders Sørensen Vedel også var blevet hentet. – Den 27. juni 1591 døde han »imellem sin kære faders hænder, som sad hos ham og havde ham udi sin favn«⁴⁷.

Magdalene Sehested, der nu på det sidste havde bragt den syge søn til Ribe, havde i sin store sorg ikke kræfter til at være i sygestuen den sidste svære tid, og Anders Sørensen Vedel måtte være hos hende for at styrke med sin trøst, medens Mourids Podebusk og datteren Gisel vågede hos den døende.

Det var Anders Sørensen Vedel, der i Ribe domkirke holdt ligprædikenen ved den sorte bære.

En helt anden natur var broderen Klaus (1562-1616) – pragtglad og udadventt, selvhævende i sin store rigdom, hvortil ægteskabet 1590 med Sofie Nielsdatter Ulfstand til Barsebæk og Vemmetofte havde lagt en solid bund, førte han sig frem i samfundet. Ved Christian IV's kroning 1596, en af de store stunder i Danmarkshistorien, mødte han op til de strålende festligheder i bevidstheden om at eje Krapperup, Kørup, Korsholm, Markie, Barsebæk og Vemmetofte m.m. med omtrent 1800 bøndergårde⁴⁸.

Også for søsteren Gisel tegnede livet sig i materiel henseende lyst ved det ægteskab, som hun 1592 indgik med den tidligere omtalte Otto Kristoffer Rosenkrantz, der var søn af rigsråd og rigsmarsk Holger Rosenkrantz til Boller og Karen Gyldenstjerne til Stjernholm.

Den udvalgte prins kastede sin nådes lys over brud og brudgom ved at sende fire rådyr til deres »velkom«. – Imidlertid synes Otto Kristoffer Rosenkrantz at være blændet af sin pragtglade svoger; i hvert fald skaltede og valtede han letsindigt og uforstandigt med sine og hustruens rige midler, og Magdalene Sehested måtte i sin enkestand efter Mourids Podebusks død 1593 være vidne til, at svigersønnen og dermed datteren kom ud i stadig større økonomisk uføre, og hun måtte se, hvorledes datterens medgift Korsbrødregård 1604 blev pantsat⁴⁹.

Samme år blev Gisel i øvrigt angrebet af en hudsygdom, som Peder Hegelund betegner som

noget i retning af spedalskhed, nok lovlig dramatisk, men om denne hudlidelse var akut eller kronisk, får stå hen⁵⁰.

Til disse sorger og bekymringer kom så det katastrofale slag, at Magdalene Sehested 1608 mistede sit syn og blev helt blind⁵¹. I denne ulykkelige tilstand fik hun flere gange besøg af sin trofaste ven Peder Hegelund⁵². Den 3. december 1611 døde hun, som hendes ven skriver i sine almanakoptegnelser »efter langt sygeleje og blindelse og udmattelse«⁵³.

Ligtalen, som magister Mads Pors holdt over hende i den iskolde Ribe domkirke, kvægede vist ingen; den var efter Peder Hegelunds udsagn højtravende og fuld af smiger⁵⁴.

I 1606 besøgte Peder Hegelund hende for at tale med hende om 1000 daler, som hun havde lovet til en stiftelse til de fattige⁵⁵; 1609 sendte hun 50 daler at uddele til husarme og skolebørn, 24 sk. lybsk til hver, og det har øjensynligt været renten af de omtalte 1000 daler, der vel har været uddelt hvert år⁵⁶, således også i 1611, da Gisel Podebusk umiddelbart efter moderens død sendte 50 slette daler til uddeling blandt de fattige⁵⁷.

Desuden omtaler Peder Hegelund et skolelegat på 1000 Joachimsthaler, som fandtes anført i Magdalene Sehesteds testamente⁵⁸.

Gisel Podebusk døde sent på året 1618 eller tidligt på året 1619⁵⁹ og undgik således at blive inddraget i den totale fallit, da man gjorde boet op efter hendes mands død 1621. Hans »mærkelig store gæld« på 100.000 speciedaler bragte alvorlig forstyrrelse i hele landets økonomi.

Den 21. december 1619 overlod den gamle jomfru Elitze Norby (1548-1632), en ret formuende adelsdame, der holdt til i Ribe, på Gisel Podebusks vegne 10 daler til Ribe domkirkes fattigblok, netop det beløb, som den afdøde adelsdame plejede årligt at yde⁶⁰.

I *kapitelskvindernes* stole sad de kvinder, der var gift med kanniker og prælater, og vel med kirkens præster, tilforladeligt tilpas sømmeligt og ærbart med ansigtet lagt i sådanne folder, som det nu engang sømmede sig for kvinder, der delte bord og seng med lutherske gejstlige. Blandt dem, der formentlig andægtigt har lyttet til udlægningen af evangeliet, kan nævnes den tidligere omtalte Anne Kristensdatter Rentemester, der fik så trist en skæbne.

Det kan vel også formodes, at man her har kunnet se Peder Hegelunds første hustru Anne Jensdatter, der så flygtigt, men så sympatisk omtales i almanakoptegnelserne i det korte spand af år, der var hende beskåret at leve, helt afgjort den meget blide Margrethe Jørgensdatter og den øjensynligt mere robuste Anne Andersdatter, rådmandsdatteren, der purung blev den midaldrende Peder Hegelunds tredje hustru.

Her kunne man endvidere en lang årrække se rådmandsdatteren *Karen Baggessdatter*, der var gift med sognepræst og kannik ved domkirken Jacob Madsen Vejle, der efter sin 20-årige tjeneste her 1587 blev biskop i Odense. – Peder Hegelund var nært knyttet til begge ægtefæller⁶¹, og den energiske Karen Baggessdatter, der i øvrigt var hans kusine, har vel været indblandet i hans ægteskabsplaner – de så sørgeligt fejlslagne – med Kirsten Knudsdatter Seebled i Odense, der var svigerinde til hendes søster Maren Baggessdatter, der var gift med Laurids Knudsen Seebled, rådmand i Odense⁶².

Handlekraftig og dygtig, som hun var, forstod hun at varetage den travle Odense-biskops, sin families og egne interesser, som da hun i foråret 1591 kom til byen for på sin mands vegne at tage vare på hans formentlige rettigheder med hensyn til fordelingen af Ribe-kannikernes fællesgods og andet, der vedrørte de residerende kanniker, dertil om kirkeværgemålet for domkirken og om et gærde – sandsynligvis en omgangsmur om den kannikerresidens, der tilkom Jacob Madsen Vejle i egenskab af kannik i Ribe⁶³.

Kannikerresidens og omgangsmur har øjensynligt været en kvindesag, som ganske simpelt er blevet syltet, uden at der skete ret meget, og da man, som det synes, i Ribe ikke kunne få ret meget ud af at henvende sig i Odense, forsøgte man sig i april 1606 med Lene Jacobsdatter, Odense-biskoppens datter, enke efter dr. Hans Lauridsen Amerinus. For man »frem-

sendte« magister Iver Iversen Hemmet, lektor i Ribe, og Jacob Hansen Buch, kapellan ved domkirken, til hende for »venligen at påminde om magister Jacobs hendes faders residens og omgangsmur«⁶⁴. For at føje yderligere et træk til karakteristikken af den selvhjulpne bispinde: Da Odense-biskoppen døde i september 1606⁶⁵, opstod der strid mellem hans efterfølger som biskop magister Hans Knudsen Vejle (1567-1629) og Karen Baggessdatter, der ikke uden videre ville stille sig tilfreds med, hvad man ville yde hende i nådsensåret, men øjensynligt tilholdt sig mere, end der tilkom hende efter ordinansen⁶⁶.

I disse stolestader for kapitelskvinderne kan blandt de mange bemærkelsesværdige kvinder, af hvilke nogle allerede tidligere er omtalt, sluttelig nævnes Hans Lauridsen Amerinus' første hustru *Anne Hansdatter*, datter af en Ribe-borger af patriciatet Hans Torbensen⁶⁷, der ikke ulig så mange af sine bysbørn var ret voldsom i sin optræden og i en ung alder omkom »ved svig og raseri i udlandet«⁶⁸.

Datteren kom derefter i huset hos den meget ansete borgmester Hans Pedersen Fanning, med hvis hustru Karen Termansdatter hun var beslægtet. – Så godt og trofast gik hun til hånde der i huset, at borgmesteren med sin hustrus samtykke 1580 gav hende og hendes arvinger ret til efter borgmesterparreits død at bruge den gård, som de da tilskødede Almindeligt hospital, mod at der blev svaret tilbørlig jordskyld af gården⁶⁹.

Amerinus må have haft sin gang i borgmestergården, og de to unge blev engang i midten af 1570'erne troløvet. Men fæstemanden opholdt sig kun periodevis i byen, optaget som han var af sin uddannelse, og det blev hans trolovede, der varetog hans interesser i Ribe.

Allerede 1574 havde han forleningsbrev på et kannikedømme ved Ribe domkirke, som magister Jens Viborg oplod ham⁷⁰, men der må have været visse uklarheder forbundet hermed. For magister Jens Viborg var i besiddelse af kannikedømmet ved sin død 1581. Han døde den 7. maj⁷¹, og da Amerinus øjensynlig på det tidspunkt opholdt sig i udlandet, handlede Anne Hansdatter resolut og opsøgte omgående, lader det til, kongen, der opholdt sig på Koldinghus, og opnåede allerede den 12. maj et forleningsbrev for magister Hans Lauridsen på det kannikedømme, der var blevet ledigt efter magister Jens Viborg. Når han ikke længere studerede i udlandet, skulle han residere ved domkirken⁷².

Det må også have været hende, der henledte opmærksomheden på, at Jens Viborg havde ladet kannikerresidens og nogle boder forfalde, skønt han var forpligtet til at vedligeholde dem – noget der øjensynligt generelt er faldet kannikerne besværligt.

Ofte havde kapitlet mindet ham om brøstfældigheden ved bygningerne, nu var der så kommet det til, at husene var fuldstændig nedbrændt under den store ildsvåde 1580, uden at han havde ladet dem opføre på ny. Amerinus havde, vel efter Anne Hansdatters oplysning, erklæret, at det ville falde ham vanskeligt at opbygge en ny residens, hvorfor efter hans – og man kan sikkert tilføje Anne Hansdatters – mening magister Jens Viborgs enke og arvinger måtte være forpligtet at opbygge residensen. Kongen påbød derfor den 12. juli samme år kapitlet at stævne enken og arvingerne og bringe orden i sagen⁷³.

Hun gik nu videre i lag med den vanskelige sag; for kapitlet ville ikke uden videre anerkende forleningsbrevet af 12. maj, uden tvivl fordi Amerinus ikke personligt havde præsenteret det for kapitlet med de formaliteter, dette medførte, hvorfor hun da henvendte sig til rigsmarsk Peder Gyldenstjerne (1533-94) til Timgård for at få sagen ordnet på tilfredsstillende vis for sin fæstemand og sig selv. Rigsmarsken skrev da også den 23. maj 1582 til kapitlets kantor Kristen Lange til Bramming (død 1604) og anbefalede, at hun under Amerinus' fravær oppebar indtægterne af det omtalte kannikedømme, og den 29. august, utvivlsomt samme år, erklærede hun ved sin egen underskrift, at hun ville holde kapitlet skadesløst for det korn og andet, som det antvordede hende på magister Hans Lauridsens vegne efter det kongelige brev, som hun med gode venners råd og hjælp havde erhvervet i sin fæstemands fraværelse⁷⁴.

Så heldig var hun imidlertid ikke i den væsentligere sag om residensen. For ved et åbent brev af den 15. juni 1582 blev det bestemt, at Jens Viborgs enke og arvinger helt skulle fritages for genopbygningen eller blot for bidrag til at genopbygge den omstridte bygning, da Jens Viborg, hans hustru og arvinger ikke havde kunnet afvende den store ildsvåde. Kapitlet skulle tværtimod beordre Amerinus til ved første lejlighed at genopbygge residensen⁷⁵.

I 1583 vendte den 33-årige Hans Lauridsen Amerinus i glans og herlighed som dr. med. tilbage til Danmark⁷⁶, hvor et kannikedømme med en nedbrændt residens ventede ham. Han blev imidlertid indført i kapitlet i juli samme år – formaliteterne kom således i orden. Da det nok kunne knibe med at opbygge en ny residens for indtægterne af kannikedømmet alene, har man fra højere myndigheders side søgt at hjælpe ham dertil, idet der den 7. september samme år indtil videre blev bevilget ham årligt at oppebære tre læster korn fra Riberhus⁷⁷.

Amerinus nød i øvrigt den hæder at blive den første medicus i Ribe, der efter Christian IIIs fundats af 19. januar 1545 blev forlenet med et kannikedømme i Ribe⁷⁸.

Sikkert hurtigt efter sin ankomst til Ribe er han blevet gift med Anne Hansdatter, der så dygtigt havde varetaget deres fælles interesser, medens han studerede udenvælts.

Da kannikerresidensen som omtalt ved hans tiltrædelse lå i ruiner, måtte de nygifte i hvert fald en overgang bo hos Hans Fanning og efter hans død i foråret 1584 hos hans enke⁷⁹.

Anne Hansdatters liv som fæstemø havde været langt, som ægtehustru blev det kort; for allerede den 21. februar 1586 døde hun i barselseng efter at være blevet forløst med tvillinge⁸⁰, der øjensynligt hurtigt døde.

Hendes mand opsatte i den midterste del af Ribe domkirke et epitafium over sin højt elskede hustru, som han priste som en enestående kvinde, der udmærkede sig ved fromhed, bestandig troskab, klogskab, ærbarhed og mange andre dyder og gode egenskaber – og, blev der tilføjet: hun udåndede under en fødsel på den roligste måde⁸¹ – altså i sit embede, som Peder Palladius kunne udtrykke det.

I juli 1587 blev Amerinus trolovet med den nys omtalte Lene Jacobsdatter, med hvem han blev gift samme år⁸².

Forbindelsen mellem kapitel og borgerpatriciat i Ribe manifesterede sig tydeligt nok i de ovenfor anførte eksempler, og de omtalte kvinders selvstændige adfærd har utvivlsomt som medvirkende årsag deres baggrund i deres tilhørsforhold til den på flere måder privilegerede overklasse i byen.

Rådmandskvindernes stolestader var netop forbeholdt sådanne stoute kvinder; det er dem, der i tækkelige sort-hvide dragter fra epitafiernes malerier på domkirkens piller med deres rolige og alvorlige blikke i dyb eftertænkksomhed ser ud i det store hvide rum. Det ser ud, som om de endog som børn ikke har let eller smilet, ikke ulig den samtidige flamlænder Pieter Breugels malerier af børn i leg.

Man kan også se dem massivt udhugget på gravmælerne i domkirken og i St. Katharine kirke.

Mest særpræget blandt disse kvinder var nok

Kirsten Lauridsdatter Klyne, den ukuelige.

Hun blev født den 25. november 1552⁸³ som datter af den senere rådmand og borgmester Laurids Thøgersen og Karen Jensdatter, en datter af sognepræst ved St. Katharine kirke magister Jens Kristensen Varder – et lille fejltrin i dennes katolske fortid⁸⁴.

Kirsten Lauridsdatters fader var en anset, dygtig og formuende mand, som byen forstod at tage i anvendelse i rådet, som borgmester, som byens pengemester og som forstander for gilden, byens fattigkasse⁸⁵. – Han havde sin gård på hjørnet af Storegade og torvet i Ribe og opbyggede her på byens hovedstrøg 1581 et grundmuret murstenshus med jernankre, der danner årstallet 1581 og et bomærke med initialerne L. T. Huset er bygget på brandtomterne,

muligvis af to ejendomme, der gik op i luer ved den store brand 1580, der satte sig så stærke spor i Ribes historie⁸⁶.

Det kan altså ikke være i dette hus, men nok på dette sted, at Kirsten Lauridsdatter og hendes to søstre Lene og Mette⁸⁷ trådte deres barnesko eller, som det hed i datiden, blev optugtede. Dog har man i Laurids Thøgersens hus næppe anvendt den hårde fremgangsmåde, der som tidligere omtalt efter familiekrøniken blev anvendt på Liljebjerget af Anders Sørensen Vedel.

Her på byens hovedstrøg er de tre piger altså vokset op under tilpas gode og trygge forhold. Daglig har de på den anden side af torvet med de pyntelige huse og bag kirkegårdsmuren haft domkirken for øje, den smukke gamle romanske apsis i tufsten, de senere gotiske murstensbygninger: St. Barbaras kapel, kapitelshuset og våbenhuset. Uvilkårligt har pigernes øjne daglig været rettet mod domkirketårnet, der højt over de lave huse tegnede sig massivt mod den åbne urolige vestjyske himmel.

Truende rejste sig på torvet byens monstrøse kag, en daglig advarsel om nødvendigheden af at opføre sig sømmeligt i overensstemmelse med den kristelige tugt og formaning, der uden tvivl er blevet pigerne til del i hjem, i kirke og i skole.

For selv om latinskolen på hjørnet af Skolegade og Grydergade få skridt fra deres barndomshjem var en lukket verden for dem, har de ganske givet besøgt en eller flere af de skriveskoler, der fandtes i byen, og hvor de kunne lære at læse, skrive og regne m.m., de lutherske børnelærdomme ikke at forglemme. Kirsten Lauridsdatter har sikkert her også lært tysk; hun var i hvert fald tyskkyndig senere.

Opvakte, som de tre søstre utvivlsomt har været, har de med åbne sanser ladet verden komme til sig, de har suget de stærke indtryk til sig, som den livlige handelsby var så rig på, ikke mindst ved de to store markeder St. Hans marked ved midsommertid og Vor Frue marked i september – det er betegnende, at da Peder Hegelund sad fjernt fra Ribe i Leipzig, mindedes han vemodigt sin barndoms og første ungdoms glade septembermarked i sin hjemby⁸⁸.

Pigerne har sikkert været at finde ved Kagkilden, brønden på torvet, hvor koner og piger har hentet vand. De har nok lyttet til kvindernes passiar om stort og småt, været en smule med i den særlige kvindeverden, der åbenbarede sig her, eller måske har de været ved åen, f.eks. ved vandbroen uden for Sønderport og andetsteds, hvor kvinderne vaskede tøj med skammel, askelud og tærskel, og her fulgt deres arbejde og lyttet til deres snak⁸⁹. – Og meget mere.

Helt fortrolige må pigerne have været med den ganske særlige lyd, der genlød mellem husene, når øksne ved forårstid i tusindvis blev drevet gennem byens gader for at udskibes ved Hviding nakke eller fra Ribe rhed, hvis de da ikke ad de sønderjyske veje blev drevet sønderud, f.eks. til Wedel ved Elben⁹⁰.

Den stærke tilstrømning af mennesker da og navnlig ved markederne gav anledning til fest og kalas, men også til vold og brutalitet, ikke mindst i forbindelse med fylderi og drukkenskab, hvad tingbøgerne bærer mange vidnesbyrd om.

Men også i det daglige kunne voldelig adfærd med drab, sår og lemlæstelse som følge komme til udbrud blandt disse på mange måder primitivt tænkende, følende og handlende mennesker, og alt dette i forbindelse med tidens hårde og ubarmhjertige rettergang, der ikke veg tilbage for at tage pinebænk, galge og gren, stejle og hjul, skarprettersværd og bål i sin tjeneste, kunne naturligvis ikke undgå at virke ind på pigernes sind. Det var en hård og usikker verden, der udfoldede sig uden for deres barndomshjem; en dagligdags foreteelse var synet af krøblinge, syge og på andre måder usselt stillede mennesker, der var ladt i stikken af et svagt udviklet social- og sundhedsvæsen, og som mere eller mindre åbenlyst gav deres elendighed til skue, alt som vidnesbyrd om tidens hårdhed.

Dertil kom, at de modtagelige pigesind ikke kunne undgå at blive præget af reformationstidens frygt for djævl og hekse.

Ufred, vold, usikkerhed og sorg skulle blive væsentlige bestanddele af Kirsten Lauridsdatters livsløb – og dog var hun »privilegeret«.

Tidligt på foråret 1570 – vel i slutningen af marts døde moderen⁹¹, og den 22. juni samme år gav hendes nærmeste arvinger afkald over for faderen på arv efter hende⁹². Det drejede sig om Karen Jensdatter, en datter af Karen Lauridskone i dennes tidligere ægteskab med Jens N. Karen Jensdatter var gift med Vejleborgeren Hans Jensen⁹³, 1577 efter hans død gift med Jens Baggesen, borger i Ribe – han døde 1584⁹⁴, og 1587 døde hans enke⁹⁵. En anden datter i Karen Lauridskones tidligere ægteskab var Anne, der var gift med Ribe-borgeren Søren Åle; dertil en søn Kristen Jensen, borger i Ribe.

Afkald gav også Lene Lauridsdatter, vel Karen Lauridskones ældste datter i ægteskabet med Laurids Thøgersen. Hun var gift med Ribe-købmanden Oluf Nielsen (1538-87)⁹⁶, en søn af kannik Niels Torkildsen (død 1553). Ægteparret boede i det nuværende rådhus, som Niels Torkildsen havde erhvervet 1528⁹⁷. Den sandsynligvis førstefødte i dette ægteskab døde kort efter fødselen den 30. september 1570⁹⁸.

I 1592 blev Lene Lauridsdatter gift med magister Iver Iversen Hemmet⁹⁹, den senere biskop i Ribe. Hun døde af apopleksi den 21. november 1602¹⁰⁰.

Nogle måneder efter det nævnte arveafkald – i november – giftede Laurids Thøgersen sig igen¹⁰¹.

Kirsten Lauridsdatter blev den 26. juli 1572 på Ribe rådhus gift med Anders Sørensen Klyne¹⁰², og den 12. oktober samme år blev den tredie søster, Mette, gift med Bertel Nielsen Skrædder¹⁰³, en formuende købmand i Ribe, der med rette blev nægtet optagelse i rådet og så derefter var i bestandig opposition til borgmestre og rådmænd¹⁰⁴; efter hans død blev hun 1602 gift med Poul Jensen (Kræmmer)¹⁰⁵, hvis hustru Gertrud var død den 7. august 1601¹⁰⁶.

Kirsten Lauridsdatters mand Anders Sørensen Klyne var søn af rådmand, senere borgmester Søren Jacobsen Stage og Anne Sørensdatter Klyne, en søster til Jens Klyne, hvis enke blev Peder Hegelunds stedmoder.

Han var født i Ribe den 16. november 1552. Han var en dygtig, foretagsom og evnerig ung mand, en af de »villeste« blandt rådmandssønnerne i Ribe¹⁰⁷, byens gyldne ungdom, der selvhævdende og ofte hensynsløst udnyttede, for ikke at sige misbrugte, deres privilegerede stilling, og efter et nu forsvundet epitafium i St Katharine kirke at dømme var han en smuk og statelig mand¹⁰⁸.

Som udgået af rådspatriciatet med vejen tydeligt afstukket som købmand har han uden tvivl besøgt den danske skole i byen, og muligvis har han i hvert fald en overgang med sin Donat under armen gået til katedralskolen – han var nemlig ikke uden kendskab til latin – at han kunne tysk, var en selvfølge for en købmand i Ribe, da handelen mod syd var så vigtig.

Det har uden tvivl været et smukt brudepar, for hvem der ved midsommertid 1572 blev holdt gilde i rådhusets store sal, og det har nok ikke skortet på gode ønsker for de nygifte, som flyttede ind i et hus i Grønnegade, lige ved siden af rådhuset¹⁰⁹.

Allerede før giftermålet havde Anders Sørensen Klyne øjensynligt nedsat sig som købmand, ung som han var, ganske vist under ret beskedne forhold i en lille krambod »hos Lisbeths Olufs dør«¹¹⁰, og nu søgte det unge par energisk at arbejde forretningen op; for med det kendskab, som siden fås til den unge købmandskone, har hun næppe forholdt sig passiv i så henseende.

Men den unge lykke kunne i øvrigt have fået en brat ende. For i slutningen af november 1573 kom Anders Sørensen Klyne fremprovokeret under et drikkelag i slagsmål på knive med den nærmest ustyrlige og ved flere lejligheder vel nærmest utilregnelige Poul Hansen, en søn af rådmand Hans Jensen. – Det blev ved den lejlighed nu ikke den nygifte Anders

Sørensen Klyne, der måtte blive på valen; i kampens hede dræbte han sin vilde modstander¹¹¹.

Der blev ofret mange forhandlinger og meget skriverblæk på den foreliggende sag, der trak ud til 1575¹¹².

Den ofte omtalte latinske digter, den senere medicus i Ribe Hans Lauridsen Amerinus skrev vel ved denne tid et latinsk digt til Anders Sørensen Klyne; det udkom 1576. Heri råder han sin ven til at ignorere de skumlere i byen, der havde noget mod hans væsen og adfærd, men slutter dog med at sige: »Men trød du, Anders, i de fædrene fodspor og ær Gud ved retfærdighed, redelighed, fromhed og fortjenester! Da skal Gud give dig visdom og lykke og et langt liv. Hvis jeg måtte nyde dette i forening med dig, skulle mine tanker vise sig i gerning, og gid du oftere må se beviser på mit venskab«¹¹³. – Kloge ord, som den hidsige og fremfarende Anders Klyne havde gjort vel i at skrive sig bag øret.

Imidlertid havde det unge ægtepars virksomhed haft fremgang, dygtige som de begge var, og 1576 købte den unge købmand en stald i forstaden til Ribe¹¹⁴; han ville som så mange andre købmænd i Ribe slå sig på at handle med kvæg, en yderst lukrativ forretning for den rette mand.

Midler til denne handel kom til veje ved faderens død 1577, og nu kunne der lægges daler til daler.

Samtidig begyndte en børneflok at vokse op. I løbet af de 26 år, som ægteskabet varede, fødte Kirsten Lauridsdatter i hvert fald ni børn, der overlevede faderen, fire sønner og fem døtre, det første af disse børn blev født 1574 og det sidste 1593¹¹⁵.

Alt i hendes liv var fra første færd rettet mod den gerning som hustru og moder, der var så væsentlig i den lutherske opfattelse af en kvindes virke, og alt tyder da også på, at arbejdet i hjemmet – krævende som det var – og ikke mindst børnenes tarv har givet hendes liv det væsentligste indhold.

Hun har trods den støjhed, som hun i hvert fald senere kunne lægge for dagen, også været i besiddelse af varme og menneskelighed, der ikke alene kom hendes nærmeste til gode, men også gik videre ud, som da hun f.eks. i 1596 sammen med svigerinden Marine Sørensdatter Svanning henvendte sig til Valdemar Parsberg på Riberhus for at gå i forbøn for to tyve Peder Mattisen, Mattis Vægters søn, og Jacob Nielsen, Niels Tromslagers søn. De skulle givetvis have været hængt, men de to kvinder fik udvirket, at de to syndere »måtte blive benådet til at stå deres ret til et sværd«¹¹⁶.

Hun satte pris på at være i festligt lag og regnede i den henseende ikke besværet med f.eks. 1588 at skrumle til København for at deltage i brylluppet mellem professor Peder Ågesen (1546-91) og hendes mands søsterdatter Karine Hansdatter Svanning (død 1603)¹¹⁷. På denne rejse, hvis rute snart skulle blive Kirsten Lauridsdatter alt for bekendt, deltog foruden hun selv brudens moder Marine Sørensdatter Svanning, brudens moster Dorthe Sørensdatter, gift med Peder Baggesen, rådmand i Ribe, og brudens søster Dorthe Hansdatter, gift med Jens Laugesen, rådmand sammesteds¹¹⁸.

Familien boede nu ikke længere i Grønnegade, men var flyttet til et hus på nordsiden af Nederdammen, som Anders Sørensen Klyne arvede ved faderens død, og her holdt den rimeligvis til indtil 1585, da han købte to øde huse øst derfor og her nyopbyggede et hus. Han opkøbte i det hele taget ikke så få huse og grunde i Ribe¹¹⁹.

For det gik stadigvæk fremefter. I 1580 fik han således kongelig tilladelse til at udtappe vin fra en vinkælder i det gamle hus ved rådhuset¹²⁰. Naturligvis stod han ikke selv i vinkælderen, men har haft en mand til at forestå udtapningen. Den 7. maj 1588 sluttede Kirsten Lauridsdatter på sin mands vegne på rådstuen forlig med en Berendt van Eichell, vel en hollænder, som hun eftergav for noget vin, som han havde haft »i regnskab for Anders Sørensen Klyne«¹²¹.

Når Kirsten Lauridsdatter tog sig af denne sag, skyldtes det nok, at hendes mand da var

»Kælderstuen« i rådmand Ebbe Mogensens gård i Ribe var husets stadsstue og er et af de bedst bevarede borger-miljøer i Danmark fra det 16. århundrede.

Fem store blyindsfattede vinduer vender ud mod Sortebrødregade. Gulvet er belagt med kvadratiske teglstensfliser, oprindeligt har det nok været dækket af glaserede fliser, hvoraf nogle stadigvæk findes i gulvet. Rummet er dækket af et bjælkeloft med gulligtmalede bjælker med grønne kanter. De er bemalt med skriftsteder fra Bibelen. Væggene var beklædt med paneler, og over dem var der dekorationer i kalkmaling. Rummet kunne opvarmes med en kamin.

Man kan forestille sig, at Anders Sørensen Klyne og hans hustru Kirsten Lauridsdatter har deltaget i festligt lag i dette fornemme rum.

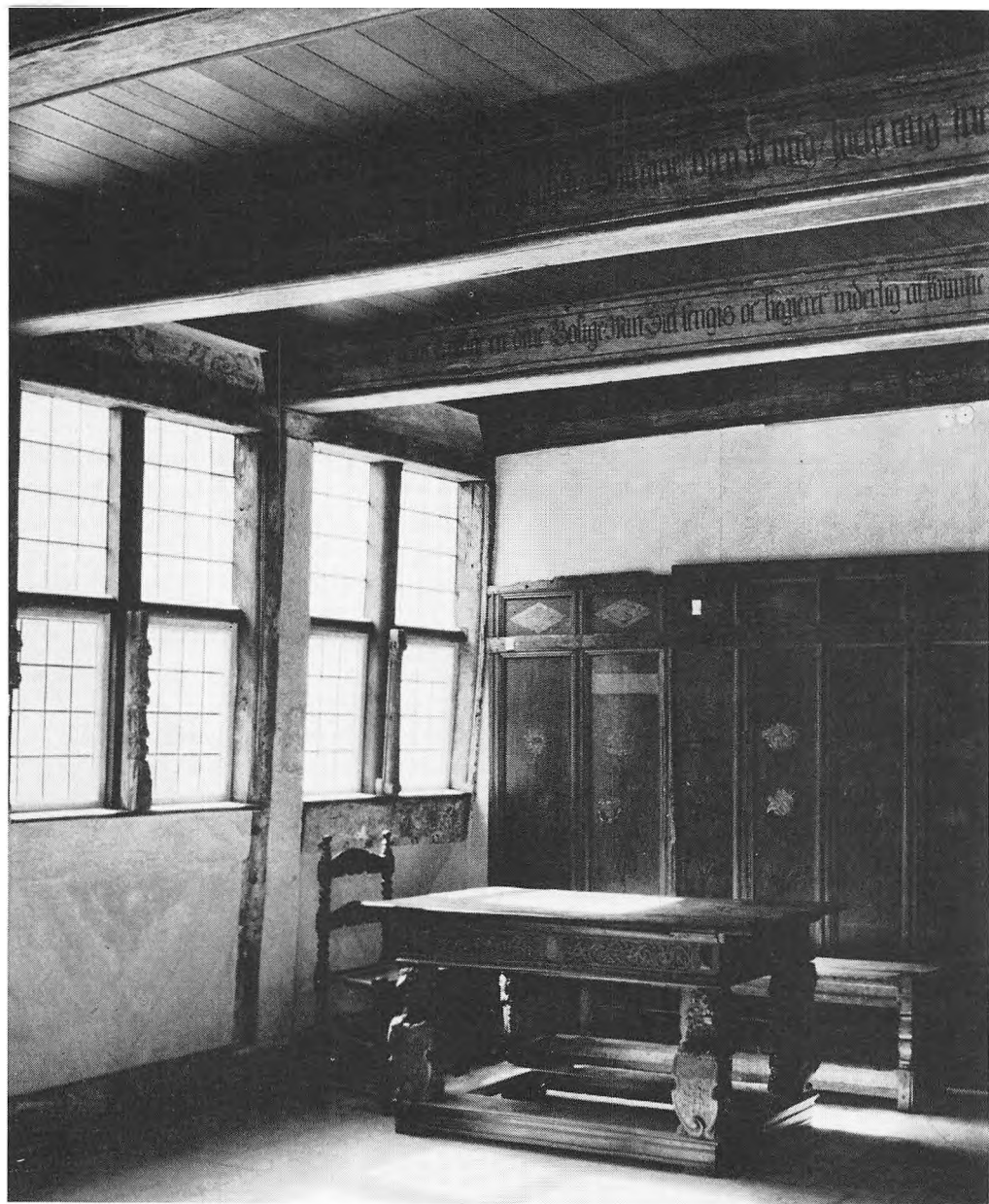

Fig. 19. »Kælderstuen» i rådmand Ebbe Mogensens gård i Ribe. (Jfr. fig. 4).
Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

optaget af det fiskeri, der i vid udstrækning foregik fra de vestjyske fiskerlejer. Det ses f.eks., at han 1585/86 havde eget skib på Sønderho, som han lod Niels Jensen sammesteds føre. Også på Sønderside var han virksom¹²², og det ses bl.a., at han 1593 har handlet tørfisk med kronen¹²³. Det vides, at han 1595 i fisketiden var på Sønderho, oven i købet i så fint selskab som med svigersønnen biskop Peder Hegelund og lensmanden på Riberhus¹²⁴, og at han samme tid året efter blev angrebet af rosen¹²⁵, medens han opholdt sig der. På dette fiskerleje havde han i øvrigt et hus – vel en bod – hvorfra der 1595 blev stjålet 12 daler fra et skrin, altså en ikke helt ringe sum, der sandsynligvis stammede fra fiskeriet¹²⁶.

Når det derfor ses, at Kirsten Lauridsdatter i juni 1596 var på rejse til Hamburg¹²⁷, tør man sikkert gå ud fra, at hun i den travle fisketid har aflastet sin mand i hans købmandsvirksomhed.

Anders Sørensen Klynnes dygtighed og begavelse medførte meget naturligt, at han 1588 blev optaget i byrådet¹²⁸. Som den næstsidste her i værdighed blev det ham pålagt at være fanebærer eller fændrik i byens borgervæbning¹²⁹.

Men alle hans sikkert gode egenskaber uførtalt har han øjensynligt stadigvæk haft vanskeligt ved at tæmme sit noget voldsomme sind og kom således bl.a. i slutningen af januar 1591 i klammeri med Kristen Skarridsen, Niels Stygges tjener, og sårede ham med et spyd. Han klarede dog frisag, da det var Kristen Skarridsen, der var ophavsmand til striden¹³⁰.

De mange gøremål, som han havde, medførte naturligt, at hans interesser kom på tværs af andres. Således havde han i begyndelsen af 1582 strid med borgmester Peder Mortensen Hegelund¹³¹, om hvad vides ikke. Men alvorligere var utvivlsomt den uoverensstemmelse, der 1589 opstod mellem ham og den brutale Mourids Podebusk på Korsbrødregård. Sagen drejede sig om et hus i Grønnegade, som de begge mente at have ret til¹³².

En ny strid opstod mellem dem 1591, fordi Anders Sørensen Klyne havde ladet Mourids Podebusks tjener Lambert Nielsen i Bækbølling anholde og indsætte i Bøddeliet, et fængsel i bøddelens hus i husrækken nord for domkirken. Det skete på grund af gæld, Lambert Nielsen havde været hans fader borgmester Søren Jacobsen Stage skyldig. Sagen faldt ud til Anders Sørensen Klynnes fordel¹³³.

Det er muligt, at Mourids Podebusk under denne proces har beskyldt sin modstander for at have fremlagt falske breve i Holland, og det er nok i forbindelse med denne sag, at Peder Lambertsen, den senere rådmand og borgmester i Ribe, sammen med en Jesper Fracker tog til Hoorn i Holland, hvor den hollandske del af sagen den 6. november 1591 blev afgjort til Anders Sørensen Klynnes fordel¹³⁴.

Men tilbage stod sagen mod Mourids Podebusk i anledning af de ærerørige beskyldninger, som denne havde rettet mod ham.

Imidlertid havde Mourids Podebusk ud fra sin stærke position i byen formået rådet til at udelukke ham fra rådsmøderne, så længe sagen mod den hensynsløse adelsmand stod på, og det var i den forbindelse kun naturligt, at Anders Sørensen Klyne ikke følte sig sikker for de rent korporlige anslag med hug og slag og andre former for vold, som adelsmanden på Korsbrødregård og hans folk måtte formodes at rette mod ham, hans hustru, hans børn, folk og gods¹³⁵.

Derfor rejste Kirsten Lauridsdatter den 25. november samme år til København for hos kongen, muligvis støttet af lensmanden på Riberhus Albret Friis, der samtidig begav sig til hove, at virke for ret og rimelighed i den foreliggende sag. Det lykkedes – dels fik hun udvirket et beskyttelsesbrev for sin mand, hans familie, husstand og gods, dels et missive til borgmestrene og råd i Ribe, om at de skulle tilstede ham adgang til rådhus, ting og stævne og lade ham sidde i dom og ret, indtil han for sine tilbørlige dommere måtte blive lovligt overbevist om uærlige stykker og falskhed¹³⁶.

Det var i hvert fald en delvis oprejsning for Anders Sørensen Klyne, og den fulde oprejs-

ning var vel at vente under det videre forløb af processen. Men imidlertid fortsatte den, og den 27. februar 1592 stødte de to kombattanter atter sammen på tinge¹³⁷.

Trods det kongelige beskyttelsesbrev kunne rådmanden i øvrigt ikke helt føle sig sikker for, hvad der voldeligt kunne hænde fra Korsbrødregård. For den rent ustyrlige Harder Jepsen, søn af Jep Borg, Mourids Podebusks foged, generede ham på forskellig vis, vel inspireret fra den adelige gård, hvor han måske gjorde tjeneste. Men den 30. juni 1592 blev de forligt på rådhuset, og Harder Jepsen bad pænt om tilgivelse for, hvad der efter hans udsagn skyldtes ungdoms forseelse, og han lovede bod og bedring¹³⁸.

En udløber af den større proces blev imidlertid afgjort den 11. april 1592. Det fremgik af sagens behandling her, at Anders Thomsen, borger i Ribe, også havde beskyldt Anders Sørensen for at have ladet føre falske breve til Holland, hvor de var dømt falske, hvorfor Anders Sørensen Klyne ikke havde været ærlig mand i år og dag, han havde endvidere sagt, »at det skulle koste liv og levned«.

Anders Sørensen Klyne havde stævnet ham med otte dages varsel til bytinget »for dele og tiltale, at han ville have til ham for en løgner«, desuden havde han givet ham varsel for borgmestre og råd til Ribe rådhus. Anders Thomsen var ikke mødt på bytinget eller nogen i hans sted. Anders Sørensen Klyne meddelte yderligere, at han havde givet ham seks ugers varsel til Viborg landsting for dele og tiltale til Ribe byting for samme sag. –

Anders Thomsen blev så på det grundlag efter recessen fordelt for en løgner¹³⁹.

En væsentlig hindring for et rimeligt udfald af sagen kunne vel have været fjernet ved Mourids Podebusks død 1593 – en begivenhed, der uden tvivl har været til stor lettelse for byens borgere – og Anders Sørensen Vedel, der var Anders Sørensen Klyne venlig stemt, og den kongelige foged i byen søgte øjensynligt på den forurettede rådmands vegne efter adelsmandens begravelse forlig med enken og hendes svogre (svigersønner), der den 2. november var kommet til Korsbrødregård¹⁴⁰, og også Peder Hegelund har, som det lader til det, været der i samme ærinde ved at henvende sig til Klaus Mouridsen Podebusk (den rige), den afdødes søn, og til den tidligere convictor i det hegelundske hjem Otto Kristoffer Rosenkrantz, der som tidligere omtalt var gift med Gisel Mouridsdatter Podebusk og således var svoger til Klaus Podebusk¹⁴¹.

Men alt forgæves, og den 12. drog Mourids Podebusks arvinger bort fra byen, uden at man var kommet sagens løsning nærmere, hvorfor Anders Sørensen Klyne da også stævnedes til videre proces, der øjensynligt er løbet helt ud i sandet¹⁴².

I marts 1596 kom den evigt foretagsomme og allestedsnærværende Anders Sørensen Klyne i strid med svogeren, den stridbare rådmand Bertel Struck, der i 1593 var blevet gift med hans rige søster Dorthé, enke efter Peder Baggesen, ligeledes rådmand. Striden har nok drejet sig om værgemålet for søsterens børn i første ægteskab, en sag, der som tidligere omtalt var oppe efter Peder Baggenses død 1591¹⁴³.

Også i vinteren 1598 ses han at have været indblandet i en proces¹⁴⁴.

Men samme år indtraf den katastrofe, der brat gjorde ende på Anders Sørensen Klynens virksomme liv, og som næsten totalt ændrede hans hustrus: i sit 47. år blev han den 1. maj 1598, da man red sommer i by i Ribe, dødeligt såret af sin uven, herredsfogden i Gørding herred Søren Bramming, i et af de banale og helt meningsløse fuldemandsslagsmål, der var så almindelige i datidens Ribe, og den 4. maj var Kirsten Lauridsdatter enke¹⁴⁵. Samme dag mistede hun også sin lille dattersøn, den spæde Samuel Pedersen Hegelund, biskoppens søn. Det var i øvrigt på bispegårdens gårdsplads, at det skæbnesvangre slagsmål fandt sted.

Det mest nærliggende for hende i denne så store ulykke, der kun måtte fylde hende med fortvivlelse, bitterhed og had, var at gøre ansvar gældende over for mandens drabsmand, naturligvis støttet af den dræbtes pårørende og venner. Men da retssagen ikke forløb efter hendes ønske, rejste hun den 23. juli beslutsomt til København for at få støtte i sin sag¹⁴⁶ – dog

uden større held, og da en kendelse i Ribe yderligere gik hende imod, tog hun den 13. august atter ufortrødent til Sjælland¹⁴⁷ – denne gang ledsaget af Peder Hegelunds broder, Hans Jensen Hegelund, 1607 rådmann i Ribe, men atter forgæves, lader det til.

Sagen var unægtelig også meget indviklet og trak ikke mindst som følge deraf i langdrag, dog uden at trætte Kirsten Lauridsdatter, der foretog lange rejser for at opnå en afgørelse herpå, der i hvert fald i en vis henseende kunne erstatte hende det store tab, som hun havde lidt – omend dette naturligtvis kun kunne blive rent symbolsk.

Først i 1604 endte den langvarige proces. Det skete ved et forlig, der bl.a. gik ud på, at Søren Bramming skulle udbetale 400 rigsdaler, der skulle anvendes til et legat til eleverne på katedralskolen¹⁴⁸.

Alt imens havde Anders Sørensen Klyne hvilet trygt i sin grav i St. Katharine kirke – befriet for denne verdens lidenskaber, bedrøveligheder og begær.

Dog syntes hans svigersøn, den fromme biskop Peder Hegelund, at det ca. 10 år efter hans død kunne være på tide, at der udfærdigedes et epitafium, der på en værdig måde kunne være et minde over den ansete rådmann, som han havde sat stor pris på.

Han havde gjort sig visse forestillinger herom, som han i januar 1608 forelagde sin svigermøder, som ud fra sine indgroede købmandsvaner pure afviste hans forslag, ja, oven i købet i sin højgejstlige svigersøns nærværelse svor, som han udtrykte det, en græsselig ed på, at hun ikke ville sætte sig i så store udgifter desangående¹⁴⁹.

De mange sorger, bekymringer og besværligheder, som hendes enkestand var så rig på, havde ikke svækket hendes sans for penge og penges værdi, tværtimod yderligere forlenet hende med en vis støjhed, som det ser ud til.

Peder Hegelund påtog sig så øjensynligt selv at bestride omkostningerne hertil, med mindre han da fik blidgjort enken. Han akkorderede i februar med to snedkere om at lave et trefløjet epitafium – for ni daler, dog med løfte til dem om mere, »om deres arbejde det kan udkræve«. – Ingen ringere end Ribe-maleren Laurids Andersen Riber, Peder Hegelunds gode ven, skulle forsyne det med portrætter af Anders Sørensen Klyne og hans familie, og det store og kostbare epitafium har uden tvivl været færdigt i juli samme år¹⁵⁰.

Det var forsynet med en inskription, der uden tvivl var forfattet af Peder Hegelund¹⁵¹.

Medens biskoppen gik og puslede med alt dette, var Kirsten Lauridsdatter travlt beskæftiget med en købmandsvirksomhed med mange gøremål og meget andet.

For i lighed med sin stedmoder Ingeborg Lambertsdatter Thøgersen og andre enker i byen førte hun sin afdøde ægtemands virksomhed videre. Allerede få uger efter mandens død var hun på farten til Hamburg¹⁵², så givet i forretningsøjemed, et rejsemål, som hun i øvrigt ses at have haft flere gange, således i juni 1599¹⁵³, og året efter på omtrent samme tid. Da havde hun sammen med fire Ribe-borgere skrumlet den lange vej til vogns til hansestaden – uheldigvis var en af hendes medpassagerer rådmannssønnen Mogens Ebbesen, en af de værste af slagsen; han var drukken, da man den 2. juli atter stævnede mod Ribe, og da man var kommet uden for Dammthor, overfusede han en af de andre i rejseselskabet og begyndte at slå løs på ham med sit værge og sårede ham¹⁵⁴.

Hun var således ofte borte fra Ribe på lange rejser, når hun skønnede, at det var nødvendigt, at hun personligt mødte frem for at varetage sine interesser.

Derfor mødte hun i øvrigt også personligt frem på bytinget i Ribe eller på rådhuset, hvad der var noget af et særsyn for en rådmandskvinde, da folk af stand for det meste lod sig repræsentere af deres værge eller af en fuldmægtig¹⁵⁵.

Det kunne endog ske, at hun ligesom regnedes på linie med borgmestre og rådmænd, som da hun 1601 sammen med biskop Peder Hegelund, mag. Mads Pors, sognepræst ved domkirken, borgmestre og råd modtog to mænds borgen for sin næstældste søn Søren, der sammen med en anden ung mand fra de højere lag i byen havde truet og »undsagt« byens vagt med

blanke våben og derfor var indsat i byens fængsel. De to mænds borgen gik ud på, at Søren Andersen Klyne ikke for fremtiden skulle »løbe gadeløb« og forulempe byens vagt og andre¹⁵⁶.

Ihærdig var hun ikke blot i den langstrakte proces mod Søren Bramming, men også ved andre lejligheder. For det var ikke så få processer, som hun, bjærgsom, selvbevidst og sikkert nærtagende som hun var, kom ud i. Peder Hegelund, der med opmærksom velvilje fulgte sin svigermoders livlige færden, omtaler f.eks., at hun den 14. januar 1601 i frost og kulde drog til Viborg, stævnet med landstingsstævning af lensmanden på Riberhus Albret Skeel, men også forsynet med anbefalingsbreve skrevet af Peder Hegelund og stilet til landstingsdommeren Iver Akselsen Juul (1563-1627) til Villestrup, rigsråd Predbjørn Knudsen Gyldenstjerne (1548-1616) til Nørre Vosborg, lensmand på Bøvling, og til Hans Gundesen Lange (1542-1609) til Brejninggård, alle gode venner af biskoppen¹⁵⁷.

Sagen har næppe direkte noget at gøre med den omfattende proces i anledning af drabet på hendes mand, da Ribe havde landstingsret, d.v.s. at der fra domstolene i Ribe ikke kunne appelleres til landstinget, men kun til kongens retterting.

Det ser ud til, at Niels Hansen i Tanderup har været indblandet i den omtalte sag, da Kirsten Lauridsdatter samme måned sendte den 19-årige Søren Andersen Klyne til landstinget mod den nævnte mand¹⁵⁸.

Den 9. maj 1603 rejste hendes afdøde mands søstersøn, den senere rådmand i Ribe Bagge Pedersen Baggesen (1578-1621), sag mod hende og »hans arvinger« angående arv efter hans fader Peder Baggesen, der døde 1591¹⁵⁹. – Denne sag fortsattes juli samme år, da Kirsten Lauridsdatter atter var på tinge mod Bagge Pedersen Baggesen. Samtidig hermed mødte hun for tinget i anledning af et huspant, der angik den nyligt afdøde Peder Jensen Skodborg, skrædder i Ribe, desuden mod Mads Askov, borger i Ribe, og Niels Sørensen, borger samstedts¹⁶⁰.

Den sidste sag drejede sig om værgemål for Ribe-borgeren Laurids Jensen Vilslevs børn, som Anders Sørensen Klyne havde påtaget sig efter Laurids Vilslevs død 1598¹⁶¹.

Niels Sørensen blev vel i sommeren 1603 gift med Anne Lauridsdatter Vilslev¹⁶² og havde nu et og andet at indvende mod den måde, hvorpå værgemålet var blevet forvaltet; men det lykkedes Kirsten Lauridsdatter at komme til forlig med ham¹⁶³.

Men da Marine Lauridsdatter, Laurids Vilslevs anden datter, senere blev gift med Ribekøbmanden Morten Ibsen, blev værgemålssagen atter bragt på bane. For ved ægteskabets indgåelse var værgemålet over hende jo ophørt, og helt naturligt indgik Kirsten Lauridsdatter og Morten Ibsen en kontrakt om værgemålets afløsning. Men den overholdt han ikke, hvorfor borgmestre og råd i begyndelsen af 1608 satte ham i dele. Det ville Morten Ibsen imidlertid ikke finde sig i og appellerede til kongens retterting¹⁶⁴. – Det holdtes i København fra 30. maj til 17. juni¹⁶⁵.

Sin vane tro indfandt Kirsten Lauridsdatter sig personligt for det høje råd.

Hun rejste fra Ribe den 14. maj sammen med sin svigersøn Peder Hegelund, der i sin egenskab af biskop på den kombinerede herredag og stænderdag skulle medvirke til udvælgelsen af den »udvalgte prins« Christian til tronfølger i Danmark-Norge.

De ankom til det sommerlige København den 20. maj, og den 10. juni faldt afgørelsen i værgemålssagen, der var en fuld oprejsning for den ihærdige enke¹⁶⁶.

I 1605 havde hun proces mod den tidligere ikke særlig pænt omtalte Vulf Baltersen Bartskeer, der senere blev byfoged og borgmester i Århus¹⁶⁷, og mod den samme havde hun i øvrigt efter sønnen Sørenes voldelige død 1602 en ret ubehagelig retssag foranlediget af hans salg af moderens lovbog til bartskeerens¹⁶⁸.

Flere af de her omtalte sager må ses i forlængelse af Anders Sørensen Klynens aktive virke, som det faldt hans enke ganske naturligt at fortsætte.

Hun gik således energisk ind i den købmandsvirksomhed, som han med så stor en dygtighed havde oparbejdet i sin fødeby.

Ganske vist havde hun så at sige omgående efter mandens død afhændet hans fiskerskibe og fiskerhuset på Sønderho og således trukket sig ud af fiskeriet, men de visioner, han havde haft om at blive reder¹⁶⁹, opfyldte hans enke ved i det mindste at lade ét skib bygge¹⁷⁰.

Som tidligere omtalt rejste hun gentagne gange til Hamburg, givetvis i forretningsøjemed, og flere af de rejser, som hun foretog rundt i landet, må sikkert ses under samme synsvinkel. I 1602 handlede hun med kronen og leverede en halv tylvt savdeller til et skærværk uden om arkeliet (rustkammeret) på Riberhus, »som sejerværket (tårnuret) stander udi«, dertil 2½ tdr. kalk »til at mure det nye arkeli med ... som slottets sejerværk er sat udi«. – Yderligere en tylvt savdeller til den nye gavlv til kornhuset i slottets ladegård samt fem fjæle og halvdøre »udi den østerste øksenstald«¹⁷¹.

I november 1598 købte hendes svigersøn biskoppen en »stålkakkelovn« (jernovn) af hende¹⁷², og i 1602 købte han to vallakker¹⁷³ – »stålkakkelovnen« kostede seks daler, og hestene, der skulle trække biskoppens køretøj ad de lange veje, når han foretog visitatsrejser i det udstrakte stift, kostede 24 daler – det har sikkert været helt igennem redelige handler, da biskoppen ligesom sin svigermoder havde en god vestjysk forstand.

Peder Hegelund har som tidligere omtalt værdsat sin svigermoder, og af almanakoptegnelserne fremgår det bl.a., hvor bekymret han var, da hun i april 1606 blev syg¹⁷⁴, hvor lettet, da hun havde det lidt bedre¹⁷⁵, og hvor opgivende, som det synes, da hun kort tid efter blev berettet¹⁷⁶. Hun kom dog over sygdommen, men var atter syg 1609¹⁷⁷, dog har hun, hvad hele hendes gøren og laden kunne tyde på, været i besiddelse af et jernhelbred og blev da også 82 år gammel.

Travlt optaget som hun var, energisk og handlekraftig, var der dog trods store sorger og megen bekymring alligevel så megen styrke og varme i hende, at hun forstod at skabe glæde om sig i sin store familie, som hun elskede at se omkring sig. Langt ned i århundredet gik der frasagn om den festlighed, hun skabte om sig, når hun omgivet af sine børn og børnebørn og den talrige familie i øvrigt var igangsatte af leg og dans¹⁷⁸.

Så meget større måtte hendes smerte derfor være, da hun måtte se, hvor ulykkelig en skæbne der blev tre af hendes fire sønner til del, så meget smerteligere for hende, som den lod, de fik i livet, for størstedelen skyldtes deres urolige og ustyrlige væsen.

Den ældste søn Jens, der ideligt var indblandet i gadeoptøjer, blev 1610 36 år gammel dræbt »af en horkarl ved navn Peder Jensen« på Skibbroen i Ribe, da han ville blande sig i et slagsmål¹⁷⁹.

Af en lignende støbning var også den yngre broder Søren, der på samme måde bestandigt var indblandet i slagsmål. 21 år gammel blev han 1602 dødeligt såret i et klammeri i Kleuenborg kro i »Altenau« ved Hamburg. Han blev bragt til Ribe, hvor han døde tre dage efter slagsmålet, uden tvivl hos moderen i gården på Nederdammen; han blev begravet i St. Katharine kirke dagen efter sin død¹⁸⁰ – lagt ved siden af den fader, som han så lidet slægtede på, måske med undtagelse af hvad dennes mindre gode sider angik.

Søren Andersen Klyne efterlod sig en del gæld, der voldte de efterlevende en del besvær¹⁸¹.

Den tredje søn Hans Andersen Klyne blev sammen med broderen Frederik, henholdsvis 14 og 9 år gammel, efter faderens død 1598 sat i huset hos svogeren Peder Hegelund, for at de her kunne nyde godt af den humanistiske biskops påvirkning og her af en huslærer blive undervist sammen med biskoppens sønner¹⁸².

Det har øjensynligt været spildt for Hans Klynes vedkommende, for hans voldsomme og provokerende optræden i byen gav anledning til, at han blev anklaget for drabet på den 72-årige ansete rådmand Hans Jessen Søhane (1532-1604)¹⁸³. Han aflagde i hvert fald delvis tilståelse og blev 20 år gammel på en regntung grå decemberdag 1604 halshugget på torvet i

Ribe så at sige omgående efter sin domfældelse; han døde kristeligt, som hans svoger skrev i sine almanakoptegnelser¹⁸⁴.

Han led sin straf, »men blev dog lagt i en ligkiste og henbåren af de fornemmeste unge karle, udi Sortebrødre kirkegård«¹⁸⁵, vel en art demonstration fra rådmandssønnernes side mod lensmanden, der havde fældet den hårde dom.

Disse grå decemberdage, da processen stod på og dødsdommen blev forkyndt og fuldbyrdet, må have hvilet knugende over gården på Nederdammen og andetsteds i byen, hvor Hans Andersen Klynnes slægtninge havde til huse. Også naturligvis i bispegården, hvor biskoppens hustru var en søster til den henrettede; så meget tungere må det har været følt her, som biskoppens ældste søn magister Jens Pedersen Hegelund i de dage endegyldigt kæmpede med døden¹⁸⁶.

Meget pinligt måtte det være, at drabsmandens søster Karen (1577-1615) var gift med den dræbtes søn Niels Hansen (død 1621)¹⁸⁷, der i øvrigt ikke stod tilbage for svogeren, hvad angik opøjer og lignende¹⁸⁸. Det er muligvis hans hustru, der måtte bringe ham det tunge budskab om faderens død, da han i begyndelsen af januar 1605 vendte tilbage til Ribe fra Holland¹⁸⁹.

I løbet af 12 år havde Kirsten Lauridsdatter således mistet mand og tre sønner som følge af strid, vold og drab, den sidstnævnte søn ovenikøbet i skam og skændsel for skarpretterens sværd. Men hun var ukuelig i den store sorg, som disse grusomme ulykker må have beredt hende.

Det var lensmanden, der havde ledet processen mod hendes søn, vel fordi han kunne frygte, at borgmestre og råd ville dømme mere lemfældigt, da den anklagede tilhørte rådsaristokratiet i byen, og lensmanden drog da også den fulde konsekvens af dommen og lod den henrettedes hovedlod tilfalde kronen og den dræbte rådmands slægt og venner¹⁹⁰. Blandt dem altså Kirsten Lauridsdatters ikke særlig tiltalende svigersøn.

Måske har dette været en medvirkende årsag til, at hun bestred denne afgørelse, da bylovens § 26 bestemte: »Hvis nogen, hvad Gud forbyde, begår selvmord eller bliver halshugget ved lovlig dom, skal hans arvinger beholde hans fulde arv udelte«¹⁹¹.

Måske har hun følt, at hun ligesom værnede om den døde ved at redde hans hovedlod for den nærmeste slægt. I hvert fald: ret skulle være ret.

Der var så megen sympati for den ulykkelige enke, at selv lensmanden, der så strengt havde dømt hendes søn, i januar 1605 velvilligt tog sig af hendes sag og skrev et brev til kansleren Kristen Friis (1556-1616) til Borreby, hvori han støttede hende i kravene¹⁹².

Dog foretrak Kirsten Lauridsdatter personligt at tage sig af sin sag og stævnedes i det omskiftelige vintervejr østpå og gjorde på vejen til København ophold i Odense¹⁹³, sikkert i et vigtigt ærinde – et og andet skulle nok ordnes angående datteren Marines forestående bryllup med Odense-borgeren Peder Jacobsen, en søn af Odense-biskoppen Jacob Madsen Vejle. Marine Andersdatters troløvelse havde fundet sted i november det foregående år, og brylluppet kom til at stå i Ribe 1605¹⁹⁴ – sikkert ikke i særlig lystelig stemning, de ulykkelige begivenheder omkring årsskiftet taget i betragtning. – Efter en måneds fravær vendte Kirsten Lauridsdatter den 13. februar tilbage til Ribe »med god besked«, som Peder Hegelund noterer i sine almanakoptegnelser¹⁹⁵. Hun havde opnået, hvad hun ønskede.

For den 31. januar sendte kongen et missive til lensmanden på Riberhus, hvori han gav Kirsten Lauridsdatter ret i det krav, som hun på egne og andre arvingers vegne gjorde på sønnens gods¹⁹⁶.

Medens de tre sønner i deres fremfusende ustyrlighed nærmest er at betragte som karikaturer af deres fader, forholdt det sig anderledes med sønnen Frederik Andersen Klyne.

Ganske vist skal han under Laurids Andersen Ribers penselstrøg på det kostbare nu forsvundne epitafium, der var helliget hans fader i St. Katharine kirke, have haft de samme usympatiske ansigtstræk, som brødrene havde, så ganske ulig den smukke og statelige fader. Men hans skæbne formede sig på en langt lykkeligere måde¹⁹⁷.

Fra Peder Hegelunds bispegård var han blevet indskrevet i skolen i Sorø, hvortil Kirsten Lauridsdatter ledsagede ham i september 1602¹⁹⁸. Det har sikkert nok været hendes mening, at han skulle unddrages den dårlige påvirkning, som hans brødre og deres fæller blandt rådmanssønner og andre kunne udsætte ham for.

I juni 1606 vendte han dog tilbage til Ribe og kom antageligt efter Peder Hegelunds tilskyndelse »til kost hos magister Poul Mortensen (Åstrup)« (1576-1619), da rektor i Ribe, senere biskop i Lund, for en daler om ugen¹⁹⁹. Han var altså convictor her, og den ret høje betaling har vel skullet dække et mere personligt samkvem med rektoren end blot ved bordet. Han skulle ikke bo hos moderen i gården på Nederdammen, udsat for den samme mere eller mindre heldige påvirkning som brødrene.

Samtidig har han givetvis modtaget undervisning i katedralskolen, hvorfra han marts 1608 blev dimitteret til Københavns universitet²⁰⁰. I oktober samme år skrev Peder Hegelund, der satte megen pris på sin unge svoger, til ham sammen med moderen, der desuden sendte ham 15 daler til eget forbrug og 20 daler til professor Kurt Aslaksen (1564-1624), hos hvem han var bordfælle, vel at betragte som et rimeligt forskud²⁰¹.

I marts 1609 blev der sendt ham 50 joachimsthaler, ganske vist overleveret et bud af søsteren Karen Andersdatter²⁰², men sikkert på moderens vegne.

1610 vendte Frederik Andersen Klyne i februar tilbage til Ribe og stævnedes i marts udenlands for at studere ved fremmede universiteter, i første omgang i Giessen og i Heidelberg²⁰³. Til det sidste sted sendte hans moder ham i november 1611 10 daler og guld for et lignende beløb²⁰⁴, i juli 1612 sendte hun ham 120 daler²⁰⁵, og det kan ikke fejle, at det også var hende, der i februar 1613 sendte ham et lignende beløb²⁰⁶ og atter i juli samme år det samme beløb²⁰⁷, altså 120 daler.

Kirsten Lauridsdatter har utvivlsomt undt sønnen, den sidste, det endog særdeles godt. For Peder Hegelund, der følte et stort ansvar for sine børn, mente det tilstrækkeligt at sende sin søn Laurids (1596-1655), der samtidig studerede i Heidelberg, 50 daler begge gange i 1613, da Kirsten Lauridsdatter sendte sin søn mere end det dobbelte.

Med stolthed og glæde kunne hun se ham fuldende sine omfattende studier i udlandet med en magistergrad i København 1615. 1617 blev han slotspræst ved Frederiksborg, 1622 sognepræst i Vindinge (Fyrendal)-Kvislemark på Sjælland, og her døde han 1657²⁰⁸.

Af Anders Sørensen Klynnes og Kirsten Lauridsdatters fem døtre var de to allerede gift før faderens død: den ældste, Anne, med Peder Hegelund; de mange børn, som datteren fødte i dette ægteskab, har kun kunnet være til glæde for den børneglade enke, som de forhold i det hele taget, datteren levede under hos den skattede svigersøn i Snagdal og i bispegården.

Helt anderledes må hun have set på Niels Hansen, der 1595 blev gift med Karen Andersdatter Klyne²⁰⁹. Ikke alene var Hans Andersen Klynnes skæbnesvangre voldsangreb på hans fader belastende for forholdet til hustruens familie, over for hvem han gjorde ansvar gældende, men han satte også sin egen og hendes formue over styr²¹⁰, alt i alt en lidet tiltalende person. – Det sikkert ikke særligt lykkelige ægteskab fik en brat ende, da den gravide Karen Andersdatter den 11. juni 1615 omkom ved en sejlads på Ribe å og sammen med hende to af hendes børn²¹¹.

Livets tilskikkelser skulle yderligere berede den standhaftige enke sorg og skuffelse. – For det ægteskab, som datteren Lisbeth 1604²¹² indgik med Jens Andersen Guldsmed, øksnekøbmand i Ribe af anset familie, tegnede nok til at begynde med godt og vedblev vel også med at være det. Men 1625 dræbte han i skænderi og slagsmål sin broder kaptajn Hans Andersen Guldsmed og flygtede bort fra byen²¹³; hans boslod tilfaldt ifølge loven kronen, men den 26. marts 1626 skænkede kongen hans enke – som det hed – og børn denne boslod²¹⁴. – Da hun desuden havde betydelige ejendomme i Ribe, levede hun i materielt gode kår²¹⁵. – Hun døde under pesten 1659²¹⁶.

Med tilfredshed har Kirsten Lauridsdatter sikkert kunnet se på datteren Marines ægteskab med bispesønnen Peder Jacobsen, og det samme har utvivlsomt været tilfældet, da den yngste datter Ingeborg (1593-1668) 1616 blev gift med dr.med. Kristen Lauridsen Bording (1578-1640), kannik og medicus i Ribe²¹⁷.

En henrettet broder var altså ingen hindring for et fordelagtigt ægteskab, og det i et århundrede, der ellers ikke udmærkede sig ved tolerance.

Kirsten Lauridsdatter var i sine velmagtsdage en rig og anset enke i Ribe, men som årene gik, og kræfterne tog af, forringedes hendes økonomiske kår noget, og i 1632, da hun var 80 år gammel, var hendes skattebidrag sunket fra 10 til 4 mark²¹⁸.

Hun døde den 17. oktober 1634 i gården på Nederdammen, det hus, der havde været rammen om så store glæder og vel endnu større sorger.

Epitafiet i St. Katharine kirke betegnede hende ganske kort som »ærlig kvinde«; med eftertiden har øjensynligt syntes, at dette var en alt for bleg karakteristik. For da Peder Terpæger skulle gengive gravskriften i latinsk oversættelse, karakteriserede han hende som den elskeligste hustru, en ægtefælle, der i højeste grad var prydet med ry for alle dyder²¹⁹.

Således forplantede mindet sig i Ribe ned gennem århundredet om denne ukuelige, karakterfaste, stærke og kærlige kvinde.

— —

Kirsten Lauridsdatter Klyne blev begravet i St. Katharine kirke, til hvis sogn Nederdammen hørte. Her havde hendes mand i sin tid fået tilkendt plads i en af rådmandsstolene oppe i kirken. — Thi også i St. Katharine kirke afspejlede samfundshierarkiet sig på en lignende, men ikke så pompøs en måde som i domkirken. Også her havde lensmanden sin stol, skønt han ikke boede i sognet, og lige efter den fandtes borgmesterstolen, givetvis for de borgmestre, der boede i sognet, samt stole for de rådmænd, der tilhørte menigheden her²²⁰. — Det må tages for givet, at der i St. Katharine kirke som i domkirken har været stolestader, der har været forbeholdt kvinder, der var gift med disse øvrigheds personer. Bag ved disse stole, der vel her som i domkirken kunne aflåses²²¹, så ingen uværdige kunne occupere dem, fulgte *de private stolestader*, som deres indehavere vogtede med så stor en nidkærhed, som var de en troens fæstning.

På dette område slog de lokale myndigheders kræfter næppe til, gjaldt det en løsning; dertil krævedes højere instanser. I 1570 måtte domkirkens kirkeværger således formidle en kongelig ordre om, at stolestaderne i kirken skulle omfordeles mellem menighedens medlemmer²²². Det var imidlertid ikke helt nemt at klare de vanskeligheder, som var forbundet hermed, og i 1596 var det så galt, at det den 16. juni dette år på rådhuset blev bestemt, at al hæv, d.v.s. ejendomsret, til stolestaderne skulle bortfalde, og at »karlene« fra da af skulle »stå« på den søndre og kvinderne på den nordre side i kirken²²³.

Der må altså have indsneget sig den uskikkelighed her — som i øvrigt i St. Katharine kirke²²⁴ — at mænd og kvinder opholdt sig i samme kirkestol. Men denne sikkert højst rimelige befaling fra rådhuset har man efter alt at dømme siddet overhørig. For den 21. juni 1603 udgik der fra København missive til lensmanden på Riberhus, biskoppen, borgmestre og råd om, at kongen havde bragt i erfaring, at der i domkirken fandt stor uskikkelighed sted med stolestaderne, idet kvindfolkene havde deres stolestand blandt mændene, ganske mod den sædvane, som var i brug i kirkerne andetsteds i riget. Samtidig befalede kongen, at borgerne skulle opgive deres ejendomsret til stolene, og at mænd og kvinder hver fik anvist sin behørig side i kirken, således som det var sædvane i andre købstæder i riget²²⁵.

Den 8. juli blev det kongelige brev læst op på rådhuset og i kapitelshuset²²⁶, og den 3. august mødte lensmand, borgmestre og kapitel op i rådskammeret og fastsatte dels de ydelser, der skulle udredes for stolestaderne, dels hvordan de skulle fordeles, og den 6. førte lensmanden bestemmelserne ud i livet²²⁷.

Dette utvivlsomt agtværdige ægtepar har haft sin gang i St. Katharine kirke, hvor det også har fundet det sidste hvilested. Mand og hustru fremtræder for beskueren i den ægteskabelige samdrægtighed, som såvel verdslige som gejstlige myndigheder så stærkt fremhævede som så ønskværdig.

Dorethe Oluf Roeds datter bærer en kyseagtig hovedbeklædning, der skjuler håret, således som sømmelighedsnormerne nu engang krævede det. Der er altså på det punkt en vis overensstemmelse mellem ligstenen i St. Katharine kirke og epitafiet i Ribe domkirke (Jfr. fig. 16), men Dorethe Oluf Roeds datters klædning består ikke af en kjole, men af en todelt dragt, således som det blev almindeligt i løbet af det 16. århundrede. Dragten består af et tætsluttende liv, der undertiden kaldes en bul, og et folderigt skørt kaldet en sælle. De to klædningsstykker var til at begynde med dels af forskelligt stof, dels af forskellig farve, men synes fra slutningen af det 16. århundrede at være af samme stof og samme farve.

Om halsen har hun noget, der kan minde om en pibekrave, og om skuldrene har hun et slag, det meget ligner det, der er afbildet på det nævnte epitafium. Hun er prydet med en lang kæde, der når til taljen og her ender med et smykke. I hænderne holder hun en bog til kirkeligt brug, smukt indbundet.

*Fig. 20. Ripensisk borgerpar i begyndelsen af det 17. århundrede.
Ligsten over Hans Jacobsen, borger i Ribe, død 1624, og hans hustru Dorethe Oluf Roeds
datter, død 1620. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.*

I betragtning af, at ortodoksien og dermed kirkelig disciplin kom i højsædet inden for kirkelivet og for så vidt også inden for samfundslivet i al almindelighed²²⁸, må det vel antages, at man indtil videre har rettet sig efter bestemmelserne, men indtil deres gennemførelse har kvinder og mænd i hvert fald til tider i broget blanding i de nedre kirkestole i fællesskab og vel også i fælles andagt rettet øjnene op mod prædikestolen, hvor prædikanten i sin sorte kjole talte om »denne klare evangeliis lyse dag« og manende advarede mod hor, utugt og anden usædelighed.

I dette brede udsnit af det ripensiske borgerskab markerer kvinderne sig ikke så tydeligt for os i samfundslivet, som det var tilfældet med de kvinder, der holdt til i stolestaderne højere oppe i kirken, vel ikke fordi de som personligheder nødvendigvis behøver at have været ringere og mindre bemærkelsesværdige, men fordi kildematerialet, der skulle tjene til at belyse kvindernes verden, nu engang er mangelfuldt, bestemt som det er af mændenes mere udadvendte virke og hele sociale og økonomiske placering i samfundet, og det endda så afgjort inden for de førende klasser, adel, gejstlighed og højere borgerskab. Håndværkernes og de lavere klassers forhold oplyser det forhåndenværende kildemateriale ikke så forfærdelig meget om, i hvert fald ikke, hvis det drejer sig om enkeltpersoner og deres livsforløb.

Intet under derfor, at de jævne kvinders liv og færden på mange måder på det nærmeste er mørkelagt for os; og det er vel ikke mindst disse kvinders liv, som man kunne ønske at vide noget om. I nærværende skrift er af nævnte grunde disse kvinder af de brede lag kun glimtvis omtalt; andre lever endnu et upåagtet skyggeliv i Ribe byfogeds tingbøger, i rådstuedombøgerne og i andre gulnede dokumenter, og får de mæle, bliver det sikkert blot som en uklar hvisken, en mumlen.

Men det gælder i øvrigt for alle kvinder i datidens Ribe, hvad enten de er høje eller lave, rige eller fattige, unge eller gamle, de er alle skilt fra os ved en bred strøm af tid – mere end 400 år. Vi kan mere eller mindre tydeligt se dem på den anden side; i grove træk, i meget grove træk kan vi følge dem i deres virke, men meget kan vi kun ane og danne os et ufuldkomment indtryk af. Hvad tænkte og hvad følte disse fjerne kvinder?

Og endnu fjernere end dem, der var gift med adelige eller borgerlige, med købmænd eller håndværkere, med gejstlige eller lægmænd, med rige eller fattige mænd, var de mange lavkastede kvinder, der var henvist til som tyende at gå til hånde i husene, og længst ude var de helt forstødte: landevejenes proletarkvinder, der i ny og næ dukkede op i byen, de prostituerede, de subsistensløse, de af sygdom og værk hjælpeløse, alle de, hvis jammer og elendighed vi næppe kan gøre os nogen forestilling om.

Konklusion

Sammenfattende kan det således siges om kvinderne i Ribe i det 16. århundrede som om kvinderne i Danmark i det hele taget, at tiden langtfra var dem gunstig.

Den nye lære var vel som følge af de stærke indre og ydre spændinger i tiden uglad, ansvarstygende og i mange henseende knugende trods alle dyre og rigtige ord om frigørelse. Dybt pessimistisk har tingskriver Rasmus Hansen fra Fyn grebet en del af tidens stemning, når han foran i nogle tingbøger fra 1568 bl.a. har skrevet følgende vers:

Papisch Ich lebe und weis nicht wie lange,
 ich sterbe, und weis auch nicht wann,
 ich fahre und weis nicht wohinn,
 mich wundert, dass ich fröhlich bin.

Lutherisch Ich lebe und weis nicht wie lange,
 ich sterbe, und weis auch nicht wann,
 ich fahr und weis Gott lob wohinn,
 mich wundert, dass ich traurig bin.

En sådan dyster holdning har givet ikke været til gavn for kvinderne, de dyrebare og foragtede, de »værnede« og mistænkte.

Reformatorenes mange smukke og sikkert velmente udtalelser om kvindernes høje, men også ydmyge kald som hustru og moder kom i høj grad til at falme ved konfrontationen med den forringelse, der i sammenligning med tidligere var foregået med hensyn til erhvervelse af økonomiske goder og dispositionsretten derover og adgang til erhverv.

Det er naturligvis udfoldelsesmulighederne på disse felter, der er altafgørende for kvindernes sociale placering og dermed for deres anseelse i samfundet, deres betydning for familielivet i øvrigt ufortalt. – Fromme og ærbare miner var og er ikke nok.

Man kunne nok så meget fremhæve det lutherske kvindeideal: den fromme, ærbare og selvopofrende kvinde, og man kan naturligvis i den forbindelse også fremføre mere eller mindre vægtige argumenter for, at kvinderne som følge af den økonomiske og sociale udvikling så at sige efter nødvendighedens lov i lighed med andre svage til alle tider har måttet bøje sig for de stærkeres krav.

Tilbage står dog, at kvinderne i det 16. århundrede i mange henseender slet og ret var ofre for snæversyn og uforstand, for ikke at sige stupiditet, en kombination, der i øvrigt under vekslende forhold synes at være ret konstant ned gennem tiderne til skade for alle, hvis stilling i samfundet er svag, og ikke mindst for kvinderne.

Tillæg

Peder Hegelunds bryllupsdigt lyder således i regelret oversættelse:

Må hun – i lighed med Eva – frygte Gud!
Må hun – i lighed med Sara – frygte sin mand!
*Må hun være af milde og snilde sædvaner –
ligesom Rebekka var forstandig,
og Raket var elskelig!
Må hun eje Leas frugtbarhed,
Abigails overtalelsesevne,
Deboras kampberedthed,
Hannas **) tålmod,
Ruths føjelige menneskelighed,
Enken i Sareptas beredvillighed
til at være rundhåndet over for de fattige,
Susannas ubøjelige kyskhed,
Judiths triumf over fjenderne,
og den tro, som henfører sin kraft til Gud!

*) Her skifter rytmen

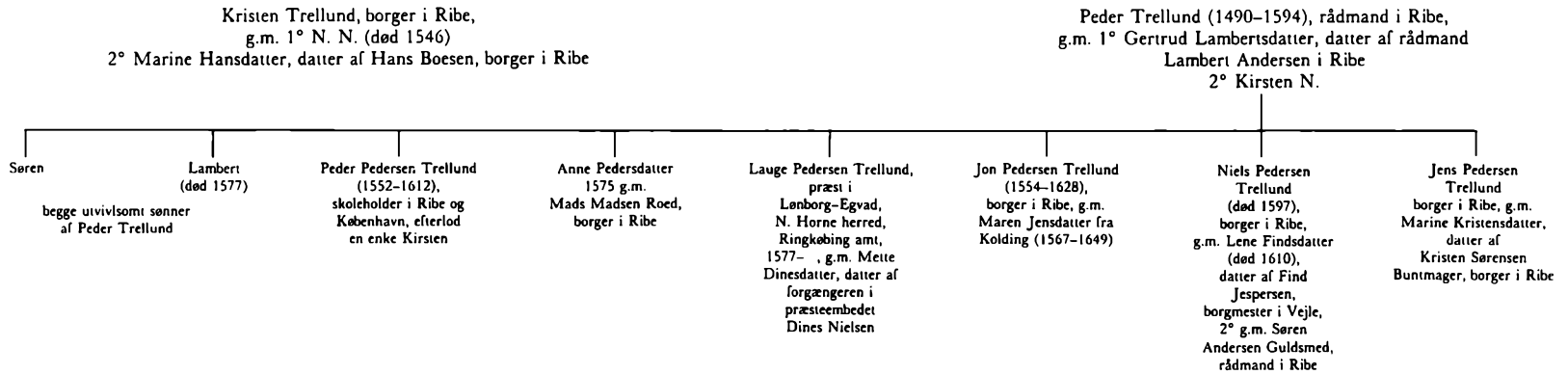
De to første verslinier lægger op til sappisk strofe (Mægtigste Kriste!)

Resten af versene er jambiske dimetre.

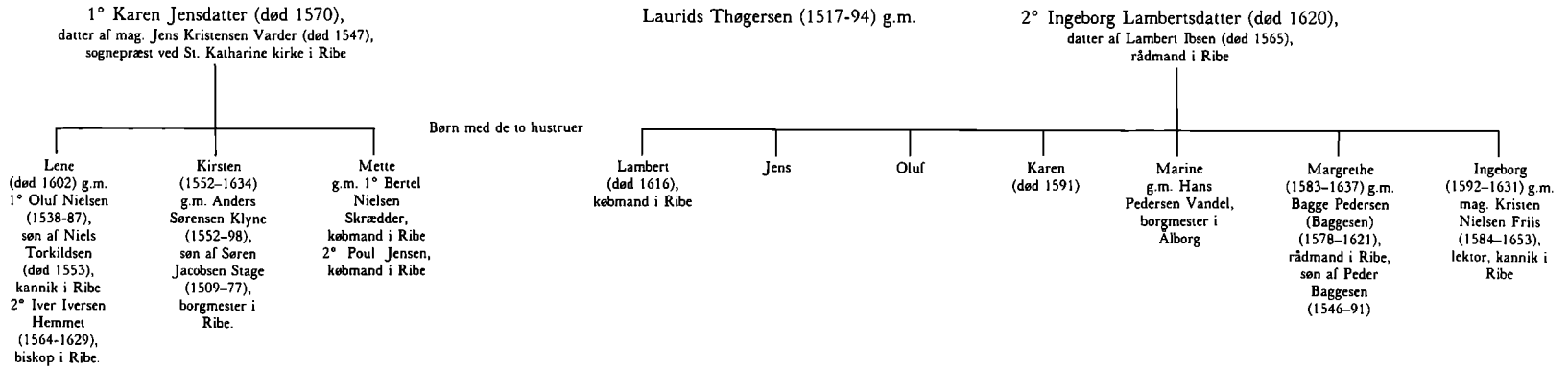
**) Hanna: Samuels moder (1. Sam. 1.)

(Alt ved Ellen A. Madsen.)

De to første generationer af Trelund-familien

Borgmester Laurids Thøgersens efterkommere

Tre generationer af Laugesen-familien

Oluf Steffensen (død 1579),
rådmand i Ribe, g.m. Marine

Anders Olufsen
rådmand i Flensborg

Hans Laugesen
(1530-94),
biskop i Ribe, g.m.
Dorethe Hansdatter
(ca. 1537-1601), datter
af biskop Hans Tavsens

Lauge
(død 1576)

Mette Hansdatter
(1561-1633)
g.m. Anders Sørensen
Vedel

Søren Laugesen
(død 1565)

Steffen Laugesen
(1547-75),
skolemester i
Ringkøbing

Lauge Steffensen (død 1554),
rådmand i Ribe, g.m. Mette (død 1554)

Jens Laugesen
(død 1611),
rådmand i Ribe, g.m.
Dorthe Hansdatter
(født 1561), datter af
mag. Hans Svanning

Mag. Hans Svanning
(1600-76),
præst og provst på
Samsø, historiker

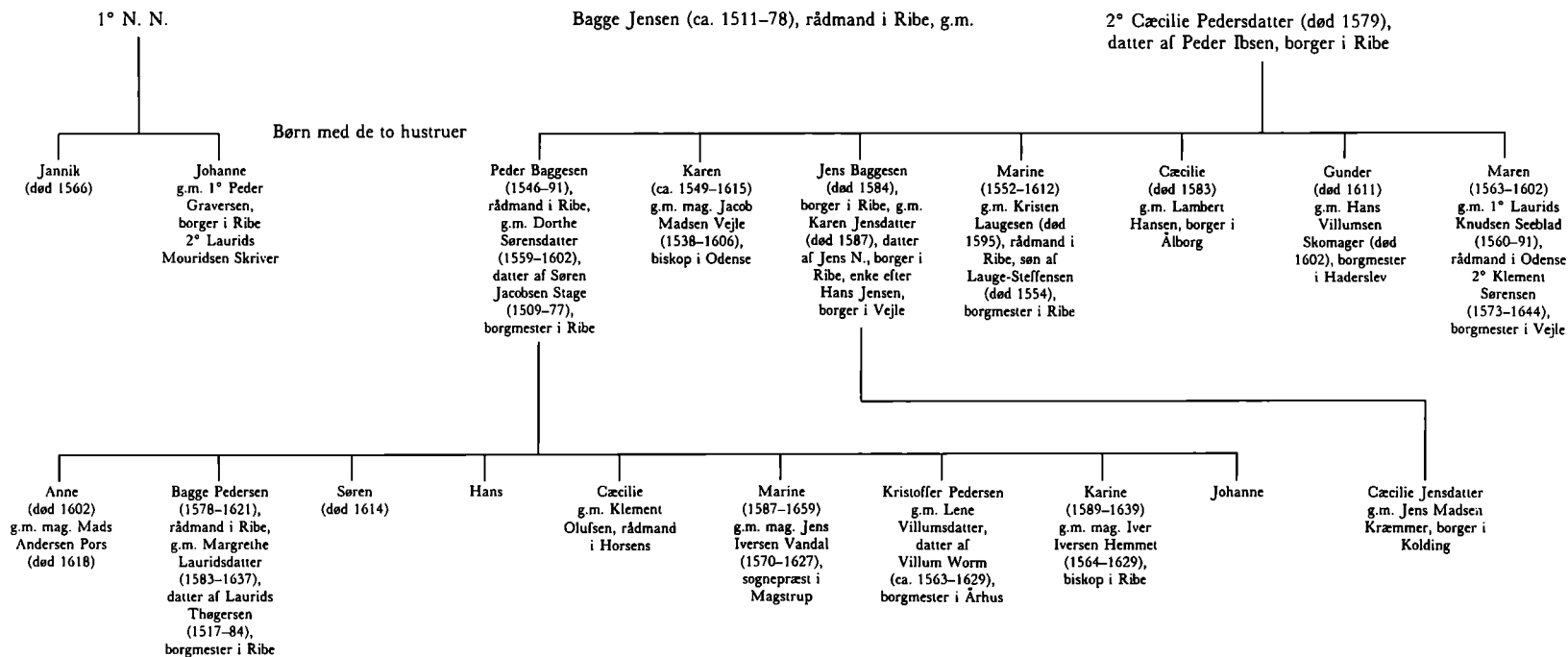
Kristen Laugesen
(død 1595),
rådmand i Ribe, g.m.
Marine Baggesdatter,
datter af Bagge Jensen,
rådmand i Ribe

Mag. Lauge
Kristensen,
rektor i Horsens

Mads Laugesen
købmand i Flensborg,
g.m. Marie Lange,
datter af rådmand
Hans Lange
i Flensborg

Marine Laugesdatter
(død 1600)
g.m. 1° Peder
Mortensen Hegelund
(1527-84),
borgmester i Ribe,
2° mag. Laurids
Gødesen (1531-97),
sognepræst ved St.
Katharine kirke i Ribe

De tre første generationer af Baggesen-familien

De tre første generationer af Klyne-slægten

Søren Jacobsen Stage (1509–77),
borgmester i Ribe,
g.m. Anne Sørensdatter Klyne (1519–75)

Marine Sørensdatter
(ca. 1539–1615)
g.m. mag. Hans Svanning
(ca. 1500–84), kgl. historigraf

Jacob Klyne
(1545–68)

Karine Sørensdatter
(ca. 1548–67)
g.m. mag. Poul Madsen
(1527–90), biskop i Ribe

Anders Sørensen Klyne
(1552–98)
g.m. Kirsten Lauridsdatter
(1552–1634), datter af Laurids
Thøgersen (1517–94),
borgmester i Ribe

Dorthe Sørensdatter
(1559–1602)
g.m. 1° Peder Baggesen
(1546–91), rådmænd i Ribe
2° Bertel Struck
(1549/50 – 1621),
rådmænd i Ribe

Jens Klyne
(1574–1610)
g.m. Anne
Jensdatter, datter
af Jens Pors,
borger i Horsens

Anne
Andersdatter
(1575–1640)
g.m. mag. Peder
Hegelund
(1542–1614),
biskop i Ribe

Karen
Andersdatter
(1577–1615)
g.m. Niels
Hansen,
(død 1621),
søn af Hans
Jessen Søhane
(1532–1604),
rådmænd i Ribe

Søren Klyne
(1581–1602)

Hans Klyne
(1584–1604)

Lisbeth
Andersdatter
(1585–1659)
g.m. Jens Andersen
Guldsmed,
kømand i Ribe

Marine
Andersdatter
(1587–e. 1651)
g.m. Peder
Jacobsen
(1570–1651),
rådmænd i
Odense, søn af
mag. Jacob
Madsen Vejle
(1538–1606),
biskop i Odense

Frederik Klyne
(1589–1627),
mag. sognepræst
i Vindinge
(Fyrendal) –
Kvistemark
på Sjælland

Ingeborg
Andersdatter
(1593–1668)
g.m. dr. med.
Kristen Bording
(1578–1640),
medicus i Ribe

Personnavnefortegnelse

Ikke-adelige kvinder er opført dels under deres faders, dels under deres ægtefælles efternavn.

- Ahlefeldt, Godske v. S. 135.
Albertus Magnus, tysk skolastiker. S. 18.
Alses, Anne, borgerske i Ribe. S. 62.
Amerinus, Anne Hansdatter, datter af Hans Torbensen, borger i Ribe, g.m. nedenstående. S. 77, 85, 143 f.
– Hans Lauridsen, medicus i Ribe. S. 60, 77, 142, 143, 144, 147.
– Lene Jacobsdatter, datter af Jacob Madsen Vejle, biskop i Odense, g.m. ovenstående. Se også under Lund. S. 77, 123, 142, 144.
Andersen, Hans, borger i Ribe. S. 111.
– Jørgen, præst i Ribe. S. 59.
– Marine Hansdatter, datter af Hans Andersen, borger i Ribe. Se også under Bang. S. 111.
Ankersen, Marine Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe, g.m. nedenstående. S. 79.
– Poul, præst i S. Starup-Grarup. Haderslev h., Haderslev a. S. 79.
Anna Kathrine, dronning af Danmark. S. 90, 139.
Apollonis Karen, på Sønderside. S. 132.
Aristoteles, græsk naturforsker. S. 16, 18.
Askov, Mads, borger i Ribe. S. 125, 153.
Aslaksen, Kurt, professor. S. 156.
Astrup, Jens Nielsen, borger i Ribe. S. 114.
Augustin, kirkefader. S. 13, 14, 15, 18.
Avicenna, arabisk læge. S. 88, 91, 114.
- Baggesen, Anne Pedersdatter, datter af Peder Baggesen, rådmand i Ribe. Se også under Pors. S. 52.
– Bagge Pedersen, rådmand i Ribe. S. 153.
– Dorthe Sørensdatter, datter af Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe, g. m. Peder Baggesen, rådmand i Ribe. Se også under Struck. S. 78, 83, 109, 112, 113, 147, 151.
– Jens, borger i Ribe. S. 146.
– Karen Jensdatter, datter af Jens N., borger i Ribe, g. m. ovenstående. Se også under Jensen. S. 146.
– Karine Pedersdatter, datter af nedenstående. Se også under Hemmet. S. 52, 78, 79.
– Peder, rådmand i Ribe. S. 52, 78, 79, 83, 109, 112, 147, 151, 153.
Bakken, rektor i Ribe. S. 11, 30.
Bang, Jesper, borger i Ribe. S. 111.
– Marine Hansdatter, datter af Hans Andersen, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 111
– Mette Pedersdatter, datter af Peder Mortensen Hegelund, borgmester i Ribe, g. m. nedenstående. S. 82.
– Niels Nielsen, rådmand i Bogense. S. 82.
Bartskær, Anne Hansdatter, datter af Hans Kristensen Bartskær, lægebogsforfatter, borger i Ribe, g. m. 1. Kristen Sørensen Bartskær, borger smst. 2. Klaus Junge Bartskær, borger smst. 3. Vulf Baltersen Bartskær, borger smst. S. 77, 78.
– Eline Nielsdatter, g. m. Jacob Bartskær, borger i Ribe (?). S. 68.
– Hans Kristensen, lægebogsforfatter, borger i Ribe. S. 77, 91, 114, 121.
– Jacob, borger i Ribe (?). S. 68.
– Klaus Junge, borger i Ribe. S. 77.
– Kristen Hegelund, borger i Ribe. S. 114, 134.
– Kristen Sørensen, borger i Ribe. S. 77.
– Kristoffer, borger i Ribe. S. 119, 128.
– Marine Nielsdatter, datter af Niels Tovskov, byfoged og rådmand i Ribe, g. m. Hans Kristensen Bartskær, lægebogsforfatter, borger i Ribe, enke efter Søren Ibsen Bartskær. S. 77.
– Morten Sørensen, borger i Nykøbing M. S. 57.
– Søren Ibsen, borger i Ribe. S. 77.
– Vulf Baltersen, borger i Ribe, byfoged og borgmester i Århus. S. 77, 153.
Berg, Frands, biskop i Oslo. S. 64.
Bertelsen, Else Hansdatter, datter af Hans Mikkelsen Mule, borgmester i Odense, g. m. Iver Bertelsen, præst i Stege. S. 68.
– Enevold, præst i Skåne. S. 102.
– Iver, præst i Stege. S. 68.

- Bertelsen, Kirsten Esbendsdatter, datter af Esben Remsnider, borger i Ribe, g. m. Enevold Bertelsen, præst i Skåne. S. 102.
- Mads. S. 132.
- Bille, Henrik, til Mogenstrup. S. 58.
- Binger, Anne, g. m. nedenstående, S. 114.
- Peder, borger i Ribe. S. 114.
- Birgittesdatter, Bodil, datter af Birgitte Olufsdatter, datter af Oluf Thomsen (?), rådmand i Ribe. S. 128, 130.
- Bispe, Maren, biskop Iver Munks elskerinde. S. 31.
- Bjørn, Truid Bjørnsen, til Bjørnsholm. S. 74, 134, 138.
- Bockelmann, Jacob, organist i Ribe. S. 96.
- Bolcken, Radke, borger i Ribe. S. 10.
- Bom, Marine, i Ribe. S. 129.
- Bora, Katharina v. S. 20.
- Bording, Ingeborg Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmand i Ribe, g.m. nedenstående. S. 157.
- Kristen Lauridsen, medicus i Ribe. S. 157.
- Borg, Barbara, g. m. nedenstående. S. 85, 121.
- Jep Jørgensen, borger i Ribe. S. 85, 121, 151.
 - Kristen, borger i Ribe. S. 117.
 - Mette Jensdatter, datter af Jens Tvile, borger i Ribe, g. m. Jep Jørgensen Borg, borger i Ribe. S. 121.
- Bramming, Søren, herredsfoged i Gørding herred. S. 151, 152, 153.
- Brant, Sebastian, tysk digter. S. 18.
- Bruun, Kristen, borger i Ribe, S. 114.
- Brøns, Lene, g. m. nedenstående, S. 99.
- Peder, borger i Ribe, S. 99.
- Buch, Jacob Hansen, præst i Ribe. S. 60, 143.
- Karen Hansdatter, datter af Hans Lydiksen, borger i Ribe, g. m. ovenstående. Se også under Vejle. S. 60.
- Bugenhagen, Johann, reformator. S. 29.
- Buntmager, Kristen Sørensen, borger i Ribe. S. 118.
- Marine Kristensdatter, datter af ovenstående. Se også under Trellund. S. 118.
- Bådsmand, Hans, borger i Ribe. S. 125, 126.
- Karen Hansdatter, datter af ovenstående. Se også under Roed. S. 127.
 - Kirsten, g. m. Hans Bådsmand, borger i Ribe. Se også under Klausen. S. 126.
- Christian II, konge af Danmark. S. 31.
- III, konge af Danmark. S. 45, 46, 48, 53, 55, 56, 67, 69, 76, 79, 88, 99.
 - IV, konge af Danmark. S. 141.
 - udvalgt prins af Danmark. S. 153.
- Corvinus, Antonius, tysk reformator. S. 29, 94.
- Barbara, datter af ovenstående. S. 29.
- Cranach, Lucas, tysk maler. S. 20, 21.
- Denne, Claus Jensen, borger i København. S. 10.
- Dover, Thomas, stadsbud i Ribe. S. 126, 135.
- Ebbesen, Jens, i Vrå. S. 68.
- Mogens, rådmandssøn i Ribe. S. 152.
- Eichell, Berendt van, vintappersvend i Ribe. S. 147.
- Erasmus af Rotterdam, humanist. S. 18.
- Faber, Johann, vikar-biskop i Konstanz. S. 19.
- Fabricius, Agnete Jørgensdatter, datter af Jørgen Pedersen, provst i Tønder, g. m. nedenstående. S. 124.
- Jacob, biskop i Slesvig. S. 124.
- Fadkone, Dorte, hospitalslem i Ribe. S. 115.
- Fanning, Hans Pedersen, borgmester i Ribe. S. 56, 58, 109, 131, 132, 143, 144.
- Karen Termansdatter, datter af Terman Jensen, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 109, 132, 143, 144.
- Fracker, Jesper, borger i Ribe (?). S. 150.
- Franck, Sebastian, tysk humanist. S. 27.
- Freder, Johann, tysk forfatter. S. 27.
- Frederik I, konge af Danmark. S. 45.
- II, konge af Danmark. S. 56, 69, 70, 143.

- Friis, Albret, lensmand på Riberhus. S. 57, 83, 84, 95, 103, 135, 138, 139, 140, 150.
- Berthe Nielsdatter, adelsdame. S. 83, 84, 86, 135, 138 f, 140.
 - Kirsten Kristensdatter, datter af Kristen Madsen, borger i Ribe, g. m. nedenstående. Se også under Grisbæk. S. 82.
 - Kristen, borger i Ribe. S. 82.
 - Kristen, til Borreby, kansler. S. 155.
 - Kristoffer Albretsen, søn af Albret Friis, lensmand på Riberhus. S. 103.
- Fynbo, Oluf, præst i Ribe. S. 64.
- Oluf Klemensen, skoleholder i Ribe. S. 95.
- Galen, græsk læge. S. 16, 114.
- Gangvoldsen, Kristen, borger i Ribe. S. 125.
- Gasse, Anne Lauridsdatter, datter af Laurids Lydiksen Gasse, i Ribe. S. 130.
- Karen Lauridsdatter, datter af nedenstående. S. 130.
 - Laurids Lydiksen, i Ribe. S. 130.
 - Maren Lauridsdatter, datter af ovenstående. S. 130.
 - Margrethe Lauridsdatter, datter af Laurids Lydiksen Gasse, i Ribe. S. 130.
- Gieren, Anna, g. m. Johann Wenth, biskop i Ribe. S. 53.
- Glad, Rasmus, (Erasmus Lætus), humanist. S. 35.
- Glud, Marine Pedersdatter, datter af Peder Mortensen Hegelund, borgmester i Ribe, g. m. nedenstående. S. 65.
- Niels Sørensen, præst i Ribe. S. 65.
- Graversen, Johanne Baggessdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe, g. m. nedenstående. Se også under Skriver. S. 110.
- Peder, borger i Ribe. S. 110.
- Gregersen, Karen Nielsdatter, datter af Niels N., g. m. nedenstående. S. 58.
- Niels, præst i Ribe. S. 58.
- Grimstrup, Anne, hospitalslem i Ribe. S. 115.
- Grisbæk, Kirsten Kristensdatter, datter af Kristen Madsen, borger i Ribe, g. m. nedenstående. Se også under Friis. S. 82.
- Niels Hansen, rådmand i Ribe. S. 82, 112, 124.
- Grundet, Anne Jensdatter, datter af Jens N., g. m. nedenstående. S. 58.
- Jens Pedersen, rektor, præst i Ribe. S. 48, 58.
- Grøn, Anne Eriksdatter, adelsdame. S. 120.
- Guldager, Karen, borgerske i Ribe. S. 110.
- Guldsmed, Anders Lydiksen, rådmand i Ribe. S. 112, 124.
- Engelbrecht Andersen, borger i Ribe. S. 79.
 - Hans Andersen, kaptajn ved landfolket, borger i Ribe. S. 156.
 - Jens Andersen, borger i Ribe. S. 78, 110, 156.
 - Jens Andersen, borgmester i Ribe. S. 55.
 - Karine Lydiksdatter, datter af Lydik Guldsmed. Se nedenfor. S. 110.
 - Karine Lydiksdatter, datter af Lydik Guldsmed, borger i Ribe, g. m. Jens Andersen Guldsmed, borgmester i Ribe. S. 110.
 - Lisbeth Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmand i Ribe, g. m. Jens Andersen Guldsmed, borger i Ribe. S. 78, 156.
 - Lydik, borger i Ribe. S. 110.
 - Marine Poulsdatter, datter af Poul N. (Vilslev), g. m. Engelbrecht Andersen Guldsmed. S. 79.
- Gundes, Maren Kristensdatter, g. m. (?) Gunde Lange, dekan i Ribe. S. 57, 58, 64, 76, 136.
- Gyldenstjerne, Anne Mouridsdatter, datter af Mourids Nielsen Gyldenstjerne. S. 31.
- Ermegård Kristoffersdatter. S. 74, 134, 138.
 - Ingeborg Kristoffersdatter. S. 83, 84, 102 f., 104, 135, 138, 139.
 - Karen Kristoffersdatter til Stjernholm. S. 135, 138, 139, 141.
 - Mourids Nielsen. S. 31.
 - Peder, rigsmarsk. S. 143.
 - Predbjørn Knudsen, til Nørre Vosborg. S. 153.
- Gødesen, Laurids, præst i Ribe. S. 51, 52, 55, 61, 62, 63, 65, 77, 106.
- Marine Laugesdatter, datter af Lauge Steffensen, rådmand i Ribe, g. m. ovenstående. Se også under Hege-lund. S. 77, 106.
 - Sofie Iversdatter, datter af Iver Stub, borger i Ribe, g. m. Laurids Gødesen, præst i Ribe. Se også under Svendsen. S. 51, 52.
- Gøye, Margrethe Falksdatter. S. 134.
- Hake, Karen, adelsdame. S. 63.

- Hansen, Karen Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, g. m. Niels Hansen, borger i Ribe. S. 78, 97, 155, 157.
- Karen Nielsdatter, datter af Niels Svendsen, borger i Ribe, g. m. Søren Hansen, borger smst. S. 117.
 - Knud, søn af Hans Bådsmænd, borger i Ribe. S. 127.
 - Niels, borger i Ribe. S. 78, 97, 155, 156.
 - Niels, søn af Hans Bådsmænd, borger i Ribe. S. 125, 126, 127, 128.
 - Niels, tjenestekarl i Ribe. S. 121, 122.
 - Niels, i Tanderup. S. 153.
 - Poul, borger i Ribe. S. 146.
 - Søren, borger i Ribe. S. 117.
- Harcks, Ingeborg, i Ribe. S. 132.
- Harcksdatter, Bodil, datter af ovenstående. S. 132.
- Hatfilter, Jacob, borger i Ribe. S. 125.
- Margrethe Jacobsdatter, datter af ovenstående. S. 125.
- Hegelund, Agnete Jensdatter, datter af Jens Kristensen Hegelund, borgmester i Ribe. S. 113.
- Anne Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmænd i Ribe, g. m. Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 50, 52, 53, 55, 86, 138, 142, 156.
 - Anne Jensdatter, datter af Jens Knudsen Holm, lektor i Ribe, g. m. Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 83, 86, 105, 142.
 - Anne Kristensdatter, datter af Kristen Hegelund, borger i Viborg. Se også under Stub og Rentemester. S. 51, 55.
 - Anne Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 79, 80, 95.
 - Anne Pedersdatter, datter af Peder Ibsen, borger i Ribe, g. m. Jens Kristensen Hegelund, borgmester i Ribe. S. 77.
 - Dorethe Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 96.
 - Hans Jensen, rådmænd i Ribe. S. 96, 152.
 - Jacob Jensen, præst i Darum, Gørding h., Ribe a. S. 138.
 - Jens Kristensen, borgmester i Ribe. S. 56, 57, 77, 110.
 - Jens Pedersen, søn af Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 95, 105, 135, 155.
 - Jørgen Pedersen, søn af Peder Hegelund, biskop i Ribe, rektor i Kolding, rektor i Ribe, præst i Møgeltonder. S. 138.
 - Kristen, borger i Viborg. S. 55.
 - Laurids Pedersen, søn af Peder Hegelund, biskop i Ribe, rektor i Lemvig. S. 138, 156.
 - Margrethe Hansdatter, datter af Hans Jensen Hegelund, rådmænd i Ribe. S. 96.
 - Margrethe Jørgensdatter, datter af Jørgen Pedersen, provst i Tønder, g. m. Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 82, 86, 105, 142.
 - Margrethe Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 96.
 - Marine Kristensdatter, datter af Kristen Pedersen, borger i Ålborg, g. m. Jens Kristensen Hegelund, borgmester i Ribe. Se også under Klyne. S. 77, 96, 110 f.
 - Marine Laugesdatter, datter af Lauge Steffensen, rådmænd i Ribe, g. m. Peder Mortensen Hegelund, borgmester i Ribe. Se også under Gødesen. S. 52, 55, 61, 65, 77, 106, 109.
 - Marine Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe. Se også under Ankersen. S. 79, 80, 95.
 - Marine Pedersdatter, datter af Peder Mortensen Hegelund, borgmester i Ribe. Se også under Glud. S. 65.
 - Mette Pedersdatter, datter af Peder Mortensen Hegelund, borgmester i Ribe. Se også under Bang. S. 82.
 - Peder Jensen, biskop i Ribe. S. 11, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 66, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92, 94, 95, 96, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 113, 115, 121, 123, 124, 129, 132, 133, 135, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 155, 156.
 - Peder Mortensen, borgmester i Ribe. S. 50, 52, 56, 61, 65, 77, 82, 106, 109, 150.
 - Samuel Pedersen Hegelund, søn af Peder Hegelund, biskop i Ribe. S. 151.
 - Sara Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe. Se også under Lime. S. 79, 80, 95.
- Helgesen, Poul, reformtheolog. S. 22, 44.
- Helie, se ovenstående.
- Hemmet, Iver Iversen, biskop i Ribe. S. 52, 78, 79, 82, 143, 146.
- Karine Pedersdatter, datter af Peder Baggelsen, rådmænd i Ribe, g. m. ovenstående. S. 52, 78, 79, 82.
 - Lene Lauridsdatter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe, g. m. Iver Iversen Hemmet, biskop i Ribe. Se også under Nielsen. S. 52, 146.
- Hemmingsen, Niels, theolog. S. 58, 65, 66, 68, 70, 72.
- Hieronymus, kirkefader. S. 15.
- Hippokrates, græsk læge. S. 16, 91, 114.
- Hipponax, græsk digter. S. 19.
- Holm, Anne Jensdatter, datter af nedenstående. Se også under Hegelund, S. 83.

Holm, Jens Knudsen, lektor i Ribe. S. 83.
Holst, Magdalene. S. 56.
Huitfeldt, Arild, historiker. S. 111.
Hutten, Ulrich v., tysk humanist. S. 19.
Hygum, Nis, borger i Ribe (?). S. 110, 111.
– Peder Thomsen, borger i Ribe. S. 110.

Ibsdatter, Marine. S. 68.

Ibsen, Anne, g. m. Peder Ibsen, borger i Ribe. Se også under Juel. S. 56, 77, 96.
– Anne Pedersdatter, datter af Peder Ibsen, borger i Ribe. Se også under Hegelund. S. 77.
– Cæcilie Pedersdatter, datter af Peder Ibsen, borger i Ribe. Se også under Jensen. S. 104.
– Ingeborg Lambertsdatter, datter af Lambert Ibsen, rådmand i Ribe. Se også under Thøgersen. S. 78.
– Karen, g. m. Niels Ibsen, borger i Ribe. S. 119.
– Lambert, rådmand i Ribe. S. 55, 78.
– Mads, præst i Hundslund (Dronningborg), Støvring h., Randers a. S. 60.
– Marine, g. m. ovenstående. Se også under Nielsen. S. 60.
– Marine Lambertsdatter, datter af Lambert Ibsen, rådmand i Ribe. Se også under Viborg. S. 55.
– Marine Lauridsdatter, datter af Laurids Jensen Vilslev, borger i Ribe, g. m. nedenstående. S. 153.
– Morten, borger i Ribe. S. 153.
– Niels, borger i Ribe. S. 119.
– Peder, borger i Ribe. S. 56, 77, 96.
– Peder, søn af Ib Jensen Tornum, borgmester; borger i Ribe. S. 109.
Institoris, Heinrich, dominikaner. S. 18.

Jacobsen, Dorethe Olufsdatter, datter af Oluf Roed, rådmand i Ribe, g. m. nedenstående. S. 158, 159.
– Hans, borger i Ribe. S. 159.
– Marine Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmand i Ribe, g. m. nedenstående. S. 155, 157.
– Peder, rådmand i Odense. S. 78, 155, 157.
Jandrup, Agnete, g. m. nedenstående. Se også under Lauridsen. S. 60.
– Jacob Jensen, præst i Ribe. S. 60, 63.
Jens N., borger i Ribe. S. 64, 146.
Jensdatter, Anne, datter af ovenstående, Se også under Åle. S. 146.
– Karen, datter af Jens N., borger i Ribe. Se også under Jensen og Baggesen. S. 146.
Jensen, Bagge, rådmand i Ribe. S. 50, 104, 110, 123.
– Cæcilie Pedersdatter, datter af Peder Ibsen, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 104.
– Bodil Andersdatter, datter af Anders Kejser i Jested, g. m. Niels Jensen fra Vilslev. S. 130.
– Enevold, borger i Ribe. S. 122.
– Gertrud, g. m. Poul Jensen, købmand i Ribe. S. 146.
– Hans, rådmand i Ribe. S. 146.
– Hans, borger i Vejle. S. 146.
– Johanne Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe. Se også under Graversen og Skriver. S. 110.
– Karen Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe. Se også under Vejle. S. 50, 52.
– Karen Jensdatter, datter af Jens N., borger i Ribe, g. m. Hans Jensen, borger i Vejle. Se også under Baggesen. S. 146.
– Karen Termansdatter, datter af Terman Jensen, borger i Ribe. Se også under Fanningen. S. 109.
– Kristen, borger i Ribe. S. 146.
– Maren Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe. Se også under Seebled. S. 142.
– Marine Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe. Se også under Laugesen. S. 123.
– Mette Lauridsdatter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe, g. m. Poul Jensen, købmand i Ribe.
Se også under Skrædder. S. 78, 146.
– Niels, på Sønderho. S. 150.
– Niels, fra Vilslev. S. 130.
– Peder, i Ribe. S. 154.
– Poul, købmand i Ribe. S. 78, 146.
Jeppes, Maren, i Ribe. S. 110.
Jepsen, Hans, portner ved Nørreport i Ribe. S. 121.
– Harder, borger i Ribe. S. 151.
Juel, Anne, g. m. nedenstående. Se også under Ibsen. S. 77.
Jørgen Pedersen, borgmester i Ribe. S. 77.
– Iver Akselsen, til Villestrup, landstingsdommer. S. 153.
Jørgensdatter, Else, fra Ribe (?). S. 67.

Jørgensen, Anne Ibsdatter, datter af Ib Jensen Tornum, borgmester i Ribe, g. m. Kjeld Jørgensen, borgmester smst. S. 83, 109.

- Jens, fra Gramby. S. 123.
- Kjeld, borgmester i Ribe. S. 83, 109.
- Mette Jensdatter, g. m. nedenstående. S. 57.
- Peder, borger i Ribe. S. 57.
- Thomas, rådmænd i Ribe. S. 57.

Kamstrup, Kristian, vognmand (?) i Ribe. S. 135.

Kejser, Anders, i Jested. S. 130.

- Bodil Andersdatter, datter af ovenstående. Se også under Jensen. S. 130.

Kimer, Anne, g. m. Jørgen Kimer, borger i Ribe. S. 130.

- Jes Doktor, borger i Ribe. S. 111.
- Jørgen, borger i Ribe. S. 130.
- Maren, g. m. Jes Doktor Kimer, borger i Ribe. S. 111.

Klausen, Kirsten, g. m. nedenstående. Se også under Bådsmænd. S. 126.

- Peder, borger i Ribe. S. 125, 126.

Klejnsmed, Evert, borger i Ribe. S. 122.

Klokker, Niels, borger i Ribe. S. 80.

Klyne, Anders Sørensen, rådmænd i Ribe. S. 50, 81, 82, 97, 109, 112, 138, 146 ff.

- Anne Andersdatter, datter af ovenstående. Se også under Hegelund. S. 50, 52, 77, 82.
- Anne Sørensdatter, datter af Søren Klyne, borger i Ribe. Se også under Stage. S. 78.
- Frederik Andersen, præst i Vindinge (Fyrendal)-Kvislemark, Ø. Flakkebjerg h., Sorø a. S. 108, 154, 155, 156.
- Hans Andersen, borger i Ribe. S. 97, 154, 155, 156.
- Ingeborg Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmænd i Ribe. Se også under Bording. S. 157.
- Jens, købmand i Ribe. S. 77, 110, 146.
- Jens Andersen, borger i Ribe. S. 154.
- Karen Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmænd i Ribe. Se også under Hansen. S. 78, 97, 156.
- Kirsten Lauridsdatter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe, g. m. Anders Sørensen Klyne, rådmænd smst. S. 53, 82, 108, 109, 144 ff.
- Lisbeth Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmænd i Ribe. Se også under Guldsmed. S. 78, 156.
- Maren, g.m. Peder Bertelsen Klyne, borger i Ribe. S. 102.
- Marine Andersdatter, datter af Anders Sørensen Klyne, rådmænd i Ribe. Se også under Jacobsen. S. 78, 155.
- Marine Kristensdatter, datter af Kristen Pedersen, borger i Ålborg, g. m. Jens Klyne, købmand i Ribe. Se også under Hegelund. S. 77.
- Peder Bertelsen, borger i Ribe. S. 102.
- Søren, borger i Ribe. S. 78.
- Søren Andersen, borger i Ribe. S. 153, 154.

Knuds, Maren, i Ribe. S. 110.

Knudsen, Aksel, præst i Ribe. S. 59.

- Anne, g. m. ovenstående. S. 59.
- Anne, g.m. Thomas Knudsen, salmedigter, S. 58.
- Jens, borger i Ribe. S. 111.
- Kirsten, g. m. ovenstående. S. 111.
- Klaus, borger i Ribe. S. 111.
- Kristen, borger i Ribe. S. 110.
- Lambert, borger i Ribe. S. 109.
- Mette, g. m. Kristen Knudsen, borger i Ribe. S. 110.
- Thomas, salmedigter. S. 58, 59, 64.

Kolding, Hans Mikkelsen, hospitalspræst i Ribe. S. 59, 63.

- Marine Andersdatter, datter af Anders N., g. m. ovenstående. S. 59.

Krabbe, Mads, borger i Ribe. S. 60.

Kristensen, Peder, præst i Vejle. S. 60, 79, 82, 96, 112, 127.

- Tue. S. 57.

Krognes, Oluf Stigsen, rigsråd. S. 31.

Lambertsen, Peder, borgmester i Ribe. S. 150.

- Lange, Anne Gundesdatter, datter af nedenstående. Se også under Vibe. S. 57.

- Lange, Gunde, dekan i Ribe. S. 57, 58, 64, 65, 136.
- Hans Gundesen, til Bregninggård. S. 153.
 - Kristen, kantor i Ribe. S. 143.
 - Maren Gundesdatter, datter af Gunde Lange, dekan i Ribe. Se også under Termansen. S. 57.
 - Niels, lensmand på Riberhus. S. 56, 136, 137.
 - Niels Gundesen. S. 57.
- Laskone, Maren, i Ribe. S. 120.
- Lassen, Kirsten, g. m. nedenstående. Se også under Torkildsen. S. 59.
- Knud, borger i Ribe. S. 59.
- Laugesen, Dorethe Hansdatter, datter af Hans Tavsen, biskop i Ribe, g. m. Hans Laugesen, biskop smst. S. 53, 55.
- Dortha Hansdatter, datter af Hans Svanning, kgl. historiograf, g. m. Jens Laugesen, rådmand i Ribe. S. 147.
 - Hans, biskop i Ribe. S. 53, 55, 65, 66, 123.
 - Jens, rådmand i Ribe. S. 123, 147.
 - Kristen, rådmand i Ribe. S. 123.
 - Marine Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe, g. m. ovenstående. S. 123.
 - Mette, datter af Hans Laugesen, biskop i Ribe. Se også under Vedel. S. 53.
- Laurensen, Peder, reformator. S. 73, 76.
- Lauridsdatter, Ellen, fra Hjeriting. S. 130.
- Lauridsen, Agnete, g. m. Oluf Lauridsen, præst i Darum, Gørding h., Ribe a. Se også under Jandrup. S. 60.
- Gøde, ærkedegn i Ribe. S. 83, 90.
 - Marine Andersdatter, datter af Anders Sørensen Vedel, kgl. historiograf, g. m. ovenstående. S. 83, 90.
 - Oluf, præst i Darum, Gørding h., Ribe a. S. 60.
- Lemnius, Simon, tysk humanist. S. 27.
- Lemvig, Poul Pedersen, præst i Ribe. S. 64.
- Lime, Hans Lassen, herskabsfoged og sisemester i Ribe. S. 79.
- Las, borger i Ribe. S. 134.
 - Sara Pedersdatter, datter af Peder Hegelund, biskop i Ribe, g. m. Hans Lassen Lime, herskabsfoged og sisemester i Ribe. S. 79.
- Lodehat, Peder Nielsen, biskop i Ribe. S. 9, 30.
- Lourup, Anne, fra Ribe. S. 117.
- Lund, Anders, borger i Ribe. S. 112, 124.
- Jens Andersen, borger i Ribe. S. 77, 123, 124.
 - Kristen, borger i Ribe. S. 126.
 - Lene Jacobsdatter, datter af Jacob Madsen Vejle, biskop i Odense, g. m. Jens Andersen Lund. Se også under Amerinus. S. 77, 123.
 - Mette Andersdatter, datter af Anders Lund, borger i Ribe. Se også under Spandet. S. 99, 124 f.
- Luther, Hans, fader til nedenstående. S. 25.
- Martin, reformator. S. 12, 19 ff., 29, 30, 44, 64, 66, 69, 70, 73, 78, 83, 91, 94, 99, 113, 115, 132.
- Lydiksen, Hans, borger i Ribe. S. 60.
- Karen, datter af ovenstående. Se også under Vejle og Buch. S. 60.
- Lykke, Erik Eriksen, til Skovgård. S. 134, 135.
- Ide Jørgensdatter, S. 138.
- Lyschander, Claus Christoffersen, historiker, digter. S. 50.
- Lysgård, Gertrud, g. m. nedenstående. S. 58.
- Peder, præst i Ribe (?). S. 58.
- Lægkone, Anne, borgerske i Ribe. S. 114.
- Ingegerd, borgerske i Ribe. S. 114.
 - Mette, borgerske i Ribe. S. 114.
- Lægemand, Poul Hansen, borger i Ribe. S. 114.
- Lætus, Erasmus, se Glad, Rasmus.
- Låle, Peder, ordsprogssamler. S. 133.
- Madsen, Dorothea Poulsdatter, datter af Poul Noviomagus, hofpræst, g. m. Poul Madsen, biskop i Ribe og i København. S. 85.
- Ellen A, lektor. S. 104, 165.
 - Karine Sørensdatter, datter af Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe, g. m. Poul Madsen, biskop i Ribe og i København. S. 50, 52, 85.
 - Kirsten Kristensdatter, datter af nedenstående. Se også under Friis og Grisbæk. S. 82, 112.
 - Kristen, borger i Ribe. S. 60, 82.
 - Peder, præst i Ribe. S. 9, 13, 16, 30, 34, 35 ff., 42, 44, 83, 87.
 - Poul, biskop i Ribe og i København. S. 50, 66, 85.

- Marebæk, Esbern Hansen. S. 111, 119, 120.
 – Maren Sørensdatter, datter af Søren Skriver, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 119, 120.
 Markvardsen, Hans, præst i Ribe. S. 36.
 Mattisen, Peder, i Ribe. S. 147.
 Melanchton, Philip, reformator. S. 30, 44, 46, 48, 63.
 Mette N., i Ribe. S. 129.
 – ,kniplerske i Ribe. S. 95.
 Mogensen, Ebbe, rådmand i Ribe. S. 39, 148, 149.
 Mortensen, Jens, borger i Ribe. S. 59.
 Mule, Else Hansdatter, datter af nedenstående. Se også under Bertelsen. S. 68.
 – Hans Mikkelsen, borgmester i Odense. S. 68.
 Munk, Frands Iversen, adelsmand. S. 31.
 – Iver Olufsen, biskop i Ribe. S. 31, 44, 45.
 – Magdalene Olufsdatter, adelsdame. S. 120.
 – Niels Iversen, adelsmand. S. 31.
 – Oluf Mogensen, biskop i Ribe. S. 45.
 Musculus, Andreas, tysk forfatter. S. 28, 115.
 Müller, Birgitte Jørgensdatter, datter af Jørgen Pedersen Rentemester, rentemester i Nørrejylland, g. m. nedenstående. S. 57.
 – Mikkøl, kgl. livlæge. S. 57.
- Niels N., præst i Gravs sogn i Ribe. S. 60.
 Nielsdatter, Eline. Se også under Bartsvær. S. 68.
 – Mette, datter af Niels N., præst i Gravs sogn. S. 60.
 Nielsen, Gregers, borger (?) i Ribe. S. 58.
 – Ib, i Ribe. S. 129.
 – Jacob, i Ribe. S. 147.
 – Kristen, i Ribe. S. 132.
 – Lambert, i Bækboilling, fæstebonde. S. 150.
 – Lambert, borger i Ribe (?). S. 122.
 – Laurids, præst i Ribe, biskop i Ålborg. S. 60.
 – Lene Lauridsdatter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe, g. m. Oluf Nielsen, borger smst. Se også under Hemmet. S. 52, 146.
 – Marine, g. m. Laurids Nielsen, præst i Ribe, biskop i Ålborg. Se også under Ibsen. S. 60.
 – Oluf, borger i Ribe. S. 52, 119, 146.
 Nielskone, Else, borgerske i Ribe. S. 122.
 Nisdatter, Margrethe, fra Skrydstrup. S. 124.
 Norby, Elitze, adelsdame. S. 142.
 Noviomagus, Dorothea, datter af nedenstående. Se også under Madsen. S. 85.
 – Poul, hofpræst. S. 85.
 Næsberg, Dorothee Ibsdatter, datter af Ib Sørensen, præst i Ribe, g. m. nedenstående. S. 61.
 – Jens, borger i Ribe. S. 61.
- Olufs, Lisbeth, borgerske i Ribe. S. 146.
 Olufsen, Anders, rådmand i Flensborg. S. 115.
 Orgemester, Jacob, se under Bockelmann.
- Palladius, Niels, reformator. S. 28, 74, 115 f., 121, 133.
 – Peder, reformator. S. 11, 16, 35, 48, 67, 74, 83, 85, 86, 87, 91, 94, 99, 117, 123, 144.
 Paracelsus, læge. S. 114.
 Parmenides, førsokratisk filosof. S. 16.
 Parsberg, Anne Tønnesdatter. S. 138.
 – Valdemar, lensmand på Riberhus. S. 127, 138, 147.
 Pedersen, Agnete Jørgensdatter, datter af Jørgen Pedersen, provst i Tønder, Se også under Fabricius. S. 124.
 – Anders, borger i Ribe. S. 111.
 – Anders, præst på Gotland. S. 99, 102.
 – Anne, g. m. Anders Pedersen, borger i Ribe. S. 111.
 – Barbara Gødesdatter, datter af Gøde Pedersen, borger i Ribe. S. 121.
 – Christiern, forfatter. S. 77, 82, 88.
 – Gøde, borger i Ribe. S. 121.
 – Jørgen, provst i Tønder. S. 82.

Pedersen, Kristen, borger i Ålborg. S. 77.
 – Laurids, søn af Peder Bertelsen Klyne, borger i Ribe. S. 102.
 – Maren, g. m. Gøde Pedersen, borger i Ribe. S. 121.
 – Margrethe Jørgensdatter, datter af Jørgen Pedersen, provst i Tønder. Se også under Hegelund. S. 82.
 – Marine Kristensdatter, datter af Kristen Pedersen, borger i Ålborg. Se også under Klyne og Hegelund. S. 77.
 – Oluf, borgmester i Ribe. S. 50, 56.
 – Skarrres, borger i Ribe. S. 111, 121, 122.
 – Willum, præst i Ribe. S. 60.
 Pegau, Arndt v., amtmand på Løgumkloster. S. 63.
 Petersen, Rasmus, borger i København. S. 59.
 Petrarca, Francesco, italiensk digter. S. 11.
 Plautus, romersk digter. S. 30.
 Podebusk, Gisel Mouridsdatter. S. 141, 142, 151.
 – Klaus Mouridsen. S. 141, 151.
 – Mourids Klausen, lensmand på Jungshoved. S. 139, 141, 150, 151.
 – Predbjørn Klausen, til Vosborg, lensmand på Riberhus, rigsråd. S. 30, 31, 44.
 – Predbjørn Mouridsen, S. 141 f.
 Pogwisch, Ida Frandsdatter. S. 31.
 Pors, Anne Pedersdatter, datter af Peder Baggesen, rådmand i Ribe, g. m. nedenstående. S. 52, 119.
 – Mads Andersen, præst i Ribe. S. 52, 119, 128, 142, 152.
 Pouls, Gertrud. S. 132.
 Poulsdatter, Maren, i Ribe. S. 131.
 Poulsen, Niels, byfoged, borgmester i Ribe. S. 114.
 Prækfader, Kristen, i Ribe. S. 132.
 – Maren, g. m. ovenstående. S. 132.

 Ranke, Leopold v., tysk historiker. S. 30.
 Rantzau, Henrik, lensmand på Riberhus. S. 66.
 – Johan, lensmand på Riberhus. S. 46.
 Razes, arabisk læge. S. 91.
 Rebhun, Paul, tysk forfatter. S. 30.
 Rejsby, Nis Sørensen, borger i Ribe. S. 127.
 Remsnider, Esben, borger i Ribe. S. 102.
 – Else, g. m. ovenstående. S. 102.
 – Inge Jepsdatter, g. m. nedenstående. S. 121.
 – Iver, borger i Ribe. S. 121.
 – Kirsten Esbensdatter, datter af Esben Remsnider, borger i Ribe. Se også under Bertelsen. S. 102.
 Rentemester, Anne Kristensdatter, datter af Kristen Hegelund, borger i Viborg, g. m. Jørgen Pedersen Rentemester. Se også under Stub. S. 55 ff., 96, 142.
 – Birgitte Jørgensdatter, datter af nedenstående. Se også under Müller. S. 57.
 – Jørgen Pedersen, rentemester i Nørrejylland. S. 51, 55, 56.
 Rhegius (Rieger), Urbanus, tysk reformator. S. 29.
 Riber, Laurids Andersen, maler. S. 152, 155.
 Rieger, se under Rhegius.
 Rindschaid, Sigfried, til Herningsholm. S. 120.
 Roed, Anne, g. m. Mads Roed, borger i Ribe. S. 134.
 – Dorethe Olufsdatter, datter af Oluf Pedersen Roed, rådmand i Ribe. Se også under Jacobsen. S. 158, 159.
 – Jep, borger i Ribe. S. 126.
 – Karen Hansdatter, datter af Hans Bådsmænd, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 126, 127, 128.
 – Mads, borger i Ribe. S. 118, 134.
 – Oluf Pedersen, rådmand i Ribe. S. 159.
 Rosenkrantz, Erik Ottosen, til Bjørnholm, hofmester. S. 30.
 – Frederik Holgersen. S. 135.
 – Holger Ottosen, rigsråd, rigsmarsk. S. 135, 141.
 – Otto Kristoffer Holgersen. S. 135, 141, 151.
 – Vibeke Eriksdatter, datter af Erik Ottosen Rosenkrantz til Bjørnholm. S. 30.
 Roifeldt, Kirsten Nielsdatter. S. 135.
 Rud, Erik, rigsråd, lensmand på Riberhus. S. 56, 68.
 Rufus, Mutianus, tysk humanist. S. 19.
 Rygge, Johanne Kristensdatter, i Ribe. S. 132.
 Rytter, Anders Olufsen, til Kappel. S. 120.

Rødning, Maren, i Ribe. S. 111.

Schoppe, Andreas, tysk forfatter. S. 28.

Schubart, Adam, tysk forfatter. S. 28.

Seeblad, Kirsten Knudsdatter, datter af Knud Jørgensen Seeblad, rådmænd i Odense. S. 142.

– Laurids Knudsen, rådmænd i Odense. S. 142.

– Maren Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmænd i Ribe, g. m. ovenstående. S. 142.

Sehested, Klaus, lensmand på Riberhus. S. 68.

– Magdalene Klausdatter. S. 139 f.

Skarridsen, Kristen, fæstebonde. S. 150.

Skeel, Abel Sørensdaughter, S. 136, 137.

– Albret, til Fusingø, rigsdmiral, lensmand på Riberhus. S. 83, 84, 86, 138, 139, 140, 153.

– Anne Albretsdatter. S. 138.

– Karen Albretsdatter. S. 138.

– Kristen Albreten. S. 138.

– Kristoffer Albreten. S. 138.

– Niels Albreten. S. 138.

– Otto Albreten. S. 138.

– Tyge Albreten. S. 138.

Skodborg, Peder Jensen, skrædder i Ribe. S. 153.

Skomager, Mikkell Lassen, borger i Ribe. S. 62.

Skriver, Jacob, borger i Ribe. S. 66.

– Johanne Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmænd i Ribe, g. m. Laurids Mortensen Skriver, borger smst. Se også under Graversen. S. 110.

– Kirstine, g. m. Jacob Skriver, borger i Ribe. S. 66.

– Laurids Mortensen, borger i Ribe. S. 110, 125.

– Maren Sørensdaughter, datter af Søren Skriver, borger i Ribe. Se også under Marebæk. S. 119.

– Mette, g. m. Søren Skriver, borger i Ribe. S. 112, 120.

– Peder Nielsen. S. 58.

– Søren, borger i Ribe. S. 111, 112, 119, 120.

Skrædder, Bertel Nielsen, købmand i Ribe. S. 78, 146.

– Jens Jepsen, borger i Ribe. S. 62, 63.

– Marine, g. m. ovenstående. S. 62.

– Mette Lauridsdaughter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe, g. m. Bertel Nielsen Skrædder, købmand i Ribe. Se også under Jensen. S. 78, 146.

– Niels, borger i Ribe. S. 125.

Slavus, se under Wenth.

Smith, Henrik, lægebogsforfatter. S. 85, 86, 88, 90, 91, 113.

Sokrates, filosof. S. 117.

Sophia, dronning af Danmark. S. 90.

Spandet, Anders Pedersen, rådmænd i Ribe. S. 99, 124.

– Mette Andersdaughter, datter af Anders Lund, borger i Ribe, g. m. ovenstående. S. 124, 125.

– Mette Pedersdaughter, datter af nedenstående. S. 79.

– Peder, i Ribe. S. 79.

– Peder Pedersen, kæmner i Ribe. S. 124.

Spangenberg, Cyriacus, tysk forfatter. S. 28.

Sprenger, Jacob, dominikaner. S. 18.

Stage, Anne Sørensdaughter, datter af Søren Klyne, borger i Ribe, g. m. Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe. S. 78, 146.

– Dortha Sørensdaughter, datter af Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe. Se også under Baggesen og Struck. S. 78.

– Karine Sørensdaughter, datter af Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe. Se også under Madsen. S. 50, 52.

– Marine Sørensdaughter, datter af nedenstående. Se også under Svanning. S. 52, 78.

– Søren Jacobsen, borgmester i Ribe. S. 50, 52, 78, 146, 150.

Stangeberg, Henrik, biskop i Ribe. S. 10, 30.

Steffensen, Lauge, rådmænd i Ribe. S. 52, 84, 106.

– Marine Laugesdaughter, datter af ovenstående. Se også under Hegelund og Gødesen. S. 52, 106.

– Mette Kristensdaughter, g. m. Lauge Steffensen, rådmænd i Ribe. S. 83, 106.

– Oluf, rådmænd i Ribe. S. 112, 115, 120.

Storck, Ingeborg, hospitalslem i Ribe. S. 115.

Struck, Anne Andersdaughter, datter af Anders Sørensen Vedel, kgl. historiograf, g. m. nedenstående. S. 83, 109.

- Struck, Bertel, rådmænd i Ribe. S. 83, 109, 151.
- Dorthe Sørensdatter, datter af Søren Jacobsen Stage, g. m. ovenstående. Se også under Baggesen. S. 109, 115, 151.
- Stub, Anne Kristensdatter, datter af Kristen Hegelund, borger i Viborg, g. m. nedenstående. Se også under Rentemester. S. 55.
- Iver, borger i Ribe. S. 51, 52, 55.
 - Sofie Iversdatter, datter af ovenstående. Se også under Svendsen og Gødesen. S. 51, 52.
- Sturck, Anne, g. m. nedenstående. S. 115.
- Frands, borger i Ribe. S. 115.
- Stygge, Niels, til Nørager. S. 150.
- Svanning, Dorthe, datter af nedenstående. Se også under Laugesen. S. 147.
- Hans, kgl. historiograf. S. 50, 53, 55, 78, 83.
 - Karine Hansdatter, datter af ovenstående. Se også under Ågesen. S. 147.
 - Marine Hansdatter, datter af Hans Svanning, kgl. historiograf. Se også under Vedel. S. 11, 52, 53, 54.
 - Marine Sørensdatter, datter af Søren Jacobsen Stage, borgmester i Ribe, g. m. Hans Svanning, kgl. historiograf. S. 52, 78, 83, 147.
- Svarrer, Anne, g. m. nedenstående. S. 122.
- Kristen, borger i Ribe. S. 122.
- Svend N., præst. S. 61.
- Svendsdatter, Barbara, datter af ovenstående. S. 61 ff.
- Svendsen, Karen Nielsdatter, datter af nedenstående. Se også under Hansen. S. 117.
- Niels, borger i Ribe. S. 117.
 - Sofie Iversdatter, datter af Iver Stub, borger i Ribe, g. m. nedenstående. Se også under Gødesen. S. 51, 52.
 - Søren, stiftsskriver i Ribe. S. 51, 52.
- Søhane, Hans Jessen (Nielsen), rådmænd i Ribe. S. 78, 97, 154.
- Karine Nielsdatter, datter af Niels Tovskov, byfoged og rådmænd i Ribe, g.m. ovenstående. S. 97.
- Sørensdatter, Kirsten, fra Ribe. S. 68.
- Sørensen, Anne Lauridsdatter, datter af Laurids Jensen Vilslev, borger i Ribe, g.m. Niels Sørensen, borger smst. S. 153.
- Dorethe Ibsdatter, datter af nedenstående. Se også under Næsbjerg. S. 61.
 - Ib, præst i Ribe. S. 61.
 - Klemens, borgmester i Vejle. S. 68.
 - Laurids, fra Holsted. S. 61.
 - Lübert, borger i Ribe. S. 68.
 - Marine Ibsdatter, datter af Ib Sørensen, præst i Ribe. S. 61.
 - Niels, borger i Ribe. S. 153.
 - Peder, skoleholder i Ribe. S. 95.
- Tavsen, Ane Andersdatter, g. m. Hans Tavsen, reformator, biskop i Ribe. S. 53, 129.
- Dorethe Hansdatter, datter af nedenstående. Se også under Laugesen. S. 53.
 - Hans, reformator, biskop i Ribe. S. 48, 50, 53, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 81.
- Terents, romersk digter. S. 30.
- Termansen, Jens, borger i Ribe. S. 57.
- Maren, datter af Gunde Lange, dekan i Ribe, g. m. ovenstående. S. 57.
- Terpager, Peder, historiker. S. 36, 43, 157.
- Thomas Aquinas, theolog. S. 16, 18.
- Thomesen, Hans, salmedigter. S. 99, 127.
- Thomsen, Anders, borger i Ribe. S. 151.
- Anne Olufsdatter, datter af Oluf Thomsen, rådmænd i Ribe. S. 127.
 - Birgitte Olufsdatter, datter af Oluf Thomsen, rådmænd i Ribe. S. 125 ff., 132.
 - Bodil Pedersdatter, datter af Peder Vibe, borger i Ribe, g. m. Oluf Thomsen, rådmænd i Ribe. S. 125.
 - Kirsten, g. m. nedenstående. S. 127.
 - Oluf, rådmænd i Ribe. S. 121, 125, 126, 127.
- Thøgersen, Ingeborg Lambertsdatter, datter af Lambert Ibsen, rådmænd i Ribe, g. m. Laurids Thøgersen, borgmester smst. S. 78, 109, 152.
- Karen Jensdatter, datter af Jens Kristensen Varder, præst i Ribe, g. m. Laurids Thøgersen, borgmester smst. S. 64, 78, 144, 146.
 - Kirsten Lauridsdatter, datter af nedenstående. Se også under Klyne. S. 82.
 - Laurids, borgmester i Ribe. S. 52, 64, 78, 82, 109, 144, 145, 146.
 - Lene, datter af ovenstående. Se også under Nielsen og Hemmet. S. 52, 145, 146.
 - Mette Lauridsdatter, datter af Laurids Thøgersen, borgmester i Ribe. Se også under Skrædder og Jensen, S.78,146.

- Tidemand, Peder, præst, forfatter. S. 99.
- Tjellefsen, Jesper, præst på Gotland. S. 128.
- Toffel, Kirstine, g. m. nedenstående. S. 115.
- Klaus, borger i Ribe. S. 115.
- Toffelmager, Laurids Andersen, borger i Ribe. S. 65.
- Marine Lauridsdatter, datter af ovenstående. S. 65.
- Torbensen, Anne Hansdatter, datter af nedenstående. Se også under Amerinus. S. 77, 143 f.
- Hans, borger i Ribe. S. 77, 143.
- Torkildsen, Kirsten, g. m. nedenstående. Se også under Lassen. S. 59.
- Niels, kannik i Ribe. S. 59, 146.
- Tornum, Anne Ibsdatter, datter af nedenstående. Se også under Jørgensen. S. 83, 109.
- Ib Jensen, borgmester i Ribe. S. 83, 104, 109.
 - Las Andersen, borger i Ribe. S. 119.
 - Marine Thøgersdatter, g. m. Ib Jensen Tornum, borgmester i Ribe. S. 104, 109.
- Tovskov, Karine Nielsdatter, datter af Niels Tovskov, byfoged og rådmand i Ribe. Se også under Søhane. S. 97.
- Marine Nielsdatter, datter af nedenstående. Se også under Bartskeer. S. 77.
 - Niels, byfoged og rådmand i Ribe. S. 77, 97.
- Trellund, Jens Pedersen, borger i Ribe. S. 118.
- Jon Pedersen, borger i Ribe. S. 134.
 - Kristen, borger i Ribe. S. 118.
 - Maren Jensdatter, g. m. Jon Pedersen Trellund, borger i Ribe. S. 134.
 - Marine, g. m. Kristen Trellund, borger i Ribe. S. 118.
 - Marine Kristensdatter, datter af Kristen Sørensen Buntmager, borger i Ribe, g. m. Jens Pedersen, Trellund. S. 118.
 - Peder, rådmand i Ribe. S. 96.
 - Peder Pedersen, skoleholder i Ribe. S. 95, 96.
- Tromslager, Niels, borger i Ribe. S. 147.
- Tvile, Jens, borger i Ribe. S. 121.
- Mette Jensdatter, datter af ovenstående. Se også under Borg. S. 121.
- Tygesen, Hans, rådmand i Ribe. S. 132.
- Tømmermand, Eske, borger i Ribe. S. 60.
- Ulf, Jep, borger i Ribe. S. 128.
- Mette Jepsdatter, datter af ovenstående. S. 128.
- Ullstand, Sofie Nielsdatter, til Barsebæk og Vemmetofte. S. 141.
- Walter, Rudolf, schweizisk theolog og forfatter. S. 135.
- Vandal, se under Wenth.
- Vandel, Iver, borger i Ribe. S. 59.
- Varder, Jens Kristensen, præst i Ribe. S. 36, 64, 65, 78, 83, 144.
- Karen Jensdatter, datter af ovenstående. Se også under Thøgersen. S. 64.
- Vedel, Anders Sørensen, kgl. historiograf. S. 11, 48, 52, 53, 54, 59, 83, 102, 104, 108, 109, 115, 135, 139, 141, 145, 151.
- Anne Andersdatter, datter af ovenstående. Se også under Struck. S. 83, 109.
 - Lauge Andersen, præst i Ribe. S. 108.
 - Marine Andersdatter, datter af Anders Sørensen Vedel, kgl. historiograf. Se også under Lauridsen. S. 83.
 - Marine Hansdatter, datter af Hans Svanning, kgl. historiograf, g. m. Anders Sørensen Vedel, kgl. historiograf. S. 11, 52, 53, 54.
 - Mette Hansdatter, datter af Hans Laugesen, biskop i Ribe, g. m. Anders Sørensen Vedel, kgl. historiograf. S. 53, 99, 100, 101, 105, 108, 109.
 - Søren Andersen Vedel, præst i Ribe. S. 99, 100, 101, 108.
- Vejle, Hans Knudsen, biskop i Odense. S. 143.
- Jacob Madsen, biskop i Odense. S. 50, 66, 77, 78, 83, 142, 143, 155.
 - Karen Baggesdatter, datter af Bagge Jensen, rådmand i Ribe, g. m. ovenstående. S. 50, 52, 66, 83, 96, 142f.
 - Karen Hansdatter, datter af Hans Lydiksen, borger i Ribe, g. m. Mads Nielsen Vejle, præst smst. Se også under Buch. S. 60.
 - Lene Jacobsdatter, datter af Jacob Madsen Vejle, biskop i Odense. Se også under Amerinus og Lund. S. 77.
 - Mads Nielsen, præst i Ribe. S. 60.
- Wejse, Bolde, hospitalslem i Ribe. S. 115.
- Wenth (Slavus, Vandal), Johann, biskop i Ribe. S. 46, 53.

- Vibe, Anne Gundesdatter, datter af Gunde Lange, dekan i Ribe, g. m. Hans Vibe, borger smst. S. 57.
- Bodil Pedersdatter, datter af Peder Vibe, borger i Ribe. Se også under Thomsen. S. 125.
 - Hans, borger i Ribe. S. 57.
 - Peder, borger i Ribe. S. 125.
- Viborg, Jens Pedersen. ærkedegn i Ribe. S. 55, 64, 143, 144.
- Marine Lambertsdatter, datter af Lambert Ibsen, rådmænd i Ribe, g. m. ovenstående. S. 55.
- Willumsen, Niels, rektor i Ribe, præst i Bredsten, Tørrild h., Vejle a. S. 60, 82.
- Vilslev, Anne Lauridsdatter, datter af Laurids Jensen Vilslev, borger i Ribe. Se også under Sørensen. S. 153.
- Jep Poulsen, rådmænd i Ribe. S. 79.
 - Laurids Jensen, borger i Ribe. S. 153.
 - Marine Lauridsdatter, datter af ovenstående. Se også under Ibsen. S. 153.
 - Marine Poulsdatter, datter af Poul N. (Vilslev). Se også under Guldsmed. S. 79.
- Vind, Jacob, borger i Ribe. S. 120.
- Mette, g. m. ovenstående. S. 120.
- Worm, Karen Lasdatter, datter af nedenstående. S. 130.
- Las, borger i Århus. S. 130.
- Vormorsen, Frands, reformator. S. 73, 74.
- Vægter, Mattis, borger i Ribe. S. 147.
- Xantippe, g. m. Sokrates, græsk filosof. S. 19.
- Ågesen, Karine Hansdatter, datter af Hans Svanning, kgl. historiograf, g. m. nedenstående. S. 147.
- Peder, professor. S. 147.
- Ålborg, Hans, magister, boghandler. S. 141.
- Åle, Anne Jensdatter, datter af Jens N., borger i Ribe, g. m. nedenstående. S. 146.
- Søren, borger i Ribe. S. 146.
- Ålling, Mette, hospitalslem i Ribe. S. 115.
- Åstrup, Poul Mortensen, rektor i Ribe, biskop i Lund. S. 156.

Ordlister

Agnus castus: betyder egl. kysk lam, men blev navnet på et træ, kyskhedstræ, der blev betragtet som anvendeligt til dæmpning af kønsdriften.

Album (hvid): se under Mønt.

Askelud: Tøjkvaskning var udpræget kvindearbejde. Tøjet blev vasket i askelud, med en tærskel (s.d.) blev luden atter banket ud. Det skete i rindende vand, og som underlag for bankningen kunne man anvende en skammel.

Bartskær: Barber, der tillige var sårlæge, kirurg, tandudtrækker. Bartskærerne behandlede også knoglebrud. De var autoriserede, måtte dog ikke gå lægerne i bedene ved at behandle indvendige sygdomme. Undtagen herfra var dog syphilis, som det lå under lægernes værdighed at behandle.

Berbergel: (castoreum), bævergejl. Et fra antikken kendt, meget populært og derfor ofte forfalsket lægemiddel. Dette stærkt lugtende sekret fra bævere anvendtes bl.a. til helbredelse af kvindesygdomme og ved svære fødsler.

Bertram: Feberurt, navn på forskellige planter af de kurveblomstredes familie.

Blårgarn: Garn spundet af affald af hør.

Boslod: Den halvdel af et bo, der tilkom hver ægtefælle.

Bursprog: B. var dels supplerende bestemmelser til stadsretten, altså således en politivedtægt, der bl.a. omfattede renovation og handelsforhold m.m., dels det møde, hvor disse bestemmelser blev behandlet. Bursproget i Ribe blev oplæst to gange om året, nemlig ved drikning (s.d.) efter jul og drikning efter påske.

Bøddeliet: Fængsel i bøddelhuset, i nærheden af Ribe domkirke.

Convictor: Bordfælle, tit med opdragelse for øje.

Daler: se under Mønt.

Dele: Proces, retssag.

Dolslag: Et messehagellignende klædningsstykke, brugt af kvinder til at dække hals og skuldre. Det gik fortil ned til midjen uden at skjule bæltet og var bagtil noget kortere. Det brugtes i reglen kun, når en kvinde skulle smykke, især som brud. Dolslaget blev da behængt med smykker.

Donat: En lærebog i latin, forfattet af den romerske grammatiker Ælius Donatus (ca. 350 e.Kr.). Den kaldtes også Ars minus og var stærkt benyttet i latinskolerne indtil slutningen af det 17. århundrede.

Drikning: Visse tingdage kaldtes i Syd- og Sønderjylland drikning (andetsteds snapsting). De omfattedes med særlig interesse, da sager, der skulle bringes til almindelig kundskab, blev forelagt her. De synes kun at være afholdt en gang om året, nemlig efter jul. I Ribe var der dog to drikning, nemlig efter jul og efter påske. Jfr. henvisninger.

Faldsmål: Bøde, navnlig den bøde, som et vidne, der udeblev fra et lovligt indstævnet retsmøde, blev idømt.

Finkebur eller Troldkonernes kammer: Fængsel i kælderen på Ribe rådhus.

24 mænd: Borgerforsamling, som borgmestre og råd indkaldte i vigtige sager for at indhente dens samtykke. Det kunne f.eks. dreje sig om vedvarende byrder.

Fordele: Fordeling anvendtes i retssager, hvor sagsøgerens krav var oplagt, f.eks. ved at være støttet af et gældsbev. Den, der var fordelt, kunne ikke for fremtiden optræde som sagsøger og kunne ikke aflægge partsed med mededsmænd.

Fordrage: slutte forlig med.

Fortale: bagvaske.

Fredløshed: F. idømtes ved meget grove forbrydelser (orbodemål). Denne straf kunne dog også anvendes som tvangsmiddel, hvis en domfældt i en civilsag ikke rettede sig efter dommen. Den domfældte blev ved en fredløshedsdom berøvet alle borgerlige rettigheder, var retsløs, udstødt af samfundet og kunne principielt frit dræbes. Det var under bødestraf forbudt at huse en fredløs. Ved reces af 1537 og 1539 blev det pålagt kgl. og adelige embedsmænd at lade pågrebne fredløse henrette. Der var dog under visse omstændigheder mulighed for den fredløse at købe sin fred tilbage ved det såkaldte fredkøb.

Genes: Genesis, 1. Mosebog.

Guldlad: Guldbånd.

Gummi galbano: Den harpiksholdige saft fra en skærmpolante i Syrien.

Gummi oppoanonaco: Gummi apoonax, gummi opopinax, den harpiksholdige saft af en ikke nærmere bestemt plante, der formentes at kunne helbrede alle sygdomme.

Haspetræ: Garnvinde.

Herskab: H. kan også betyde offentlig myndighed.

Hovedgæld: Hovedsummen af en gæld.

Hovedlod: Den del af en formue eller et bo, der tilfaldt de enkelte medlemmer i et familieformuesfællesskab. Hovedlod kunne også være betegnelse for alt, hvad en person ejede, navnlig i forbindelse med forbrydelse af hovedlod.

Ildkløve: Ildtang.

Item: (lat.) ligeledes.

Joachimsthaler, se under Mønt.

Joan: Johannes.

Kirkegangskone: Da barselkvinder blev betragtet som urene umiddelbart efter, at de havde født, var det skik, at præsten ca. 6 uger efter fødselen ledede barselkvinden ind i kirken. Skik endnu i det 19. årh.

Kompagni: Gildehus, lavshus og lignende.

Konsekreret: indviet

Kryptocalvinisme: K., dvs. hemmelig, skjult calvinisme, var en retning inden for den lutherske kirke, der nærede sympati for den calvinske lære, især vedrørende nadverlæren.

Kvindeselle: Skørt.

Kvintin: Et skålpund = 32 lod á 4 kvintin á 4 ort.

Lineskib: Skib, hvorfra der fiskes med liner med mange kroge.

Machabe: Makkabæernes bog.

Mark, se under Mønt.

Missive: Et kongeligt sendebrev til en eller flere, et »lukket« brev, modsat et »åbent« brev, der var rettet til hele befolkningen.

Mønt:

Daler: Med udgangspunkt i Joachimsthaleren prægedes siden 1537 den danske daler, der oprindeligt var lig med 3 mark dansk (mk.d.), men efter Den nordiske syvårskrig blev den sat til 4 mark dansk = 64 skilling, 1602 = 66 skilling, 1609 = 68 skilling, 1610 = 74 skilling, 1616 = 80 skilling, 1618 = 84 skilling.

Hvid: En hvid (af tysk witten) = 1/3 skilling.

Joachimsthaler: En sølvmønt, der fra 1519 blev slået i Joachimsthal i Bøhmen; den vejede 28,75 g.

Mark: En mark = 16 skilling á 3 hvider (album forkortet alb.).

Penning: En penning = 1/12 skilling.

Skilling grot: 12 grot á 9 penninge.

Sletdaler: 4 mark, svarende til den kurs, som daleren havde efter Den nordiske syvårskrig.

Speciedaler: Daler udmøntet »in specie« i enkelte stykker, modsat »daler i mønt«, der var en regningsmønt.

Ordinans: O. var specielt i reformationsårhundredet en betegnelse for en større lov, f.eks. kirkekordinansen af 1537 og ægteskabsordinansen af 1582.

Os: Saft.

Peller: Tæpper.

Penning, se under Mønt.

Pokkige (mennesker): Mennesker, der er angrebet af syphilis. Af pokker = syphilis.

Præbende: P. var den indtægt, som en kannik havde til sit underhold. Kunne også bruges som betegnelsen for et gejstligt embede i al almindelighed.

Prælat: Højstående gejstlig; i Ribe omfattede denne betegnelse ærkedegnen, dekanen, domprovsten og kantonen.

Provision: Besættelse af kirkeligt embede direkte fra pavestolen.

Puster: Blæsebælg.

Reces: En lov, der var resultatet af en forudgående forhandling. Bruges i almindelighed om større love.

Rilagen: Forhæng, omhæng.

Savdeller: Udsavede brædder, planker.

Scamonia: Purgérsnerle; den størknede mælkesaft brugtes som afføringsmiddel.

Skilling, se under Mønt.

Skorkniv: vel en høstkniv, en kornsegl.

Skuller: Rødspætter.

Skærværk: Plankeværk.

Slette daler, se under Mønt.

Speciedaler, se under Mønt.

Spydhjul: evt. spidhjul.

Stationer (i kirken): I katolsk tid var der i kirkerne ofte på væggene markeret steder til minde om Kristi lidelseshistorie. Menigheden gik i rundgang til disse steder.

Sækkes: druknes i en sæk.

Sønderside: Fiskerleje, havneby og handelsplads på Skallingen i tidligere tid.

Tærskel: Fladt træ med håndtag (til at banke vasketøj med for at få luden ud). Se under askelud.

Vandbro: Pæleværk med planker, der fører ud i f.eks. en å. (Jfr. bådebro).

Velkom: Fest ved den nygifte hustrus ankomst til sin nye bolig.

Vigilier: Betød oprindeligt natlig gudstjeneste, men anvendtes efterhånden som betegnelse for den forberedende fest forud for de kirkelige højtid. Vigilier bruges også om de tidebønner, der var henlagt til natten, navnlig om natlige gudstjenester (vågenætter) til gavn for de døde.

Vindser: Bismervægt.

Anvendt litteratur

Forkortelse	Titel
	Adler, P.: Efterretninger angående byen Ribe. Skoleprogram for Ribe katedralskole, 1844.
	Ahme, Elisabeth: Wertung und Bedeutung der Frau bei Martin Luther- i: Luther-Zeitschrift der Luthergesellschaft, 1964. Heft 1.
	Andersen, Niels Knud. Se Den danske kirkes historie III. 1965.
DAÅ	Danmarks Adels Årbog. 1884-
Dansk biogr. leks.	Dansk biografisk leksikon. Red. af Povl Engelstoft, I-XVII. 1933-44.
	Danske kancelliregistranter 1535-1550. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup. 1881-82.
	Danske kirkelove. Udg. af H. F. Rørdam, I-II. 1883-86.
	Den danske kirkes historie, III. Under redaktion af Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt. 1965.
	Danske magazin. 1745-
	Dejn, Ole: Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser. 1971.
	Grønlund, David: Historisk efterretning om de i Ribe bye for hexerier forfulgte og brændte mennesker, 1780. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt ved Kirsten Agerbæk. 1973.
Handbuch III	Handbuch der europäischen Geschichte, III. Herausgegeben von Josef Engel. Stuttgart 1971.
Heg. alm.	Peder Hegelunds almanakoptegnelser 1565-1613. Udg. af Bue Kaae. 1976.
HT	Historisk tidsskrift. Udg. af Den danske historiske forening. 1840-
Jørgensen, Poul Johannes: Dansk retshistorie. 1940.
Håndbog
Kb.	Håndbog for danske lokalhistorikere. Redigeret af Johan Hvidtfeldt. 1952-56.
Kancelliets brevøger vedrørende Danmarks indre forhold (1551-). 1885-
Kawerau, Waldemar: Die Reformation und die Ehe. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, nr. 39. Halle 1892.
Kh. saml.	Kinch, J.: Ribe bys historie og beskrivelse, I-II. 1869-84.
Kirkehistoriske samlinger. 1849-
Koebner, Richard: Die Eheauffassung des ausgehenden deutschen Mittelalters - i: Archiv für Kulturgeschichte IX. 1911.
Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: Udvalg af gamle danske domme afsagte på kongens retterting. 1842-48.
KLFNM	Kornerup, Bjørn: Ribe katedralskoles historie, I-II. 1947-52.
Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, I-XXII. 1956-78.
Kaae, Bue: Biskop Peder Jensen Hegelund 1542-1614. 1977.
Ladewig-Petersen, E.: Fra standssamfund til rangssamfund. Dansk social historie, III. 1980.
Lindhardt, P. G. Se Den danske kirkes historie, III. 1965.
Tischreden	Ludolph, Ingetraut: Die Frau in der Sicht Martin Luthers - i: Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation 1517-1967. Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag. Göttingen 1967.
	D. Martin Luther's Tischreden oder Colloquia, so er in vielen Jahren gegen gelährten Leuten, auch fremden Gästen und seinen Tischgesellen geführt nach den Hauptstücken unserer christlichen Lehre zusammen getragen. Nach Aurifaber's erster Ausgabe [1566], mit sorgfältiger Vergleichung sowohl der Stangwald'schen als der Selnecker'schen Redaktion herausgegeben und erläutert von Karl Eduard Förstemann ... und Heinrich Ernst Bindseil, IV. Berlin 1848.
	Lähteenmäki, Olavi: Sexus und Ehe bei Luther. Turku 1955.
	Møller, J. S.: Moder og barn i dansk folkeoverlevering. 1940.
Visitatsbog	Nøjgaard, Niels: Om begrebet synd hos Luther. Luthers antropologi indtil 1522. 1929.
Palladius, Peder: En visitatsbog. Folkeudgave ved Helge Haar. 1940.
Christiern Pedersens lægebog. Malmø 1533. Udg. af Poul Hauberg. 1933.
	Reiter, Paul J.: Martin Luther. Hans tid, hans personlighed og forudsætningerne for hans reformatoriske værk. En psykiatrisk-historisk studie, I-II. 1946.
	Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 3. neubearbeitete Auflage, I-VI. 1957-66.
	Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600. Udg. ved Ingrid Nielsen. 1979.
Rrd. (Kroman)	Ribe rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599. Udg. ved Erik Kroman. 1974.

- Riising, Anne: Danmarks middelalderlige prædiken. 1969.
- Rørdam, H. F.: Københavns universitets historie fra 1537–1621, I–IV. 1868–74.
- Samlinger til jysk historie og topografi. 1866–1930.
- Secher, V. A.: Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, I–VI, 1887–1918.
- Secher, V. A.: Samling af kongens rettertings domme 1594–1614, I–II. 1881–86.
- Seeberg, Reinhold: Luthers Anschauung von dem Geschlechtsleben und der Ehe in ihre geschichtliche Stellung- i: Luther Jahrbuch 1925.
- Henrik Smiths lægebog, I–VI. Udg. med en efterskrift af Anna-Elisabeth Brade. 1976.
- Stupperich, Robert: Die Frau in der Publistik der Reformation- i: Archiv für Kulturgeschichte 37. 1955.
- Terpager, P.: Inscriptiones Ripenses. 1702.
- Terpager, P.: Ripæ Cimbricæ. 1736.
- Troels-Lund, T. F.: Dagligt liv i Norden i det 16 . århundrede, I–XIV. 3. udg. 1908.
- Weber, Marianne: Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung. Tübingen 1907.
- Wegener, C. F.: Historiske efterretninger om Anders Sørensen Vedel. 1851.

Arkivmateriale.

Lensregnskaber	Lensregnskaber for Riberhus len. Rigsarkivet.
Rbt.	Ribe byfogeds tingbøger. Landsarkivet i Viborg. Mikrofilm i Rigsarkivet.
Rrd.	Ribe rådstuedombøger. Landsarkivet i Viborg.

Henvisninger

I. Opbrud i syd

Det store skisma 1378

1. Geoffrey Barraclough: *The medieval papacy*. London 1968, s. 164 ff.; Barbara W. Tuchman: *A distant mirror. The calamitous 14. century*. London 1979, s. 25 ff.
2. Barraclough, anf. skr., s. 168 ff.; KLFNM. under Reformkatholicisme; *Handbuch III*, s. 28 f.; Kr. Erslev: *Oversigt over middelalderens historie*. Ved H. Koth. 1949, s. 396 ff.
3. *Handbuch III*, s. 29 ff.

Ripensisk gejstlighed i krisesituation

1. *Den danske kirkes hist. III* (Andersen), s. 54; *Kinch I*, s. 356.
2. *Dansk biogr. leks.* (Bricka); *Kinch I*, s. 357 f., 370 f.
3. *Kinch I*, s. 381 f., 510 f.
4. Riising, s. 55 ff; se reg. i nærværende bog.
5. *Kinch I*, s. 507 f.; *Danske kancelliregistranter*, s. 384.
6. *Dansk biogr. leks.* (Bricka); *Den danske kirkes hist. III* (Andersen), s. 54; *Kinch I*, s. 334 f., 356.
7. *Kinch I*, s. 525 f., *Terpager: Ripæ Cimbricæ*, s. 456.

Et inderligere menneskesyn

1. *Handbuch III*, s. 43.
2. *Den danske kirkes hist. III* (Lindhardt), s. 198 f.; KLFNM. under Franciskanerorden og Dominikanerorden; *Kinch I*, s. 537 f.
3. *Handbuch III*, s. 44 f.; *Den danske kirkes hist. III* (Lindhardt), s. 195.
4. *Dansk biogr. leks.*; Hugo Matthiessen: *De kagstrøgne*. 1919, s. 35.
5. *Kinch I*, s. 373 f.; *Kornerup I*, s. 70, II, s. 297 f.

Et friere menneskesyn

1. *Handbuch III*, s. 58 ff.; *Reiter I*, s. 62, 64, 83 ff., 87 ff.
2. Jacob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Berlin 1928, s. 391 ff.

En ny tid gryr i Ribe

1. *Kornerup I*, s. 183.
2. *Smst.*, s. 184.
3. *Smst.*, s. 192.
4. *Handbuch III*, s. 64.
5. *Wegener*, s. 100; *Terpager: Inscriptiones*, s. 30 f.

Svære brydninger i en overgangstid

1. *Den danske kirkes hist. III* (Lindhardt), s. 240.
2. Barraclough: *The medieval papacy*, s. 164 ff.; *Reiter I*, s. 22 ff.
3. *Handbuch III*, s. 105 ff.; *Den danske kirkes hist. III* (Lindhardt), s. 195.
4. Gebhardt: *Handbuch der deutschen Geschichte I*. Stuttgart 1954, s. 663 f.
5. *Handbuch III*, s. 105 ff.; *Den danske kirkes hist. III* (Lindhardt), s. 195.

Katolsk ægteskabs- og seksualmoral

1. *Mosebog 2. kap. v. 21-25*.
2. *Mosebog 9. kap. v. 1.*; Seeberg, s. 80; Riising, s. 402 f.
3. Seeberg, s. 80; Lähteenmäki, s. 25, 168.
4. Riising, s. 405, 195.
5. *Smst.*, s. 353 f.
6. *Smst.*, s. 405, 377.
7. *Weber*, s. 261 f.; KLFNM. under Ægteskab.
8. Riising, s. 354.
9. *Koebner*, s. 137.
10. J. R. Hale: *Renaissance Europe 1480-1520*. London 1971, s. 17; *The Fontana Economic History of Europe I*. London 1970, (J. C. Russell), s. 41 ff.
11. *Koebner*, s. 153 f., 157.

12. Smst., s. 155.
13. Kawerau, s. 2; KLFNM. under Ægteskab.
14. The Fontana Economic History of Europe I (J. C. Russell), s. 59.
15. Anatole France: Dronning Gåsefod.
16. KLFNM. under Celibat; Reiter I, s. 37.
17. KLFNM. under Celibat.
18. Jfr. henvisning 21; se s. 9.
19. Riising, s. 419.
20. Hugo Matthiessen: De kagstrøgne. s. 7.
21. Smst., s. 9.; Riising, s. 419; Weber, s. 269.

Nedvurdering af kvinderne

1. Ahme, s. 61.
2. Kawerau, s. 32.
3. Lähteenmäki, s. 43.
4. M. Mackeprang: Vore landsbykirker. En oversigt. 1956, s. 61.
5. KLFNM. under Mäss; Peter Schindler: Liturgi I. 1928, s. 23 f.
6. Møller, s. 464 f., 474 f., 503; KLFNM. under Barsel.
7. Riising, s. 341.
8. Visitatsbog, s. 115.
9. Møller, s. 474.
10. Visitatsbog, s. 115.
11. Joseph Needham: A History of Embryology. Cambridge 1959, s. 31, 76.
12. Smst., s. 35, 60 f.; Preben Thielst: Den kønspolitiske tænkning. 1978, s. 55 f.
13. Needham, anf. skr., s. 48, 50, 55, 66; Thomas S. Hall: Ideas of life and matter. Chicago and London 1969, s. 114; Preben Thielst, anf. skr., s. 63 f.
14. Needham, anf. skr., s. 43.
15. Smst., s. 54; Thomas S. Hall, anf. skr., s. 150 f.
16. Needham, anf. skr., s. 93; Preben Thielst, anf. skr., s. 75 f.
17. I. Mosebog kap. 3. v. 16.
18. Koebner, s. 168.
19. Smst., s. 169.
20. Seeberg, s. 82.
21. Weber, s. 273 f.
22. Kawerau, s. 41; Ahme, s. 61.
23. Kawerau, s. 42; Herm. Palm: Beiträge zur Geschichte der deutschen Literatur des XVI und XVII Jahrhunderts. Breslau 1877, s. 84 f, 87.
24. Kindlers Literatur Lexikon IV, sp. 1913 f.
25. Inge Lønning: Om verden full af djevler var . . . Oslo 1979, s. 93 f.
26. Seeberg, s. 85 f.
27. Lähteenmäki, s. 21.
28. Kawerau, s. 21.
29. Reiter I, s. 90.
30. Smst., s. 158.
31. Weber, s. 282.

Luthers syn på ægteskab og seksualliv

1. Die Religion in Geschichte und Gegenwart, under Ehe; Nøjgaard, s. 175 f.
2. Aschehous og Gyldendals store norske leksikon.
3. Lähteenmäki, s. 18, 167, 172; Reiter I, s. 153 ff.
4. Lähteenmäki, s. 22 f.; Nøjgaard, s. 175 f.
5. Reiter II, s. 118 f.
6. Lähteenmäki, s. 25 ff.; Nøjgaard, s. 181.
7. Skrifter af Paulus Helie. Udg. af Det danske sprog- og litteraturselskab ved Marius Kristensen, II. 1932, s. 30.
8. Lähteenmäki, s. 29; Nøjgaard, s. 184.
9. Reiter II, s. 114 f.
10. Lähteenmäki, s. 29 f.
11. Smst., s. 33.
12. Kawerau, s. 3.; Lähteenmäki, s. 41.

13. Lähteenmäki, s. 41; Nøjgaard, s. 179.
14. Reiter I, s. 41, II, s. 76.
15. Lähteenmäki, s. 45.
16. Smst., s. 34, 39.; Ludolphy, s. 207; Nøjgaard, s. 178 f., 180.
17. Lähteenmäki, s. 40.
18. Smst., s. 42, 29.
19. Seeberg, s. 80, 115; Lähteenmäki, s. 45 f.; Nøjgaard, s. 81 f.
20. Lähteenmäki, s. 49, 52.
21. Smst., s. 62; Seeberg s. 101 f.
22. Seeberg, s. 102; Fra Ribe amt, 1975, s. 163 ff; Hugo Matthiessen: De kagstrøgne, s. 28.
23. Lähteenmäki, s. 57; Nøjgaard, s. 181.
24. Tischreden, s. 38 f.
25. Smst., s. 44.
26. Smst., s. 58.
27. Seeberg, s. 113.
28. Lähteenmäki, s. 69; Ludolphy, s. 207.
29. Tischreden, s. 46.; Lähteenmäki, s. 120.
30. Lähteenmäki, s. 120.
31. Smst., s. 77.
32. Ludolphy, s. 207; Lähteenmäki, s. 132.
33. Ahme, s. 65.
34. Ludolphy, s. 207.
35. Lähteenmäki, s. 132.
36. Reiter I, s. 156 f., 209 f.; Lähteenmäki, s. 129.
37. Reiter I, s. 210; Troels-Lund XII, s. 86 ff.
38. Lähteenmäki, s. 132, 134.
39. Reiter I., s. 157.
40. Lähteenmäki, s. 99 f.
41. Smst., s. 102 f.
42. Smst., s. 113 f.
43. Smst., s. 116.
44. Smst., s. 111.
45. Smst., s. 112.
46. Smst., s. 115, 126.
47. Smst., s. 127; Weber, s. 285 f.
48. Reiter, s. 135 ff, 139 f.

Luthers kvindesyn

1. Seeberg, s. 101.
2. Ludolphy, s. 209; Lähteenmäki, s. 129; Ahme. s. 64.
3. Ludolphy, s. 210.
4. Smst., s. 211; Seeberg, s. 108.
5. Ludolphy, s. 212, 213.
6. Tischreden, s. 70 f.
7. Weber, s. 285 f.
8. Ahme. s. 64; Stupperich, s. 205.
9. Ahme, s. 64.
10. Lähteenmäki, s. 166; Ludolphy, s. 205.
11. Lähteenmäki, s. 166.
12. Smst., s. 173.
13. Seeberg, s. 105.
14. Ahme, s. 64, 67.
15. Ludolphy, s. 206.
16. Seeberg, s. 108.
17. Smst., s. 109.
18. Tischreden, s. 126.
19. Smst., s. 56.
20. Ludolphy, s. 215; Ahme, s. 64.
21. Ahme, s. 66 f.
22. Seeberg, s. 107.

23. Kawerau, s. 58.
24. Smst., s. 58 f.

Lutherske polemikere i kamp for ægteskab og kvindeværdighed

1. Kawerau, s. 43.
2. Smst., s. 52 f.
3. Dansk biogr. leks.
4. Kawerau, s. 56.
5. Smst., s. 59.
6. Weber, s. 284.
7. Smst., s. 283.
8. Stupperich, s. 208 f.
9. Ivar Asheim: *Glaube und Erziehung bei Luther. Heidelberg 1961*, s. 77.
10. Stupperich, s. 210.
11. Smst.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*.
12. Stupperich, s. 212 f.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*.
13. Kawerau, s. 67.
14. *Kindlers Literatur Lexikon unter Ein Hochzeitspiel*; Herm. Palm: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Literatur des XVI und XVII Jahrhunderts*, s. 87.
15. *Kindlers Literatur Lexikon unter Ein geistlich Spiel*; Herm. Palm, anf. skr. s. 87, 99 ff.

Ribe i senmiddelalderen

1. Kinch I, s. 505.
2. Dansk biogr. leks. under de anførte navne; W. Møllerup og Fr. Meidell: *Bille-ættens historie I. 1893*, s. 531.
3. Kinch I, s. 148, 528; *Terpæger: Ripæ Cimbricæ*, s. 465.
4. Dansk biogr. leks.
5. Kinch I, s. 602 f.
6. *Schultz Danmarkshistorie II. 1941* (C. P. O. Christiansen), s. 508 f.; *Den danske kirkes hist. II* (Andersen), s. 99 f., (Lindhardt), s. 221.
7. Kinch I, s. 498; *DAÅ XLVIII, II, 1931*, s. 66, *XVIII, 1901*, s. 256 f.
8. M. Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse. 1900*, s. 45, 47, 51; Kinch I, s. 618 f.
9. Kinch I, s. 557.
10. Kinch II, s. 7; *Danmarks kirker XIX. Ribe amt I. (1979)*, s. 116.
11. Kinch I, s. 506.
12. Smst., s. 507.
13. *Fra Ribe amt, 1905*, s. 1 ff.
14. Kinch I, s. 525.
15. Smst., s. 510, II, s. 7.
16. Kinch I, s. 516.
17. Kinch II, s. 7.
18. *Kornerup I*, s. 101 ff.; *Mark og montre, 1978*. s. 22; Kinch I, s. 534.
19. Kinch I, s. 543 f.
20. Henrik Græbe: *Ribe St. Katharinæ kloster. 1978*.
21. Kinch I, s. 537.
22. Riising, s. 265.
23. *Flere steder i Kinch I*; Hugo Matthiessen: *Middelalderlige byer. 1927*, s. 102 f.; *Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks middelalder. 1901*, reg.
24. Kinch I, s. 547 f.
25. Smst., s. 521 f.
26. *KLFNM. under Hospital*; *Danske kirkelove I*, s. 203 f.
27. Kinch I, s. 413 f., 415, 431.
28. Smst., s. 514.
29. *KLFNM. under Gilder*; *Jørgensen*, s. 444 f.; Kinch I, s. 611 f.; *Rrd. (Kroman)*, s. 114 f.; *Terpæger: Ripæ Cimbricæ*, s. 418 f.
30. Riising, s. 454.
31. Kinch, s. 506 ff; Hugo Matthiessen: *Gamle huse i Ribe. 1961*, s. 10 ff.
32. Matthiessen: *Middelalderlige byer*, s. 104; samme: *Gamle huse i Ribe*, s. 24.
33. Samme: *Gamle huse i Ribe*, s. 34 ff.
34. Kinch II, s. 887.

35. Matthiessen: Gamle huse i Ribe, s. 22; Terpager: Ripæ Cimbricæ, s. 549 ff.
36. Matthiessen: Gamle huse i Ribe, s. 32.
37. Peder Palladius' danske skrifter. Udg. af Lis Jacobsen, III. 1916-18, s. 68.
38. Kinch II, s. 569 f.; Terpager: Ripæ Cimbricæ. s. 563 f.

St. Peders sogns menighed

1. Matthiessen: Gamle huse i Ribe, s. 34 f.; Kinch I, s. 506 f., II, s. 569; Danmarks kirker, XIX. Ribe amt. I, s. 118.
2. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 125.
3. Smst., s. 115 f.; Riising, se reg.
4. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 130; Riising, se reg.
5. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 186 f.; Riising, s. 256.
6. Danmarks riges breve 2. rk. II, nr. 57.
7. Kinch I, s. 534.
8. Smst., s. 417.
9. Riising, s. 267.
10. Smst., s. 230 f.
11. Smst., s. 233 f.
12. Smst., s. 319.
13. KLFNM. under Botsakrament; Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 136.
14. Riising, s. 405.
15. Smst., s. 337.
16. Smst., s. 338.
17. Smst., s. 338.
18. Smst., s. 339.
19. Smst., s. 248.
20. Smst., s. 341.
21. Smst., s. 342; Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 130.
22. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 130.
23. Riising, s. 358.
24. Smst., s. 360.
25. Smst., s. 405.
26. Smst., s. 361.
27. Smst., s. 385.
28. Smnst., s. 387.
29. Smst.
30. Smst.
31. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 149.
32. Smst., s. 238 ff.
33. Riising, s. 400.

Ribe mellem katolicisme og lutheranisme

1. Riising, s. 418.
2. Smst., s. 419; se også Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 119.
3. Jfr. s. 9.
4. Jfr. s. 10.
5. Ladewig-Petersen, s. 118.
6. Smst., s. 119 f., 199 ff.
7. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 210 f., 277 ff.; Ladewig-Petersen, s. 176 ff., 233 f.
8. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 289 ff., 318 ff.
9. Smst., s. 266.
10. Kh. saml. 2. rk. I, s. 463 f.; Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 261.
11. Smst., s. 325.
12. Skrifter af Paulus Helie II, s. 91.
13. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 355 f.
14. Smst., s. 387 f; Dansk biogr. leks.
15. Kinch I, s. 502.
16. Smst., s. 491 f.; Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 377, 395.

II. »Denne klare evangeli lyse dag«

Borgerne rykker frem

1. Dansk biogr. leks.
2. Smst.
3. Kh. saml. 7. rk. I, s. 652 f.; Kinch II, s. 7.
4. Kinch I, s. 539, 545, II, s. 11.
5. Kinch II, s. 7, 773, 36.; Danske kirkelove I, s. 7.
6. Danske kirkelove I, s. 13.
7. Adler, s. 48.
8. Rrd. (Kroman), s. 29, 50.
9. Wegener, s. 214.
10. Danske kirkelove I, s. 147.
11. Smst., s. 158.
12. Smst., s. 347.
13. Dansk biogr. leks.
14. Kornerup I, s. 257.
15. Smst., s. 284 ff.; Dansk biogr. leks.; Vejle amts historiske årbøger, 1926, s. 178.

»Smukke, fine og ærensagtige folk«

1. Kaae, s. 17.
2. Smst., s. 16; Fra Ribe amt, 1970, s. 339 ff.
3. Kaae, s. 16.

Den borgerlige præstestand og kvinderne

1. Danske kirkelove I, s. 36 f.
2. Alt efter Dansk biogr. leks.
3. Terpager: Inscriptiones, s. 123; Heg. alm. I, s. 247, 260, 342; Kinch II, s. 164 f.
4. Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 66.
5. Se henvisning 2.
6. Lähteenmäki, s. 33.
7. Jfr. s. 14.
8. Se s. 11; Terpager: Inscriptiones, s. 30.
9. Se reg. og s. 149 ff.
10. Dansk biogr. leks.
11. Smst.
12. Smst.

De lutherske gejstliges enker

1. Dansk biogr. leks.
2. Danske kirkelove II, s. 11; Danske kancelliregistranter, s. 212.
3. Danske kirkelove I, s. 36.
4. Smst., s. 205.
5. Rbt. 1570, s. 309; Dansk biogr. leks.; Kinch II, s. 91.
6. Kinch II, s. 118; Heg. alm. I, s. 363.
7. Kaae, s. 153; Kinch II, s. 206.
8. Kaae, s. 151; Kh. saml. 4. rk. IV. s. 782.
9. Heg. alm. I, s. 503; Ribe bys jordebog. Udg. ved Ingrid Nielsen, s. 47, 50, 53.
10. Heg. alm. I, s. 2.
11. Dansk biogr. leks.; Kinch II, s. 182; Adler, s. 14.
12. Rbt. 1589, s. 28 r.
13. Kb. (1588-92), s. 138.
14. Heg. alm. I, s. 199.
15. Dansk biogr. leks.
16. Heg. alm. I, s. 67, se reg.
17. Kb. (1551-55), s. 306; Danske kancelliregistranter, s. 269.
18. Fra Ribe amt, 1964, s. 108; Rrd. (Kroman), s. 15.
19. Kb. (1551-55), s. 404.

20. Kb. (1556-60), s. 11, 17.
21. Kb. (1551-55), s. 313 f.
22. Kb. (1556-60), s. 446, Kb. (1561-65), s. 530.
23. Dansk biogr. leks.
24. Kb. (1561-65), s. 530.
25. Kb. (1561-65), s. 9.
26. Kb. (1556-60), s. 284.
27. Kb. (1561-65), s. 159.
28. Fra Ribe amt, 1964, s. 110.
29. Rbt. 1568, s. 56 v.
30. Rbt. 1571, s. 8 (Drikting efter påske); Fra Ribe amt, 1964, s. 111; Dansk biogr. leks.
31. Håndbog for danske lokalhistorikere.
32. Heg. alm. I, s. 71, 73, 77, 84.
33. Smst., s. 64.
34. Smst.; Rbt. 1573, s. 214.
35. Heg. alm. I, s. 67; Rbt. 1571, s. 372.
36. Heg. alm. I, s. 99, 100; Rrd. (Kroman), s. 207, 209-12, 229.
37. Heg. alm. I, s. 101, 102.
38. Smst., s. 116.
39. Smst., s. 107.
40. Fra Ribe amt, 1964, s. 113.
41. Smst.
42. Heg. alm. I, s. 50, 194, 456; Kinch II, s. 250.
43. Kb. (1566-70), s. 123, 433; DAÅ XVIII, 1901, s. 290; Kinch II, s. 107 ff.
44. Kb. (1566-70), s. 433; Kinch II, s. 108; Rbt. 1585, s. 117 v.
45. Dansk biogr. leks.
46. Lensregnskab 1585/86, bilag 38.
47. Kinch II, s. 107.
48. Danske kirkelove I, s. 103.
49. Smst., s. 259.
50. Kh. saml. 2. rk. III, s. 301, 306, 309; Ladewig-Petersen, s. 218.
51. Vilhelm Bang: Præstegårdsliv i Danmark og Norge i tidsrummet fra reformationen til det 17. århundredes slutning. 1891, s. 11 f.
52. Dansk biogr. leks.; Rbt. 1568, s. 43, Rbt. 1581, s. 9 r., 10 r, 15 v.
53. Rbt. 1584, s. 112 r; Kinch II, s. 161; Heg. alm. I. s. 134.
54. Rbt. 1582, s. 10r, 55 r.; Heg. alm. I, s. 172.
55. Dansk biogr. leks.
56. Heg. alm. I, s. 142.
57. Rbt. 1583, s. 95 r.
58. Kb. (1584-88), s. 40.
59. Heg. alm. I, s. 135.
60. Kinch II, s. 72.
61. Heg. alm. I, s. 499.
62. Kinch II, s. 542 f.
63. Smst., s. 806 f.
64. Heg. alm. I, s. 183.
65. Smst., s. 277.

„Men den, som . . .“

1. Timot. 1. 5. kap. v. 5.
2. Weber, s. 273; The Fontana Economic History of Europe I, s. 25.
3. Kinch II, s. 612.
4. Smst., s. 52.
5. Dansk biogr. leks. under Amerinus.; Kinch II, s. 65 f.
6. Fra Ribe amt, 1978, s. 45 ff.
7. Heg. alm. I, s. 117; Degn, s. 103; Kinch II, s. 160 f., 316; Rbt. 1581, s. 58 r., Rbt. 1605, s. 226 v.
8. Heg. alm. I, s. 89.
9. Rbt. 1581, s. 55 v.
10. Heg. alm. I, s. 412.
11. Kinch II, s. 248.
12. Heg. alm. I, s. 601.

Ulykkeligt stillede præstedøtre i Ribe

1. Kinch II, s. 45 f.; Danmarks kirker XIX. Ribe amt I, s. 116, 119.
2. Kinch II, s. 46 f.
3. Rbt. 1568, under 3. maj.
4. Kinch II, s. 47.
5. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 120.
6. Kinch II, s. 73; Heg. alm. I, s. 138; Kornerup I, s. 257 f.
7. Rbt. 1605, s. 33 v.
8. Kinch II, s. 73; Rbt. 1599, s. 15 v.
9. Det flg. bygger i det væsentligste på Rbt. 1587, s. 92 r-v., 166 v, 173 v + tillæg. Se Saml. til jysk hist. I, rk. III, s. 169 ff.
10. Heg. alm. I, s. 186.
11. Kinch II, s. 56.
12. Adler, s. 42.
13. Heg. alm. I, s. 186.
14. Rbt. 1588, s. 41 r; Kinch II, s. 509 f.
15. Danmarks kirker XIX. Ribe amt I, s. 119.
16. Terpager: Inscriptiones, s. 123.
17. Trap X, 2, s. 550.

Kongelig majestæt som ægteskabsbeskytter

1. Lähteenmäki, s. 99.
2. Danske kirkelove I, s. 73 f.
3. Jfr. s. 27.
4. Danske kirkelove I, s. 104.
5. Kinch II, s. 16, 64.
6. Dansk biogr. leks.
7. Kinch II, s. 72.
8. Smst., s. 70; Degn, s. 192; Heg. alm. I, s. 61; Rbt. 1569-71, s. 213; jfr. s. 144 i nærværende skrift.
9. Jfr. s. 57.
10. Danske kirkelove I, s. 256.
11. Kinch II, s. 317 f; Kornerup I, s. 348.
12. Heg. alm. I, s. 198.
13. Smst.
14. Rbt. 1589, s. 13 r, 15 v.
15. Smst., s. 35 r.
16. Heg. alm. I, s. 201.
17. Smst., s. 211.
18. Kinch II, s. 317 f.
19. Heg. alm. I, s. 412.
20. Vilhelm Bang, Præstegårdsliv, s. 11.
21. Kinch II, s. 89.
22. Smst., s. 117
23. Kaae, s. 153 f.
24. Kinch II, s. 160.
25. Rørdam III, s. 99 f.

Den svære vej til en ny ægteskabsordning

1. Danske kirkelove I, s. 108.
2. Rrd. (Kroman), s. 14.
3. Danske kirkelove I, s. 198.
4. Håndbog for danske lokalhistorikere.
5. Danske kirkelove I, s. 198, 259; Jørgensen, s. 530 f.
6. Danske kirkelove I, s. 74.
7. Kh. saml. 2. rk. III, s. 35; Danske kirkelove I, s. 265.
8. Kh. saml. 2. rk. III, s. 32.
9. Smst., s. 33.
10. Kolderup-Rosenvinge III, s. 142 f.
11. Dansk biogr. leks.; Kh. saml. 2. rk. I, s. 19 ff., III, s. 355 ff.
12. Heg. alm. I, s. 91, 435.

13. Kh. saml. 2. rk. III, s. 39.
14. Smst., s. 325 f.
15. Danske kirkelove I, s. 12.
16. Det kongelige rettertings domme og rigens forfølgninger på Christian III's tid. Udg. af Troels Dahlerup, I, 1959, s. 35.
17. Danske kirkelove I, s. 135.
18. Secher: Corpus I, s. 40.
19. Fra Ribe amt, 1975, s. 179.
20. Danske magazin 2. rk. II, s. 268; Fra Ribe amt, 1975, s. 181.
21. Kinch II, s. 673.
22. Danske kirkelove II, s. 339.
23. Smst. s. 139, 239, 303 f, 500; Kb. (1571-75). s, 506.
24. Danske kirkelove II, s. 297; Kb. (1576-79), s. 620.

Frederik II's ordinans om ægteskabssager

1. Det flg. se Secher: Corpus II, s. 270 ff.
2. Fra Ribe amt, 1953, s. 217 f., 1975, s. 207 f.
3. Jfr. s. 13.
4. Se ordliste. – Secher: Corpus I, s. 41.
5. Se ordliste.
6. Jfr. s. 66 f.
7. Kb. (1580-83), s. 498.

„Når tvende personer er komne sammen i ægteskab . . .“

1. Dansk biogr. leks.
2. H. F. Rørdams udgave 1868, fol. 34.
3. Dansk biogr. leks.
4. H. F. Rørdams udgave 1888, s. 25.
5. Niels Palladius: Det hellige Ecteskabs Ordens Regle. 1557.
6. Anf. skr., s. 2.
7. Kaae, s. 57 f.
8. Heg. alm I., s. 223, 341, 376, 396, 416, 451, 513, 581, 604.

Lutherske ægtekvinder i Ribe

1. HT. 8. rk. IV, s. 207 f., 10. rk. I, s. 16 f.
2. HT. 8. rk. IV, s. 209.
3. Jfr. s. 57 f.
4. Kb. (1580-83), s. 498 f; Secher: Corpus II, s. 296 ff.
5. HT. 10. rk. I, s. 17 f.
6. HT. 8.rk. IV, s. 209 ff.
7. Smst., s. 210.

Hyppige ægteskaber i Ribe

1. H.F. Rørdams udgave, fol. 34.
2. Dansk biogr. leks.
3. Christiern Pedersens danske skrifter. Udg. af C. J. Brandt og T. H. Fenger, IV, s. 241.
4. Heg. alm. I, s. 251.
5. Smst., s. 247, 260, 302, 342.
6. Heg. alm. II, s. 59, I, s. 92, 398, se reg.
7. Heg. alm. II, s. 78; Kinch II, s. 216.
8. Kinch II, s. 217.
9. Dansk biogr. leks.
10. Degn, s. 44, 177; Heg. alm. I, s. 504.
11. Heg. alm. I, s. 5.
12. Smst., s. 18.
13. Kinch II, s. 60 f.
14. Heg. alm. I, s. 4.
15. Smst., s. 61, 63, 2, II, s. 37.
16. Heg. alm. I, s. 374, 375, 377.

Tidlige ægteskaber i Ribe

1. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 221.
2. Smst., s. 222; Heg. alm. I, s. 76.
3. Jfr. s. 52.
4. Degn, s. 104, 109; Heg. alm. I, s. 270, 332; Kinch II, s. 138 ff.
5. Heg. alm. I, s. 332, 418, 424; Degn, s. 110.
6. Heg. alm. I, s. 332, 431, 438; Degn, s. 110.
7. Kaae, s. 153.
8. Jfr. s. 52.
9. Kaae, s. 67 ff, 111 ff.
10. Heg. alm. I, s. 356, 357.
11. Smst., s. 381; Kinch II, s. 297.
12. Heg. alm. I, s. 388.
13. Kaae, s. 153.
14. Degn, s. 115.

At fejre ægteskabets stiftelse . . .

1. Fra Peder Palladius' tale ved Falk Gøyes bryllup – i: Kh. saml. 1. rk. III, s. 693.
2. Danske kirkelove I, s. 12.
3. Smst., s. 136 f.
4. Smst., s. 500 f.
5. Danske magazin 2. rk. II, s. 272.
6. Heg. alm. I, s. 347 f.
7. Smst., s. 392 f.
8. Smst., s. 415 f.
9. Danske magazin 2. rk. II, s. 274 f.
10. Jfr. s. 25.
11. Danske magazin 2. rk. II, s. 275.
12. Kinch II, s. 602.
13. Degn, s. 109.
14. Heg. alm. I, s. 139.
15. Smst., s. 140.
16. Degn, s. 101 f, 103.
17. Kinch II, s. 602.
18. Degn, s. 109 f.
19. Fra Ribe amt, 1975, s. 186; Adler, s. 50 f.: Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 219 ff.
20. Kinch II, s. 273.
21. Fra Ribe amt, 1978, s. 46; Rbt. 1585, s. 98 r, 115 v.

Vorder frugtbare . . .

1. Tischreden, s. 44, 56.
2. Smst., s. 43.
3. Christiern Pedersen: Om Troen och Kerlighed, s. 421.
4. Visitatsbog, s. 116.
5. Tischreden, s. 58.
6. Kaae, s. 64.
7. Jfr. s. 66.
8. Terpager: Inscriptiones, s. 56.
9. Degn, s. 137 f.; Heg. alm. I, s. 335; Terpager: Inscriptiones, s. 50.
10. Kinch II, s. 253 f.; Terpager: Inscriptiones, s. 74.
11. Terpager: Inscriptiones, s. 131; Kinch II, s. 312.
12. Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 63; Heg. alm. I, s. 397; Terpager: Inscriptiones, s. 40.
13. Dansk biogr. leks.
14. DAÅ LIX, II, 1942, s. 87 f.
15. Dansk biogr. leks.
16. Wilh. S. Skeel: Optegnelser om familien Skeel. 1871, s. 154.
17. Kinch II, s. 115; Terpager: Inscriptiones, s. 39.
18. Kinch II, s. 61 f., 151, 158, 222 f., 234, 260, 281.
19. Kaae, s. 110 f., 153 f.
20. Anders Søren Vedels ligtale over Ingeborg Gyldensjerne. Prentet i Ribe 1592 på Liljebjerget.

21. H. E. Brochmands ligtale 1652, trykt 1653, s. 35, 19.
22. Christiern Pedersen, blad 62 f.
23. Smst., blad 64.
24. Smst., blad 69.
25. Smst., blad 70.
26. Henrik Smith IV, blad 5.
27. Smst., Fortalen ij
28. Smst.
29. Smst.

Kvindedøden i Ribe

1. Heg. alm. I, s. 86.
2. Smst., s. 173.
3. Smst., s. 65; Dansk biogr. leks.; jfr. s. 66.
4. Jfr. s. 66.
5. Heg. alm. I, s. 91.
6. Kaae, s. 110 f.
7. Heg. alm. I, s. 262.
8. Smst., s. 375.
9. Smst., s. 372, 373.
10. Smst., s. 375.
11. Visitatsbog, s. 121.
12. Smst., s. 121.
13. Danske kirkelove I, s. 86 f.
14. Smst., s. 89.
15. Troels-Lund VIII, s. 14.
16. Danske kirkelove I, s. 89.
17. Degn, s. 137 ff.
18. Danske magazin 2. rk. II, s. 273.
19. Danske kirkelove I, s. 501.
20. Henrik Smith IV, blad 9 f.
21. Christiern Pedersen, blad 71.
22. Henrik Smith IV, blad 10.
23. Smst., blad 11.
24. Smst., blad 12.
25. Danske kirkelove I, s. 87.
26. Smst. I, s. 147, 69, 255 f., 463.
27. Degn, s. 139.
28. Henrik Smith IV, blad 14 ff, blad 16.
29. Heg. alm I, se reg.
30. Danske magazin 2. rk. II, s. 273.
31. Danske kirkelove I, s. 347.
32. Smst. I, s. 144, 347.
33. Danske magazin 2. rk. II, s. 273.
34. Visitatsbog, s. 124.

Villet børnebegrænsning er djævelens værk!

1. Jfr. s. 26.
2. Jfr. s. 23.
3. Anf. skr., s. 160 ff; Fra Ribe amt, 1975, s. 211 f.
4. Jfr. s. 16.
5. Troels-Lund II, s. 255.
6. Kinch II, s. 888; Ladewig-Petersen, s. 97; Saml. til jysk hist. I. rk. I, s. 16 ff.
7. Troels-Lund IX, s. 16 f.
8. Peder Hegelund: Susanna. Udg. med kommentarer og efterskrift af Aage Jørgensen. 1972, s. 104.
9. Møller, s. 45.
10. Danske Studier, 1959, s. 5 ff.; V. J. Brøndegaard: Folk og Flora I. 1978, s. 80 f.
11. Danske studier, 1959, s. 9.; Møller, s. 45.
12. Danske studier, 1959, s. 14 f.
13. Smst., s. 20.

14. Smst., s. 7.
15. Møller, s. 47.
16. Danske kirkelove, I, s. 89.
17. F. S. Suhm: Samlinger til den danske historie I, 2. 1780, s. 137.
18. Secher: Corpus III, s. 201 f.
19. Ladewig-Petersen, s. 94 ff.

Evangelisk børnetugt

1. Seeberg, s. 108.
2. Jfr. s. 29.
3. Susanna (Jørgensen), s. 50.
4. Visitatsbog, s. 51.
5. Smst., s. 52.
6. Smst., s. 53.
7. Stupperich, s. 210.
8. Den danske kirkes hist. III (Lindhardt), s. 364.
9. Danske kirkelove I, s. 90.
10. Smst., s. 97.
11. Heg. alm. I, s. 206, 217, 227, 237, 292, 323, 341, 359, 376, 395, 415, 471, 491, 535, 558, 580, 604.
12. Degn, s. 140.
13. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske adel i det 16. og 17. århundrede, I. 1874-75, s. 101, 129, 318 f., 452, 488 f.
14. HT. 10. rk. I, s. 37; Tilskueren, 1898, s. 465 ff.; Birthe Andersen: Adelig opfostring. 1971. s. 81 ff.
15. Rrd. (Kroman), s. 227.
16. Heg. alm. I, s. 146.
17. Smst., s. 195.
18. Smst., s. 198, 221.
19. Smst., s. 221.
20. Smst., s. 252.
21. Smst., s. 260.
22. Kinch II, s. 765 f.
23. Heg. alm. I, s. 581.
24. Saml. til jysk hist. 2. rk. III, s. 191 f.; Kinch II, s. 765.
25. Kb. (1588-92), s. 562.
26. Kb. (1584-88), s. 623, Kb. (1588-92), s. 562.
27. Kb. (1596-1602), s. 387.
28. Heg. alm. I, s. 581.
29. Kb. (1588-92), s. 562.
30. Heg. alm. I, s. 502.
31. Smst., s. 525.
32. Smst., s. 519.
33. Håndbog for danske lokalhistorikere.
34. Grønlund (Agerbæk), s. 89.
35. Heg. alm. I, s. 25.
36. Degn, s. 114-121.
37. Jfr. s. 101. (fig.).
38. Den danske kirkes hist. IV (Kornerup), s. 99 f.
39. Dansk biogr. leks.
40. Visitatsbog, s. 52.
41. Ivar Asheim: Glaube und Erziehung bei Luther. Heidelberg 1961, s. 229.
42. Anf. skr., blad 45.
43. Rbt. 1571, s. 22. (Drikting efter påske).
44. Smst., s. 41 r.
45. Smst., s. 33 r.
46. Jfr. s. 84, henvisning 20.
47. Alt efter Anders Sørensen Vedels ligtale, der er uden sidetal.

Evangeliske ægteskaber i Ribe i eftermælet

1. Terpager: Inscriptiones, s. 125.
2. Smst., s. 131; Heg. alm. I, s. 578.

3. Heg. alm. I, s. 76.
4. Smst., s. 78.
5. Smst., s. 89.
6. Smst., s. 91.
7. Kaae, s. 65 f.
8. Heg. alm. I, s. 91.
9. Smst., s. 106.
10. Smst., s. 221 f.
11. Smst., s. 222.
12. Smst.
13. Dansk biogr. leks.
14. Wegener, s. 235.
15. Jfr. s. 101 (fig.); Heg. alm. I, s. 455; Wegener, s. 238.
16. Danske magazin 3. rk. I, s. 44 ff.
17. Heg. alm. II, s. 127.
18. Jfr. s. 156.
19. Heg. alm. I, s. 485; Wegener, s. 240.
20. Heg. alm. I, s. 497.
21. Danske magazin 3. rk. I, s. 46 s.; Wegener, s. 238, 242 f.; Søren Andersen Vedels brevveksling med forældrene er påtænkt udgivet i 1981.
22. Kaae, s. 70 f.

•Ærlige enker . . .

1. Hans Thommison Stege: Cleopatra eller en Historisk Tragoedia. 1609. Se Troels-Lund IX, s. 34.
2. Jfr. s. 58.
3. Heg. alm. I, s. 249, 385, 387, 388; Kinch II, s. 250 f.; Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 64; Terpager: Ripæ Cimbricæ, s. 538 f.
4. Kinch II, s. 552 f.; Degn, s. 140 f.; Heg. alm. I, s. 168, 420, 428.
5. Heg. alm. I, s. 578, 383; Terpager: Inscriptiones, s. 131.
6. Heg. alm. I, s. 580.
7. Lensregnskab 1585/86, bilag 34 og 36.
8. Lensregnskab 1598/99, kvittering 18.4.1599.
9. Jfr. 153 f.
10. Lensregnskaberne for Riberhus len de pågældende år.
11. Lensregnskab 1585/86.
12. Kinch II, s. 64; Kb. (1566-70), s. 73.
13. Heg. alm. I, s. 18.
14. Rbt. 1570, s. 155, Rbt. 1571, s. 29 f. (Drikning efter påske).
15. Kaae, s. 14 f.
16. Kinch II, s. 232; Heg. alm. I, s. 256.
17. Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 62.
18. Rbt. 1578, s. 55 v.
19. Rbt. 1573-75, s. 80.
20. Rbt. 1569, s. 71.
21. Rbt. 1570, s. 190.
22. Rbt. 1573-75, s. 138, smst. uden sidetal, smst., s. 115.
23. Heg. alm. I, s. 85.
24. Rbt. 1573-75, s. 157 (Drikning efter påske).
25. Rbt. 1573-75, s. 351.
26. Rbt. 1575-76, s. 194.
27. Heg. alm. I, s. 146.
28. Rbt. 1596, s. 91 r.
29. Jfr. s. 119 f.
30. Heg. alm. I, s. 132; Kinch II, s. 224.
31. Rbt. 1575-76, s. 42 r, 56 r. (Drikning efter påske 1575).
32. HT. 8. rk. IV, s. 211.
33. Kb. (1593-96), s. 35. Jfr. s. 153 i nærværende skrift.
34. Kinch II, s. 295; Heg. alm. I, s. 601.
35. Rbt. 1585, s. 153 r.
36. Rbt. 1586, s. 13 v.

37. Henrik Smith III, s. 143.
38. H. E. Brochmands ligtale over Berthe Friis, s. 23 f. Jfr. henvisning 21, s. 84 i nærværende skrift.

Kvinder uden embede

1. Heg. alm. I, s. 141.
2. Smst., s. 244.
3. Smst., s. 372, 373.
4. Jfr. s. 27.
5. Kinch II, s. 612.
6. Rbt. 1572, s. 105 v.
7. Rbt. 1573, s. 226 v.
8. Edv. Gotfredsen: Medicinens historie. 1964, s. 152 f; Kristian Carøe: Bøddel og kirurg. 1912, s. 5.
9. Secher: Corpus II, s. 124 f.; Kb. (1576-79), s. 551.
10. Kinch II, s. 308 f.
11. Rbt. 1598, s. 160 r.
12. Rbt. 1578, s. 60 v.
13. Kinch II, s. 607 f.
14. Smst., s. 608.
15. Heg. alm. I, s. 339.
16. Ladewig-Petersen, s. 139; Anders Bjørn m.fl.: Ugift eller lykkelig. 1974, s. 72 ff.
17. Kinch II, s. 223 f.

Ægteskabsdjevlen med de sure og grumme øjne

1. Fra Anders Sørensen Vedels ligtale over Ingeborg Gyldenstjerne. Jfr. henvisning 20, s. 84.
2. De flg. citater er fra Niels Palladius' Imod ægteskabsdjevle. 1557.
3. Jfr. s. 18.
4. Grønlund (Agerbæk), s. 60.
5. Kb. (1551-55), s. 204 f.
6. Danske kirkelove II, s. 28.
7. Heg. alm. I, s. 98.
8. Rbt. 1577, s. 22 r.
9. Rrd. (Kroman), s. 73 f.
10. Danske kirkelove I, s. 12.
11. Heg. alm. I, s. 492; Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 49 f.
12. Rbt. 1571-73, s. 139 r.
13. Rbt. 1598, s. 192 v.
14. Smst., s. 161 v.
15. Kinch II, s. 238 ff.; Dansk biogr. leks.
16. Rbt. 1573-75, s. 43, 48, 52, 326, 328, 368, 381, 387, Rbt. 1575-76, s. 28 r. (Drikning efter påske), Rbt. 1581, s. 88 v.
17. Jfr. s. 76.
18. Kb. (1561-65), s. 18 f.
19. Heg. alm. reg. vedrørende de nævnte; DAÅ XVIII, 1901, s. 260.
20. Rbt. 1569, s. 76.
21. Rbt. 1575-76, s. 17 v, 18 r. (Drikning efter påske).
22. Susanna (Jørgensen), s. 58.
23. Smst., s. 42.
24. Smst., s. 40.
25. Rbt. 1573-75, s. 8.
26. Heg. alm. I, s. 86.
27. Smst., s. 95.
28. Rbt. 1573-75, s. 58.
29. Rbt. 1581, s. 88 v.; Fra Ribe amt, 1975, s. 194.
30. Kb. (1551-55), s. 2.
31. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 121.
32. Secher: Corpus II, s. 294 f.
33. Rbt. 1573-75, s. 70.
34. Heg. alm. I, s. 504, 513; Degn, s. 177; Kinch II, s. 260 f. Jfr. s. 124 f. i nærværende skrift.
35. Rbt. 1597, s. 45 r.
36. Susanna (Jørgensen), s. 55.

37. Danske kirkelove I, s. 81.
38. Smst., s. 350.
39. Heg. alm. I, s. 194.
40. Smst., s. 119.
41. Fra Ribe amt, 1975, s. 186 f.; Degn, s. 142, se reg.; Kinch II, s. 888.
42. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 118. Jfr. s. 71 i nærværende skrift.
43. Rbt. 1601, s. 26 v, 27 r, 33 r, 37 r.
44. Rbt. 1569, s. 128.
45. H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. 1965, s. 84 ff.
46. Rbt. 1581, s. 62 r.
47. Smst., s. 31 v.
48. Smst., s. 4.
49. Smst., s. 5 r.
50. Smst., s. 18 r, Rbt. 1584, s. 60 r.
51. Rbt. 1581, s. 21 r.
52. Smst., s. 20 r.
53. Smst.
54. Smst., s. 21 r.
55. Smst., s. 29 r.
56. Smst., s. 21 v.
57. Rbt. 1584, s. 64 r.
58. Rbt. 1581, s. 37 r.
59. Smst., s. 75 r.
60. Smst., s. 85 r.
61. Facsimiliudgaven af Hans Thomesens salmebog. 1933, blad 112.
62. Rbt. 1593, s. 124 v.
63. Degn, s. 115.
64. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 122.
65. Rbt. 1597, s. 19 r.
66. Kinch II, s. 102 f.; Degn, s. 147; Fra Ribe amt, 1975, s. 197.
67. Rbt. 1600, s. 51 v.
68. Rbt. 1601, s. 70 r.
69. Grønlund (Agerbæk), s. 65 f.; Kinch II, s. 671; Degn, s. 150.
70. Grønlund (Agerbæk), s. 82 ff; Degn, s. 150.
71. Rbt. 1589, s. 60 r.
72. Fra Ribe amt, 1975, s. 181 f., 188.
73. Rbt. 1588, s. 45.
74. Heg. alm. I, s. 192.
75. Danske magazin 1. rk. V, s. 253 f.; Kb. (1551-55), s. 403 f.
76. Rrd. (Kroman), s. 22.
77. Fra Ribe amt, 1975, s. 163 ff.
78. Danske kirkelove I, s. 71.
79. Heg. alm. I, s. 368, 374.
80. Kinch II, s. 574.
81. Smst., s. 687.
82. Fra Ribe amt, 1975, s. 193.
83. Kinch II, s. 688.
84. Rbt. 1581, s. 62 r.; Fra Ribe amt, 1975, s. 193.
85. Rbt. 1582, s. 64 r; Fra Ribe amt, 1975, s. 202.
86. Kinch II, s. 574.
87. Rbt. 1595, s. 53 v.
88. Saml. til jysk hist. 1. rk. III, s. 197 ff.
89. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 121.
90. Saml. til jysk hist. 1. rk. III, s. 202.
91. Kinch II, s. 688.
92. Danske magazin 2. rk. II, s. 274.
93. Secher: Corpus I, s. 30.
94. Rbt. 1575-76, s. 190 v.
95. Smst., s. 204 r.
96. Kinch II, s. 603, 688.

97. Grønlund (Agerbæk), s. 7.
98. Smst., s. 46.
99. Reiter II, s. 79, 81.
100. Heg. alm. I, s. 86; Grønlund (Agerbæk), s. 7.
101. Grønlund (Agerbæk), s. 9 ff.
102. Smst., s. 12 ff.
103. Smst., s. 20 ff, 33 ff.
104. Smst., s. 19 f.
105. Rrd. (Kroman), s. 117 f.
106. Secher: Corpus I, s. 19.

Mandfolkesnak om kvinder i Ribe

1. Mau: Danske ordsprog, s. 574.
2. Smst.
3. Smst., s. 575.
4. Smst.
5. Susanna (Jørgensen), s. 91.
6. Smst., s. 92.
7. Mau, s. 575, 576.
8. Imod ægteskabsdjævla.

Kvindernes placering i det sociale hierarki i Ribe

1. Kinch II, s. 522.
2. Kb. (1603-08), s. 41; Heg. alm. I, s. 408; Degn, s. 148; Kinch II, s. 522.
3. Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 48.
4. Kinch II, s. 522.
5. Dansk biogr. leks.
6. Heg. alm. I, s. 129.
7. Kinch II, s. 148.
8. Adler, s. 54 f.
9. Dansk biogr. leks.
10. Heg. alm. I, s. 575, 604.
11. Heg. alm. II, s. 303, 309, 310.
12. Heg. alm. I, s. 569.
13. Smst., s. 580.
14. Dansk biogr. leks.
15. Heg. alm. I, s. 112, 113.
16. Smst., s. 90.
17. Dansk biogr. leks.
18. Heg. alm. I, s. 150.
19. Heg. alm., reg.
20. Heg. alm. I, s. 156, 158.
21. Smst., s. 158.
22. Smst.
23. Smst., s. 161, 162.
24. Heg. alm. II, s. 118.
25. Kaae, s. 56.
26. Heg. alm. II, s. 162.
27. Smst., s. 163.
28. Heg. alm. I, s. 269.
29. Heg. alm. reg., Heg. alm. I, s. 285.
30. Se for det flg. Dansk biogr. leks.; Vilh. S. Skeel: Optegnelser om familien Skeel. 1871, s. 134 f., 136, 156, Suppl. 1882, s. 40 f; Heg. alm. reg.
31. H. E. Brochmands ligiale, s. 34. Jfr. henvisning 21, s. 84 i nærværende skrift.
32. Smst., s. 35.
33. Smst., s. 97, 106.
34. Smst., s. 35.
35. Smst., s. 37.
36. Smst., s. 19.
37. Smst., s. 37 f.

38. Smst., s. 43.
39. Wegener, s. 122.
40. Degn, s. 140, 141.
41. Wegener, s. 247; Degn, s. 141.
42. Dansk biogr. leks.
43. Heg. alm. I, s. 149; Degn, s. 137, 140, 141.
44. Det flg. efter Anders Sørensens ligtale i C. F. Bricka: Den danske adel i det 16. og 17. århundrede, II. 1913, s. 149ff.
45. Dansk biogr. leks.
46. Vedels ligtale, s. 159; Heg. alm. I, s. 175.
47. Heg. alm. I, s. 221; Vedels ligtale, s. 173.
48. W. Møllerup og Fr. Meidell: Bille ættens hist. II, 1., s. 8 f., 34, 53, 241 f.; DAÅ XXV, 1908, s. 368.
49. W. Møllerup etc., anf. skr. II, 1, s. 34, 105, 241; Dansk biogr. leks.
50. Heg. alm. I, s. 462.
51. Smst., s. 506.
52. Smst., s. 510, 531, 564.
53. Smst., s. 577, 569.
54. Smst., s. 578.
55. Smst., s. 458.
56. Smst., s. 533; Kinch II, s. 137.
57. Heg. alm., s. 577.
58. Smst., s. 591.
59. Kb. (1616-20), s. 931.
60. Kinch II, s. 290, 332, 778; Terpager: Inscriptiones, s. 50.
61. Heg. alm. I, s. 19, 25, 75, 149.
62. Smst., s. 238; Kaae, s. 119.
63. Heg. alm. I, s. 220.
64. Smst., s. 456.
65. Smst., s. 466.
66. Kb. (1603-08), s. 507.
67. Terpager: Inscriptiones, s. 29.
68. Kinch II, s. 259.
69. Kb. (1580-83), s. 110 f.
70. Kb. (1571-75), s. 438.
71. Heg. alm. I, s. 142.
72. Kb. (1580-83), s. 278.
73. Smst., s. 321.
74. Kinch II, s. 259.
75. Kb. (1580-83), s. 493.
76. Heg. alm. I, s. 157.
77. Kb. (1580-83), s. 726; Lensregnskab 1585/86.
78. Danske kancelliregistranter, s. 274 f.
79. Rbt. 1584, s. 92 r.
80. Heg. alm. I, s. 173.
81. Terpager: Inscriptiones, s. 29.
82. Heg. alm. I, s. 186, 188; Degn, s. 118.
83. Heg. alm. I, s. 278, 332.
84. Jfr. s. 64.
85. Kinch II, s. 233 f.; Degn, s. 100, 101.
86. Hugo Matthiessen: Gamle huse i Ribe, s. 44.
87. Degn, s. 192; Kinch II, s. 234.
88. Heg. alm. I, s. 12.
89. Rbt. 1602, s. 63 v.
90. Kinch II, s. 821 f.; KLFNM. under Øksnehandel.
91. Heg. alm. I, s. 61.
92. Rbt. 1568-71, s. 213.
93. Heg. alm. I, s. 122, 124.
94. Smst., s. 162.
95. Smst., s. 185.
96. Smst., s. 63, 182.

97. Kinch II, s. 51 f.
98. Heg. alm. I, s. 63.
99. Smst., s. 233, 235.
100. Smst., s. 392.
101. Smst., s. 64.
102. Smst., s. 83; Degn, s. 109.
103. Heg. alm. I, s. 85.
104. Kinch II, s. 102, 186, 189; Saml. til jysk hist. I, s. 225.
105. Heg. alm. I, s. 337.
106. Smst., s. 375.
107. Degn, s. 147.
108. P. N. Thorup: Skoleprogram for Ribe katedralskole, 1839, s. 17.
109. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 241.
110. Rbt. 1573-75, s. 2. v.
111. Smst., s. 176 ff.
112. Se tingbog.
113. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 232 f.
114. Smst., s. 239.
115. Heg. alm. I, s. 332.
116. Rrd. (Kroman), s. 218 f., 220.
117. Dansk biogr. leks.
118. Heg. alm. I, s. 194, 195, se i øvrigt reg.
119. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 244.
120. Kb. (1580-83), s. 14.
121. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 241 f.
122. Lensregnskab 1585/86.
123. Kb. (1593-96), s. 169.
124. Heg. alm. I, s. 269.
125. Smst., s. 283.
126. Rrd. (Kroman), s. 215.
127. Heg. alm. I, s. 283, 284.
128. Smst., s. 194.
129. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 246.
130. Rbt. 1591, s. 26 r; Heg. alm. I, s. 217.
131. Heg. alm. I, s. 146.
132. Saml. til jysk hist., 1. rk. I, s. 247.
133. Rrd. (Kroman), s. 197 ff.
134. Heg. alm. I, s. 225, 227, 228.
135. Kb. (1588-92), s. 697.
136. Heg. alm. I, s. 226.
137. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 251.
138. Smst.
139. Rbt. 1592, s. 52 r.
140. Heg. alm. I, s. 248.
141. Smst.
142. Smst.
143. Jfr. s. 112.
144. Heg. alm. I, s. 307.
145. Smst., s. 311; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 258 ff.
146. Heg. alm. I, s. 316.
147. Smst., s. 317.
148. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 275, s. 275 f.
149. Heg. alm. I, s. 492.
150. Smst., s. 493, 494; Festskrift til Astrid Friis. 1963, s. 178 f.
151. Terpager: Inscriptiones, s. 127, Append., s. 53 f.
152. Heg. alm. I, s. 313, 314.
153. Smst., s. 331.
154. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 300 f.
155. Smst., s. 300 f.
156. Adler, s. 61.

157. Heg. alm. I, s. 359.
158. Smst., s. 360.
159. Smst., s. 219, 402; Saml. til jysk hist. 1. rk. VIII, s. 66, 63 f; Rbt. 1603, s. 85 v.
160. Heg. alm. I, s. 381, 402, 406.
161. Rbt. 1603, s. 183 v.
162. Heg. alm. I, s. 408; Rrd. 5. februar 1608.
163. Heg. alm. I, s. 408.
164. Secher: Kongens rettertingsdomme II, s. 196 f.
165. Erslev: Aktsykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Kristian IV's tid, I. 1883, s. 147 ff.
166. Heg. alm. I, s. 498, 499.
167. Smst., s. 445.
168. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 287.
169. Kb. (1588-92), s. 789.
170. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 243; P. N. Thorup: Skoleprogram for Ribe katedralskole, 1839, s. 19.
171. Lensregnskab 1602/03.
172. Heg. alm. I, s. 320.
173. Smst., s. 389.
174. Smst., s. 456.
175. Smst., s. 457.
176. Smst., s. 458.
177. Smst., s. 514.
178. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 302.
179. Heg. alm. I, s. 548, 601; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 277 f; Degn, s. 109.
180. Heg. alm. I, s. 391.
181. Smst., s. 427.
182. Smst., s. 320.
183. Degn, s. 55 f., 103 f., 156.
184. Heg. alm. I, s. 432, 433; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 289 f.
185. Degn, s. 110.
186. Heg. alm. I, s. 434.
187. Smst., s. 332; Terpager: Inscriptiones, s. 32; Degn, s. 109.
188. Kinch II, s. 223.
189. Heg. alm. I, s. 435.
190. Kb. (1603-08), s. 246; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 193 f.
191. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 122.
192. Heg. alm. I, s. 434.
193. Smst.
194. Smst., s. 431, 438; Degn, s. 110.
195. Heg. alm. I, s. 435.
196. Kb. (1603-08), s. 246.
197. N. P. Thorup: Skoleprogram for Ribe katedralskole, 1839, s. 17.
198. Heg. alm. I, s. 389.
199. Smst., s. 461; Dansk biogr. leks.
200. Heg. alm. I, s. 495.
201. Smst., s. 495, 496, 507; Dansk biogr. leks.
202. Heg. alm. I, s. 518.
203. Smst., s. 538, 539; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 298.
204. Heg. alm. I, s. 577.
205. Smst., s. 591.
206. Smst., s. 605.
207. Smst., s. 618.
208. Wiberg: Præstehist. II, s. 270; Degn, s. 78 f.
209. Heg. alm. I, s. 270, 275.
210. Kinch II, s. 233.
211. Degn, s. 144.
212. Heg. alm. I, s. 424.
213. Degn, s. 177, 191; Kinch II, s. 297 ff.
214. Kb. (1624-26), s. 617.
215. Kinch II, s. 301.
216. Degn, s. 194.

217. Dansk biogr. leks.; Degn. s. 110.
218. Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 304.
219. Terpager: Inscriptiones, s. 127.
220. Kinch II, s. 552.
221. Smst., s. 522.
222. Smst., 520.
223. Smst., s. 521.
224. Kb. (1588-92), s. 554.
225. Kb. (1603-08), s. 41.
226. Heg. alm. I, s. 405.
227. Smst., s. 408.
228. Ladewig-Petersen, s. 22 f.